

1759

DR. SZÉLNYI
KÖNYV

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

99. évfolyam

1983

2

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV.

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

99. ÉVF. 1983/2. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14–16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215–96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 100 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215–11 488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185-680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrekcióra visszaküldésével egy időben.

Az 1806-i Ratio Educationis népiskolai tankönyvei

Az 1806-i Ratio Educationis Publicae — ellentétben 1777-i elődjével — a népiskolákról is részletesen intézkedett. Nevük a latin szövegben: „scholae vernaculae”, korabeli magyar megnevezésük: „nemzeti iskolák” (t. i. mert bennük „nemzeti” nyelven, vagyis nényelven folyt az oktatás, nem latinul). Az 1806-i Ratio első részének VI. fejezetében sorra veszi az egyes népiskolátípusokat, s megjelöli a bennük használandó tankönyveket is.¹

A 27. § a falusi és a kis mezővárosi népiskolák tankönyveiről intézkedik, s a következő tankönyveket írja elő számukra:

„a) Catechismus, seu Libellus Doctrinae Christianae, qui hactenus in vsu fuit.” — tehát az a katekizmus, amelyből eddig is tanultak.

Ez a katekizmus alighanem ugyanaz, mint az 1777-i és 1806-i Ratio kiscimnáziumánál már említett háromtagú katekizmusorozat első könyvecskéje: *A kis katekizmus kérdésekkel és feleletekkel a kis gyermekeknek oktatására a császári és királyi tartományokban.* Ezt megszakítatlan sorban nyomták a hazai nemzeti nyelveken az egyetemi nyomdában 1778-tól egészen 1848-ig. Az egyetemi nyomdánál másfajta, „falusi” katekizmus nem jelent meg a 19. század közepéig.

„b) Alphabeticon ita concinnandum, vt paginae Vernaculo, Hungaricoue sermone alternis distinctae mutuo sibi respondeant, et ea, quae in hactenus vsitato continebantur, ad Nationis genium adcommodentur, exemplisque moralibus ex elementario Scholarum Vr bicarum libello desumptis augeantur.”

Az ábécéskönyvvel kapcsolatban tehát több követelményt állít fel az új királyi rendelkezés.

Két nyelven kell megszerkeszteni: magyarul és egy-egy hazai nemzetiség nyelvén, tipográfiailag úgy elrendezve, hogy az egyik oldalon levő magyar szöveg a vele átellenes oldalon — tükörszerűen — egy-egy nemzetiség nyelvén legyen olvasható.

¹ Feldolgozásunk szempontjaira vonatkozólag ld. *Az 1777-i és az 1806-i Ratio Educationis tankönyvei* című tanulmányunk bevezetését: Magyar Könyvszemle 1980, 350—369. — Az 1777-i és 1806-i Ratio által elrendelt népiskolai tankönyvekről kevés említést találunk a szakirodalomban. KISS ÁRON: *A magyar népiskolai tanítás története. I—II.* 1881., 1883.; BÖKÉNYI Dániel: *A magyar ábécés olvasókönyvek történeti fejlődése. Máramarosziget 1891.*; SZENTIVÁNYI Dezső: *A katekizmus története Magyarországon.* Bp. 1944.; FLECKENSTEINÉ CSERVENKA Júlia: *Reformkori magyar nyelvű ábécéskönyvek.* Magyar Pedagógia 1976. 371—380. — Egyetlen tanulmány kapcsolódik közvetlenül témánkhoz: OLÁHNÉ ERDÉLYI Mária: *Matematikai tankönyvek a két Ratio idejében.* Pedagógiai Szemle 1977. 1028—1036.

Az ábécéskönyvnek ez a kétnyelvű, tükörszerűen megszerkesztett típusa nem volt ismeretlen 1806-ban a hazai tanítók előtt: már az előző Ratio után így állították elő az ábécéskönyveket, azzal a — nem lényegtelen — különbséggel, hogy az alapnyelv akkor, 1806 előtt a német volt, s a tüköroldalakra pedig a nemzetiségek nyelvén megfogalmazott szövegek kerültek. (Az 1777-i Ratio szerint a magyar nyelv csak egyike a hazai nemzetiségi nyelveknek.)

Az 1777-i Ratio nyomán kiadott új, állami² ábécéskönyv német címe ez volt: *ABC oder Namenbüchlein zum Gebrauche der National-Schulen in dem Königreiche Ungarn*; a magyar—német változat címlapján — a német cím mellett — ez a magyar cím: *ABC könyvetske a nemzeti iskoláknak hasznokra*.

Az 1779-ben megjelent első kiadástól kezdve a budai egyetemi nyomda nagy mennyiségben ontotta a csak német nyelvű, azután a német—magyar, német—szlovák, német—szlovén, német—horvát, német—olasz ábécéskönyveket (a német részt gót betűs, a magyar, szlovák, szlovén, horvát és olasz részt latin betűs szedéssel), valamint a német—szerb, német—román, illetőleg német—rutén ábécéskönyveket (cirillbetűkkel a megfelelő részeket).

Ezt az első hazai állami ábécéskönyvet — amelynek (a hagyományos betűző-sillabizáló gyakorlatokat követő) olvasmányoszsövegeit Révai Miklós készítette — a továbbiakban 1779-i ábécéskönyvként említjük.

1792-ben figyelemre méltó új jelenség tapasztalható: ekkor jelent meg először a csak magyar nyelvű ábécéskönyv, ez címe szerint is kifejezetten a falusi iskolák számára készült: *ABC könyvetske a magyar falusi iskolák számára*. 1792-től kezdve az egyetemi nyomda ezt az ábécéskönyvet is — amelyben az olvasást gyakorló szöveganyag teljesen más, mint a korábbiakban, az olvasmányok témáit a falusi lakosság életéből vették — folyamatosan kiadta, egészen a 19. század közepéig.

Az 1806-i Ratio Educationis Publicae nyomán bizonyos változás történt az 1779-i ábécéskönyv szerkesztésében (anélkül, hogy a szövegeken a legkisebb mértékben is alakítottak volna): az egyetemi nyomda végrehajtotta az alapnyelvváltást. Ettől kezdve a 19. század közepéig szünet nélkül adja ki a magyar—német, magyar—szlovák, magyar—horvát, magyar—szlovén, magyar—szerb, magyar—román, magyar—rutén ábécéskönyveket. De nem maradt abba a tiszta német, illetőleg a magyar nélküli, némettel társított nemzetiségű nyelvű ábécéskönyvek kiadása sem. Úgy látszik, hogy ettől kezdve néhány évtizedre az 1779-i *ABC könyvetske a nemzeti iskoláknak hasznokra* a hazai városi népiskolák tanulóinak ábécéskönyvévé vált.

Az 1806-i Ratio idézett paragrafusának további kívánalma az ábécéskönyvekkel szemben: a korábban használatos ábécéskönyv olvasmányait alakítsák át nemzeti szelleműekké. Az 1779-i ábécéskönyv olvasmányai éppen úgy, mint az 1792-től kiadott falusi ábécéskönyvé, ugyanis egyformán „semleges” volt ebben a tekintetben. E rendelkezés megvalósulásának azonban semmi nyoma: ezeknek az ábécéskönyveknek az olvasmányanyaga egészen addig változatlan, amíg kiadták őket: az előző az 1840-es évek végéig, a második az 1830-as évekig.

És végül a harmadik követelmény: az ábécéskönyvet egészítsék ki erkölcsi

² Korábban ugyanis az ábécéskönyvek (akárcsak a többi tankönyv) egyházi-felekezeti jellegű kiadványok voltak.

példákat tartalmazó olvasmányokkal, ezeket a korábban használatos, a városi iskolák számára készített ábécéskönyvből (ex elemento libello scholarum urbi-carum) kell átvenni.

Ez a városi „elemi könyvecske” az 1790-es években jelenhetett meg az egyetemi nyomdában, de csak németül (nem hagyható figyelmen kívül, hogy hazai városaink legtöbbszörében a lakosság anyanyelve a német volt). Címe: *ABC oder Namenbüchlein für Städte*. Túl az 1799-i katalógusban történt említésen, példányra nem sikerült bukkannunk.

Az is elképzelhető azonban, hogy a Ratio szerzői az 1779-i ábécéskönyvből kívántak áttétetni bizonyos olvasmányokat az 1792 óta használatos falusi ábécéskönyvbe. Az 1779-i ábécéskönyvnek ugyanis éppen ez a törzsanyaga: rövidebb-hosszabb, erkölcsi célzatú „sztorikat” tartalmaz gyermekszereplőkkel. Ilyen történetek a falusi ábécéskönyvben nem szerepeltek, az teljes egészében tömény tanszövegeket tartalmaz.

„c) Formulae Calligraphiae typis expressae, et per omnes Classes imitandae” — vagyis a szépírás szabályai szerinti betűalakok mintalapjai.

A „szép” írás (calligraphia, „ékes írás”) oktatásához 1779 óta segédkönyv is rendelkezésre állt: *Az ékesírásnak a nemzeti iskolákra alkalmaztatott eleji*, így is: *Ékes írás a nemzeti iskolákra alkalmazva*. E könyv kiadásai — melyeket nyilván inkább tanítók (1828 után: tanítóképzősök) használtak, mint diákok — 1848-ig nyomon követhetők.

„d) Arithmetica quatuor primas species in numeris integris tam simplicibus, quam compositis complectens.” A népiskolai számtankönyv — hasonlóan kisgimnáziumi-gimnáziumi társához — igen hosszú és nagy karriert futott be. Ezt is Makó Pál készítette e címmel: *Bévezetés a számvetésre a magyar s hozzá tartozandó tartományok nemzeti iskoláinak számára*. Első kiadása 1780-ban, az utolsó pedig 1850-ben jelent meg, közben folyamatosan került ki az egyetemi nyomda sajtója alól. E számtankönyv egyetlen kötete a teljes népiskolai tananyagot tartalmazta, az összes népiskolatípus mindegyik osztályában ezt használták.

„e) Libellus Lectioni discendae destinatus, continens generalia Physicae, Historiaeque naturalis principia, vtiliora Oeconomiae rusticae praecepta, et expositionem eorum officiorum, quibus boni Ciuis partes comprehenduntur. Addentur breuia Latini sermonis exemplaria cognoscendis, enunciandisque literis, seu exercitio lectionis seruitura.”

Ez tehát olvasókönyv, pontosabban — a szó eredeti jelentésében — az olvasás megtanulására, gyakorlására szolgáló könyv, amelynek szövegei mellett-eközben fizikai, természetrajzi és mezőgazdaságtani alapismereteket nyújtanak, s összefoglalják a jó állampolgár kötelességeit is. De latin szövegeket is kell tartalmaznia abból a célból, hogy azok a tanulók, akik később, a népiskola befejezése után további tanulmányokra készülnek, ezeken az egyszerű latin szavakon, mondatokon megtanulják a latin szövegek olvasását.

Ilyenféle olvasókönyvet már korábban, az 1777-i Ratio nyomán megjelentek kétnyelvű kiadásban: *Lesebuch für Kinder deutsch und ungarisch*. Erről az 1780-i és 1784-i nyomdai tankönyvkatalógus van híradással, de példányt nem ismerünk belőle.

1792-ben — párhuzamosan a csak magyar nyelvű, s a falusi iskolák számára készült ábécéskönyv feltűnésével — megjelent a csak magyar nyelvű falusi olvasókönyv első kiadása is: *Az olvasás gyakorlására rendeltetett könyvnek második része, a magyarországi és Magyar Koronához tartozó falukban találtató nemzeti*

oskolák számára címmel, bőséges anyaggal a jelzett — fizikai, természetrajzi, mezőgazdaságtani — témakörökben.³ 1806 után is sok kiadásban jelent meg.

E könyv azonban nem tartalmaz kezdő tanulók számára szolgáló latin olvasásgyakorló szövegeket, viszont szerepelt ilyen anyag az 1779-i ábécéskönyvek legtöbb kiadásában (nem mindegyikben).

A 28. § a nagyobb mezővárosok és a kisebb szabad királyi városok népiskoláiban használandó tankönyveket sorolja fel. Eszerint az előző paragrafusban említett ábécéskönyv, szépírásmintalapok, számtankönyv és olvasókönyv mellett a következők szükségesek:

„a) Catechismus vulgo maior, pauloque diffusior.” Ez nyilván a korábbi kisgimnáziumi „nagyobb” katekizmus, a háromtagú sorozat középső tagja: *Rövid sommája az öreg katekizmusnak kérdésekkel és feleletekkel az ifjúságnak oktatására a tsászári és királyi tartományokban.* Az egyetemi nyomda 1806 után is folyamatosan megjelentette, különféle nemzetiségi nyelveken, változtatás nélkül.

„b) Historia Biblica adhuc vsitata, dum aliqua melior componatur” — tehát a bibliai történetek eddig kézben volt tankönyve, amíg ennél jobbat nem készítenek.

Az 1777-i Ratio nyomán jelent meg a népiskolák számára ez a tankönyv az egyetemi nyomdában ilyen címmel: *A Szent Írásból szedett ó és új testamontombéli történetek a magyar nemzeti iskolák számára,* amelyet még az 1848-i tankönyvkatalógus is hirdetett.

Ez a paragrafus nem szól részletesebben az ebben a népiskolátípusban használandó olvasókönyvről, amely már az 1790-es években rendelkezésre állt: *„Az olvasás gyakorlására rendeltetett könyvnek második része, a magyar országi és a Magyar Korona alatt találtató városokban és nagyobb helységekben levő nemzeti iskolákban”.* Különösen meggyarapodtak e kötet kiadásai 1806 után, s egészen 1850-ig megjelentették, változatlan tartalommal.

„c) Arithmeticae quatuor species in numeris integris cum regula Trium, et Societatis; vbi exempla sunt ex Oeconomia domestica, et opificiis in locis huiusmodi vigentibus petita.” Ezt a tananyagot a már említett népiskolai számtankönyv tartalmazza.

„d) Liber Lectionis Latinae vario typorum, seu literarum genere distinctus, et cum aliis Regni Hungariae, vel Croatiae, Sclauoniaeque idiomatis compactus.” E kötet — eltérően az előző paragrafusban szereplő anyanyelvi olvasásgyakorló könyvtől — a latin szövegek olvasásának begyakorlására szolgál, s benne különféle, változatos tartalmú szövegeket s ezekhez illesztett képeket talált volna a korabeli kisdíák, ha ez a könyv megjelent volna.

Vagy talán valamiféle Orbis Pictus-típusú latin nyelvgyakorló könyvre gondoltak a Ratio szerzői, ahol a rövid latin — magyar (illetőleg a magyar helyett más nemzeti nyelvű) olvasmányok felett ott találhatók az olvasmányokban szereplő dolgokat összefoglaló-illusztráló képek is? A Comenius-féle *Orbis Sensualium Pictus* erősen átdolgozott új változata — Szombathy János gondozásában — nem sokkal 1806 előtt, 1798-ban jelent meg Pozsonyban latin — magyar — német párhuzamos szövegekkel, és 1831-ben szintén megjelent ugyanitt. De ugyancsak Pozsonyban látott napvilágot 1798-ban e kötet négy-

³ A könyv címében a „második része” megjelölés szerepel, mert első résznek az ábécéskönyvet tartották; e két rész együtt alkotta „az olvasás gyakorlására rendeltetett könyv”-et (libellus lectionis discendae destinatus”).

nyelvű, latin – magyar – német – szlovák változata is, ugyancsak Szombathy János munkájaként; ebből 1806-ban és 1820-ban jelent meg Pozsonyban új kiadás.

Az 1806-i Ratio Educationis Publicae már nem irányozta elő a népiskolák egyik típusában sem a latin nyelvtan elemeinek oktatását, szemben 1777-i elődjével, amelynek szándékai szerint 1780-ban jelent meg a tankönyv: *Elementa linguae latinae in usum scholarum nationalium per Regnum Hungariae et adnexas provincias. A deák nyelvnek eleji a magyar nemzeti iskolák számára. Az 1790-es évekből már nem ismerünk belőle új kiadást.*

„e) Elementa Geometriae, et Picturae Linearis.” A mértan és rajz oktatásához szükséges (nem latin nyelvű) tankönyv csak németül jelent meg, 1780-tól adták ki folyamatosan az 1840-es évekig, *Anleitung zur Meßkunst zum Gebrauche der Nationalschulen im Königreiche Ungarn und den damit verbundenen Staaten* címmel.

A 29. § arról az új tankönyvről rendelkezik, amelyet a nagyobb szabad királyi városok népiskoláiban – az eddigi felsoroltak mellett – a jövőben használni kell:

„a) Historia Naturalis cum Technologia suis locis intermixta; b) Geographia Commercio adcommodata. c) Notitia Mercium in vsu quasi communi positarum. Libellus tergemini huius argumenti nunc primum elaborabitur.”

Ennek az új könyvnek tehát a következő három részből kell állnia: természetrajz, megfelelő helyeire a technológiai anyagrészeket is beiktatva; földrajz, kereskedelmi szempontból feldolgozva; áruismeret, ez a közhasznú termékeket tárgyalja.

Nincs semmi nyoma annak, hogy e könyv elkészült volna. Viszont tovább élt az iskolákban az 1777-i Ratio nyomán kiadott magyar nyelvű természetrajzkönyv, amelynek ez volt a címe: *A természetnek vizgálatjára és helyes eszméretére vezérlés, a magyar nemzeti iskolák számára. Első rész.* Első kiadása 1781-ben jelent meg, ettől kezdve folyamatosan kiadták. 1841-i, változatlan szövegű kiadásáról még tudunk, de még az 1848-i katalógus is hirdette.

E kötet első kiadása egyidőben jelent meg német nyelvű változatával. Németül 1781-ben kiadták a könyv második részét is (*Anleitung zur richtigen Erkenntniß der natürlichen Dinge. Th. II. zum Gebrauche der Nationalschulen im Königreiche Ungarn.*), de magyarul nem, s a későbbi évtizedek során sem. Viszont még 1826-ban is megjelent az egyetemi nyomdában a kétrészes, német nyelvű kiadás.

Ugyanez volt a helyzet a földrajzkönyvvel is, amely németül 1788-ban jelent meg két kötetben, *Anleitung zur Erdbeschreibung zum Gebrauche der Nationalschule im Königreiche Ungarn und in dessen Kronländern* címmel. Ismerjük az egyetemi nyomdában készült 1821-i és 1828-i német nyelvű kiadásokat is. Magyarul azonban nem adták ki.

Különleges városi népiskola volt a norma-iskola (schola primaria, schola normalis). Úgy tervezték 1777-ben, hogy a gazdaságilag-politikailag jelentősebb városokban, valamint a tankerületek székhelyén szervezik meg ezeket. Az utóbbi helyeken a tanítóképzést is előirányozták.

Mindkét Ratio szerint – akárcsak az előző pontban említett nagyobb városi népiskolákban – itt is három osztályban folyt az oktatás mindazokból a tankönyvekből, amelyeket az eddigi paragrafusok felsoroltak és előírtak. A 30. § azokról a tankönyvekről szól, amelyekből kizárólag a norma-iskolákban kell tanítani.

„a) Pro secunda Classe Puerorum necessaria est Grammatica tam Hungarica, quam Germanica; cum vtraque connectentur praecepta tuendae Sanitatis.”

A norma-iskola második osztályában tehát a magyar nyelvtant is oktatni kell. Ez már korábban is így történt: bár az 1777-i Ratio Educationisban nem szerepelt ez az előírás, de a népiskolai felügyelők 1778-i értekezletének határozata, a Proiectum Budense alapján bekerült hazai norma-iskoláinkba a magyar nyelvtan oktatása. E határozat nyomán készült el a tankönyv: *Magyar Grammatika vagyis haza nyelvnek gyökeres megtanulására való intézet ugyan[csak] a magyar nemzeti iskolák számára*. Első kiadása 1781-ből, utolsó kiadása pedig 1815-ből való.⁴

E „Magyar Grammatika” szerves részét, annak első szakaszát alkotta a magyar nyelvű szövegek helyes leírásának és kiolvasásának elméleti és gyakorlati tudnivalóit tartalmazó kis könyvecske, amelyet már korábban, 1779-ben kiadtak *A magyar nyelv tanításának két részei az igaz kimondás és az igaz írás, a nemzeti oskolákra alkalmaztatva* címmel. Ugyanezt a könyvecskét 1780–1811 között ilyen címen terjesztették: *A magyar nyelvnek helyes írása és kimondása felől kettős tanúság avagy ortografia. A nemzeti oskolák számára*.

Az 1806-i Ratio 23.§-ában olvasható, hogy a norma-iskolák magyar nyelvtanításának nyelvtudományi alapon („ad leges Grammaticae”) kell történnie, vagyis a magyar nyelv sajátos törvényszerűségeinek és rendszerének tanulmányozása alapján, nem pedig az „eltanulás”, „beleszokás” gyakorlati módszereinek útján.

Két tankönyv is rendelkezésre állt a német nyelvtan tanításához.

Az egyik a német anyanyelvű tanulók számára készült, s 1780-ban jelent meg első kiadása (*Anleitung zur deutschen Sprachlehre zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn*.) Az 1840-es évekig követhetők nyomon kiadásai.

A másikat a magyar anyanyelvű diákok forgathatták 1781-től kezdve, a címe: *A német nyelvnek megtanulására való könnyű és helyes intézet a magyar nemzeti oskoláknak számokra*. Csupán 1809-ig ismerünk belőle példányt.

Az 1806-i Ratio idézett pontja szerint mind a magyar, mind a német nyelvtanhoz hozzá kell fűzni az egészségügyi szabályokat. Ezek az említett nyelvtankönyvek utolsó lapjain kezdettől fogva megtalálhatók, a magyar grammatikákban jól pergő, szabályos hexameterekben.

A következő négy tankönyvet a norma-iskolák harmadik osztályában kívánták bevezetni az 1806-i Ratio szerzői. Ebben az osztályban — akárcsak az előző paragrafusban említett nagyobb szabad királyi városok népiskoláiban — csak azok a tanulók maradtak, akik városi ipari-kereskedelmi pályára készültek; a latin iskolába igyekvők a második norma-iskolai osztály elvégzése után már átléptek a kisközművelődés első osztályába.

„b) Pro maiore tertiae Classis emolumento conscribentur diuersa Paradigmata Epistolarum, Titulorum, Syngrapharum, Apocharum, Libellorumque supplicum; item Formulae Pactorum, ac Rationum. Haec sequetur Syllabus selectorum Vocabulorum ita digestus, vt Hungaricis Germanica, his autem illa statim adnectantur.”

Ez a könyv tehát a mindennapi életben előforduló és szükséges iratféleségek (levelek, elismervények, kötelezvények, számlák, kérvények, szerződések stb.)

⁴ Az „intézet” szó jelentése a magyar és a német nyelvtankönyv címében: eszköz.

mintapéldáit foglalja magában. Ugyanennek a könyvnek a második részében magyar—német, illetőleg német—magyar szótárt kell elhelyezni, nyilván az ide vonatkozó szakkifejezésekből összeállítva.

Ilyen tartalmú magyar nyelvű könyv megjelenéséről azonban nincs tudomásunk. Viszont már az első Ratio nyomán 1780-ban megjelent az egyetemi nyomdában a német nyelvű iratfoglalozási tankönyv, amely az 1806-i Ratio említett pontjában felsorolt iratok mintáit adja: *Anleitung zur Schreibart in Briefen und einigen andern Aufsätzen, zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn*. Bizonyára ezt a könyvet használták hazai városi iskoláinkban, amelyből az 1830-as évekig számos új kiadás jelent meg.

„c) Pro eadem Classe contextur Geometria vberior, in qua missis Theorematum demonstrationibus plura adferentur Problemata futuris discentium vsibus congruentia.” Nem ismerünk példányt e bővebb terjedelmű, nemzeti nyelven írt geometria tankönyvből, csupán a már korábban említett *Anleitung zur Meßkunst* folyamatos kiadásairól van tudomásunk.

„d) Succedet Mechanica opificiis, et artibus etiam illustriorum Vrbiuum adcommodata.” Akárcsak az előzőleg említett geometriánál, e *mechanika-tankönyv* esetében is a norma-iskola harmadik osztályába járó fiatalok jövődi kézműves-iparos-kereskedő foglalkozásából kell meríteni e két tantárgy elméleti anyagának illusztráló és begyakorló példáit.

Alighanem azt a német nyelvű mechanika tankönyvet használták norma-iskoláink e harmadik osztályának tanulói a 19. század első évtizedeiben is, amely szintén már jóval 1806 előtt megjelent. 1780-ban került ki az egyetemi nyomdából az *Anleitung zur Mechanik zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn* című kis könyvecske, ez az 1830-as évekig forgalomban volt.

Végül semmi nyoma sincs annak a magyar történelemkönyvnek, amelyet az 1806-i Ratio szerzői ugyancsak a norma-iskolák harmadik osztályába szántak, igen fenkölt céllal: „hogy a tanulókat magával ragadja és a történelmi eseményeket — vágyakat keltve bennük — szívükbe véssé”. A 30. § erre vonatkozó pontja:

„e) Historia Hungariae compendio data, quae auditores adliciat, et res gestas cum voluptate animis imprimat.”

* * *

Az 1806-i Ratio Educationis Publicae lényegében egészen 1848-ig meghatározta a hazai tanügyet, ezen belül azonban a reformkor idején számos új kezdeményezés tapasztalható. Ahogy a középszintű iskolák tankönyvei tekintetében — mint láttuk — új törekvések is jelentkeztek, ugyanez a népiskolák tankönyveinél is megfigyelhető.

Az 1820-as évektől kezdve új formai elem tűnik fel egyes kiadások címlapjain: a *koronás magyar címer*, magában állva vagy kör keretbe foglalva, az egyetemi nyomda emblémájaként. Teljesen eltűnik ekkorra a korábban kizárólagosan használt felségjel: a magyar címer a kétfejű sas „gyomrában”.

Az 1820-as évek második felétől új címváltozat olvasható az ábécéskönyvek egyik csoportjának címlapjain: *ABC vagy betűfoglaló s olvasó könyvecske a nemzeti iskolák számára*. Az új cím azonban a már 1779-től használatos ábécéskönyvet takarja, annak teljesen változatlan anyagával. Egy vonatkozásban

azonban mégis van benne változtatás: az olvasmányok nyelvét modernizálták a nyelvújítás utáni állapotoknak megfelelően. Azt is hangsúlyoznunk kell: ez a könyv — címével ellentétben — nem olvasókönyv.

Maga a cím ekkor már nem volt éppen új, mert 1788-tól kezdve folyamatosan jelentette meg az egyetemi nyomda ugyanezt a könyvet, de németül: *ABC oder Buchstabier- und Lesebüchlein zum Gebrauche...*"

1830-tól a nyomdai tankönyvjegyzékek már a városi népiskolák számára is külön ábécéskönyvet hirdettek: *ABC könyvecske a magyar városi iskolák számára.* (Ilyen is volt már korábban — mint említettük — németül: „ABC oder Namenbüchlein für Städte”.) Példányra sajnos nem leltünk. Vagy az 1779-től használatban levő magyar nyelvű ábécéskönyvet hirdették a fenti címen a katalógusok?

Új magyar városi olvasókönyv is szerepelt az 1841-i és 1848-i tankönyvjegyzékekben: *Olvasás gyakorlására rendeltetett könyv a városokban és nagyobb helységeken levő nemzeti iskolák számára* címmel. (Ennek német változata is már korábban megjelent és 1799—1851 között tucatnál több kiadást ért meg ezen a címen: „Lesebuch zum Gebrauche der Nationalschulen im Königreich Ungarn und dessen Kronländern in Städten und grösseren Märkten”). Példányt azonban ebből sem találtunk.

Ugyanakkor az egyetemi nyomda egészen 1850-ig változatlan tartalommal nyomta a városok számára készített — korábban már említett — „Az olvasás gyakorlására rendeltetett könyvnek második része...” című városi olvasókönyvet. Talán ezt hirdette az idézett szöveggel a nyomdai katalógus?

Nincs kétség viszont az új falusi olvasókönyv tekintetében, amelynek 1833-i kiadása ma is kézbe vehető, *Olvasás gyakorlására rendeltetett könyv a magyar falusi iskolák számára* a címe, de további kiadásai is ismeretesek, egészen 1848-ig. Anyaga egészen más, mint az 1792-ben kiadott falusi olvasókönyvé, ugyanakkor bőven található benne magyar nemzeti vonatkozású olvasmány.

Az 1830-as, 1840-es években az egyetemi nyomda a következő címen is kiadott kis terjedelmű ábécéskönyveket: *ABC könyvecske a falusi iskoláknak hasznára.* Ezek két nyelvűek, a magyar mellett egy másik hazai nemzetiségi nyelven készültek, s a betűtanulási és szótárgősszeolvasási gyakorlatok után csupán néhány olvasmányt tartalmaznak, ezeket az 1779-i ábécéskönyvből változtatás nélkül vették át a szerkesztők.

Kiszélesedett a népiskolai magyar nyelvtanítás is, ennek jele, hogy új tankönyv lépett a 18. századból örökölt korábbi norma-iskolai „Magyar Grammatika” helyébe: *Magyar Grammatika, avagy Nyelvtudomány, mellyben a hazai nyelvnek sükeres okokra épített regulái napkeleti nyelvhez illő tanításrenddel mind és pontosan előterjesztnek. A magyar nemzeti iskolák számára.* Első kiadása 1818-ból kerül elénk, 1821-ben is kiadták, az 1848-i tankönyvkatalógus még hirdette.

Az előszóban a szerző, Verseggy Ferenc kifejti, hogy 1814. január 31-én kapta a tankönyvírási megbízást a Helytartótanáctól; tankönyvében szakítani akar a korábbi nyelvtanokkal: nem a latin nyelv szerkezeti mintája alapján kívánja megszerkeszteni magyar nyelvtanát, mert „napkeleti nyelv” a magyar, s egészen mások a sajátosságai, mint a nyugati nyelveknek. A kötet végén közmondásgyűjtemény, levélminták, valamint Verseggy néhány verse található.

E magyar nyelvtankönyv kiadásával párhuzamosan kiadták — az anyagához hagyományosan szervesen hozzátartozó — helyes ejtés-írás tankönyvet is:

Magyar Ortográfia, avvagy Irástudomány, mellyben a magyar betűknek helyes kimondása és írása taníttatik, bevezetés gyanánt a Magyar Nyelvtudományba, a nemzeti iskolák számára. A könyvecskét — amely három részből áll: I. Betűtudomány. II. Irástudomány. III. Olvasástudomány. — ugyancsak hirdették a későbbi katalógusok. 1840-ben azonban — a címlapon is jelezve — átdolgozott kiadás jelent meg belőle: *Magyar helyesírás, mellyben a magyar betűknek helyes kimondása és írása taníttatik, bevezetés gyanánt a magyar nyelvtudományba, a nemzeti iskolák számára.*”

1841-ben új, átdolgozott kiadásban hozta ki az egyetemi nyomda a kis katekizmust is, a régi cím alatt.

1845-ben új királyi rendelkezés jelent meg a népiskolákra vonatkozóan, amely az 1806-i Ratio Educationis Publicae ide vonatkozó paragrafusait felváltotta. A rendelkezés már magyar nyelvű, címe: „Magyarország elemi tanodáinak szabályai”. Ettől kezdve a népiskola („nemzeti iskola”) új hivatalos neve: „elemi tanoda”, „elemi iskola”. Az új rendelkezés nyomán megjelenő új népiskolai tankönyvek címlapján már ezt a megnevezést tüntették fel. Példaként néhány új tankönyvcím 1847-ből: „Olvasókönyv az első elemi osztály számára”, „Olvasókönyv a IV-ik elemi osztály számára”, „Iratfogalmazástan az elemi tanodák számára”, „Polgári építészet az elemi iskolák használatára” stb.

* * *

Eléggé ismert tény, hogy nagyon szegényes a hazai tankönyveink múltjára, fejlődésére-alakulására vonatkozó szakirodalom. Ha egyszer tudományos igényvel majd megírják a magyar tankönyvtörténetet, annak kétségtelenül fontos fejezete lesz az 1777 — 1848 közötti időszak, az 1777-i és az 1806-i Ratio Educationis időszaka.

Ami e korszak legfőbb jellemzője: ekkor indult meg — az egységes, állami rendelkezés alatt álló (királyi-katolikus) iskolarendszer számára készített központi tanterv alapján — a tervszerű állami tankönyvkiadás; az egész korszakon át érvényesítve erre az iskolarendszerre az állami tankönyvkiadás monopóliumát.

MÉSZÁROS, ISTVÁN

Die Volksschulbücher der Ratio Educationis von 1806

Die Ratio Educationis von 1806 bestimmte im wesentlichen bis 1848 das ganze ungarische Unterrichtssystem. Diese Verordnung — im Gegensatz zu ihrem Vorfahren von 1777 — verfügte auch über die Volksschule und zählte auch die dort obligatorische Schulbücher auf. Die Abhandlung analysiert der Reihe nach die einzelnen Punkte dieser Ratio, die über die Schulbücher der einzelnen Gegenstände verfügten, macht die bezüglichen offiziellen Anforderungen bekannt und vergleicht sie mit den früheren Vorschriften. Ebenso wie im Bezug der Schulbücher der Mittelschulen, kann man auch hier neue Bestrebungen wahrnehmen, die sich im Reformationszeitalter noch mehr entfalteten. Die Analyse dieser formalen und inhaltlichen Änderungen bildet einen wichtigen Kapitel der Schulbüchergeschichte mit wissenschaftlichem Anspruch der Zeitperiode zwischen 1777 und 1848. Der wichtigste Charakterzug der Epoche ist, daß die planmäßige staatliche Schulbücherausgabe damals eingeleitet wurde.

A Martinovics-páholy antiklerikális sajtópolitikája

Fáber Oszkár könyvei és publicisztikája

Az antiklerikalizmus volt az eszmeileg közös talaj, amelyre a szabadkőművéség és a polgári radikálisok együttműködése épült.

Jásziék klerikalizmus elleni harcának mozgatórugója a lelkiismereti szabadság tiszteletben tartásának, a vallás magánügyként való kezelésének filozófiai gondolata volt.¹ Antiklerikalizmusuk tartalmát meghatározta történelemfelfogásuk: Magyarországot feudális-klerikális államnak tartották, s rendkívüli eréllyel támadták a politizáló egyház minden olyan törekvését, amellyel tömegbefolyását növelni akarta. Bár ez a szemlélet túlzó volt, és sokszor elvonta Jásziék figyelmét a lényegesebb társadalmi frontoktól, létjogosultságát mégsem lehet tagadni.

A szabadkőművességbe tömörült progresszió saját bőrén érzékelhette a klerikalizmusnak az előző történelmi korszakénál harcosabb, támadásra később irányzatának felülkerekedését. A szövetség haladást igenlő tagjai nagy érzékenységgel figyeltek fel a Katolikus Néppártnak a képviselőházban ellenük indított támadásaira, a legfőbb hírlapi ellenfelet jelentő *Alkotmány* cikkeire, az ecclesia militans embereire: Csernochra, Majláthra. Sérelmezték a tanításban a klerikális szellem előretörését, különösen Zichy János minisztersége idején, az egyre nagyobb lendülettel kiépülő katolikus ifjúsági szervezeteket: a Szent Imre-Egyesületet, a különböző kongregációkat. Megütközést keltett a szabadkőművességben a külföldi szerzetesrendek Magyarországra jövetele, az államnak az egyház számára nyújtott növekvő összegű segélyei.

A szabadkőművesség többsége akciókat sürgetett, ellenintézmények kiépítését követelte, és erőt merítettek a klerikalizmus elleni harcukhoz pl. Léon Four-nemont belga parlamenti képviselő, a szociáldemokrata párt tagjának, a nemzetközi szabadgondolkodó szövetség titkárának 1908. szept. 20–21-én Budapesten tett látogatásából. Az Újvárosháza közgyűlési termében sorra került előadássorozaton képviseltette magát a Társadalomtudományi Társaság, a budapesti szociáldemokrata munkásság, a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének különböző fiókjai, és nyilvánosan megjelent 5 szabadkőműves páholy: a győri Philantrópia, a nagyváradi László király és a budapesti Prométheusz, Petőfi és Martinovics. Jellemző ebben az ügyben a Nagypáholy magatartása: kifogásolta az 5 páholy nyilvános szereplését, és magyarázatot kért tőlük.²

¹ FUKÁSZ György: *A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez 1900–1918.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1960. 107.

² Dél 1908. 13. sz.

Fournemont látogatásának első napján Jászi *A szabadgondolkodás és Magyarország jövője*, Kunfi Zsigmond *A klerikalizmus a magyar közoktatásban*, Várady Zsigmond *A szekularizációról*, a vendég pedig *Küzdés a klerikális veszély ellen* címmel tartott előadást. Másnap a Társadalomtudományi Társaság a saját helyiségében fogadta a szabadgondolkodó szövetség titkárát, akinek *A többes szavazat hatása Belgiumban* című értekezését nagy figyelemmel hallgatták. Mellette a magyar politikai helyzetet progresszív szemlélet alapján elemző referátumokat tartottak az alakulóban levő Martinovics-páholy tagjai, akik közül többen a Társadalomtudományi Társaság és a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének is vezető személyiségei voltak. Harkányi Ede franciául szólt az ország politikai, kulturális viszonyairól, hangoztatva a kormánynak a klerikalizmus terjedését elősegítő politikáját és ezzel összefüggésben a demokratikus reformok szükségességét. Zigány Zoltán az egyház haladásellenes politikáját kiemelve, sürgette a polgárság és a munkásosztály összefogását egységes antiklerikális akciók érdekében.³

A Martinovics-páholy nagy súlyt helyezett az országba látogató politikusok tájékoztatására. Ezért, ha tehetette, nem mulasztotta el üdvözölni vagy éppen vendégül látni az antiklerikális küzdelem, a szabad gondolat nagy egyéniségeit. Így a páholy vendégül látta 1912. nov. 15-én Magelhaes Limát, a portugál köztársasági mozgalmak és egyúttal az ottani szabadkőművesség egyik vezetőjét, aki az 1913-as lisszaboni nemzetközi szabadgondolkodó kongresszust jött propagálni. A Martinovics-páholy tagsága előtt tartott előadásában az egyház túlkapásai által előidézett portugál forradalmi mozgalmakat elemezte.⁴ Jásziék meghívása a szabadgondolkodó politikusnak szólt, mert mint egy szabadkőművesi hagyományokhoz mereven ragaszkodó szövetségtag megrovóan megjegyezte: a rituáléból ez alkalommal csak a legminimálisabbat alkalmazták.⁵

A szabadkőművesség a klerikalizmus sajtójának erejét nemcsak a közvetlenül ellene intézett támadásokból ismerhette meg. Azt is láthatták, hogy mennyire szervezett sajtókampányt indítanak egyes intézményeik létrehozása vagy a már meglévők védelme érdekében. Ennek az összefüggésnek a felismerése is arra ösztönözte a polgári radikálisokat, hogy jobban figyelve a klerikális sajtó egyes termékeit, próbálják tevékenységüket ellensúlyozni. E munkából is kivette részét a Martinovics-páholy tagsága.

Jászi Oszkár volt az, aki az 1909. jan. 9-i nagygyűlés antiklerikális programját tovább fejlesztve, megfogalmazta a klerikalizmus elleni harc módszereit és lehetséges eszközeit. Előadásának legelején leszögezte, hogy bár tiszteletben tartják a lelkiismereti szabadság elvét, mégis „annál hatékonyabban kell fellépniünk a vallás ellen ott, ahol az mint feudális, reakciós intézmény, mint a lelkiismereti szabadság béklyóba verője jelentkezik.” Kiemelte, hogy a klerikalizmus elleni sikeres harc előfeltétele a magyar társadalom gazdasági, politikai, kulturális erőinek gondos mérlegelése. Ehhez viszont tapasztalatokra, tényekre, a tudományos kutatások eredményeinek ismeretére van szükség. Jelentős felismerése volt Jászinak az, hogy a klérus elleni küzdelem ügyét összefüggésbe kell hozni „a szociális kérdés egész nagy komplexumával.” Valóban a polgári radikálisok antiklerikalizmusa tartalmazta a természettudományos

³ Dél 1908. 12. sz. (Beszámoló Fournemont magyarországi látogatásairól)

⁴ OL Martinovics-páholy iratai P 1123 1. csomó 1. tétel (Jelentés az 1912-es évről)

⁵ Kelet 1913. 1. sz. (Keöneh Boldizsár előadása a Galilei-páholy 1912. dec. 10-i ülésén)

világnézet, az előítéletmentes szabadgondolkodás, az állami oktatás és a szabadkőművességet megosztó szekularizáció követelését.

E célok elérése érdekében a szervezet tagjai elé feladatul tűzte ki a megfelelő szervezetek anyagi támogatását. A klerikalizmus elleni országos küzdelem eszközeiként agitáló népgyűléseket, felolvasásokat, gondolataik sajtó útján történő terjesztését jelölte meg. Külön hangsúlyozta egy sajtószolgálat megszervezését, amely szélesebb körű agitálásra alkalmas.⁶

Jászi elképzelése alapján a Martinovics-páholy tagjai főként két irányban dolgoztak. Egyrészt a katolikus egyháznak a magyar politikai, társadalmi és kulturális életben betöltött szerepével foglalkozó előadásokat tartottak a budapesti és a nagyobb vidéki városok szabadkőműves polgársága előtt, másrészt egy haladó szellemű ifjúsági folyóirat létrehozásán fáradoztak.

A mindkét irányban végzett tevékenység egyik legfáradhatatlanabb munkása volt Fáber Oszkár. Talán nem túlzás azt állítani, hogy ő volt a polgári radikálisok egyszemélyes antiklerikális sajtóközpontja. Azzá tette őt az a körülmény is, hogy a klerikalizmus elleni küzdelmek éleződésekor a Comenius-páholy az összes felekezeti lapot megrendelte számára.⁷ Az ebből származó hatalmas tényanyagát felhasználta pl. a *Kelet* c. lapban is, amelyben 1910. febr. 15-től kezdve az *Órtüzek* c. rovatban radikális szellemben, sokszor szarkasztikus gúnnyal foglalkozott a katolikus sajtónak a szabadkőművességgel foglalkozó cikkeivel. Egy jellemző eset még jobban megvilágítja a Martinovics-páholyban a szabadkőművességen belül vitt klerikalizmus elleni vezető szerepét és a páholytagok elismerését Fáber munkássága iránt. Amikor Steinacker Artúr, a fiumei Syrius-páholy főmestere elküldte Jászinak az *Il Risveglio* c. lap 1911. dec. 4-i számát, egyúttal arra kérte őt, hogy a lapban található klerikális tartalmú cikkekre a Martinovics tagjai közül válaszoljon olyan valaki „aki az antiklerikalizmusban járatos lévén a kongregációk történetét, céljait röviden megvilágítaná.”⁸ Közölték vele, hogy a cikket Fáber Oszkár fogja megírni.⁹

Fáberről köztudott volt, hogy mindenfajta helyi jellegű klerikális nyomtatványt gyűjtött. Ezek a legkülönbözőbb módon jutottak el hozzá. Klauber Ferenc, aki egri lakos volta ellenére a budapesti Martinovicsnak volt a tagja, egyik levelében beszámolt a városban dúló klerikális szellemről, és részletesen leírta a katolikus sajtótermékek terjesztésének módszereit. Megjegyezte, hogy a lapokból tavaly átadott egy-egy példányt Fáber Oszkárnak.¹⁰

Fáber, az egykori piarista szerzetes, fanatikusan küzdött a klerikalizmus minden megnyilvánulása ellen szóban és írásban egyaránt. Mint lebilincselő előadásmódú szónokot nemcsak a Galilei-körbe, hanem a Szent Imre-körbe is hívták, ahol többek között győztesen vitázott Vass Józseffel. „A vita éjféltre ért véget és Fábert a közönség háromnegyed részének a lelkes éljenzése kísérte még az utcára is” — olvashatjuk a tudósításban.¹¹ Fáber Oszkárnak két könyve foglalkozik a klerikalizmussal. Az első, az 1907-ben a *Népszava* kiadásában megjelenő *A keresztényszocializmus* c. munkája azt mutatja, hogy jó érzékkel figyelt fel a katolikus egyház megváltozott harcmodorára. Bennünket

⁶ Kelet 1910. 1. sz. (Beszámoló a Martinovics-páholy 1909. dec. 29-i üléséről)

⁷ OL Martinovics-páholy iratai P 1123 3 kötet 4. tétel (Jegyzőkönyv az 1910. jan. 21-i ülésről)

⁸ Uo. 1. csomó 2. tétel (Steinacker Artúr levele a Martinovics-páholyhoz)

⁹ Uo. 4. kötet 4. tétel (Jegyzőkönyv a páholy 1911. dec. 22-i üléséről)

¹⁰ Uo. 1. csomó 2. tétel (Klauber Ferenc levele Zigány Zoltánnak 1911. febr. 6.)

¹¹ Dél 1912. 3. sz.

azonban jobban érdekelhet a progresszió egyház elleni küzdelmének erősödésekor megjelent *A klerikális veszély* c. könyve. Ennek kiadási költségeihez a Martinovics-páholy tagsága 100 koronával, Delej Lajos páholytag szintén ugyanennyivel járult hozzá.¹² Ebben — mint írja — éveken át gyűjtögetett adattára Magyarországra vonatkozó anyagának egy részét adja. A könyv beosztása az 1909 óta megszerte tartott előadásainak tárgyköreit követi. E munka jelentőségét helyesen állapította meg a korabeli szabadkőműves kritika: „Senki alaposabban és közvetlenebbül nem ismeri a klerikalizmus természetrajzát Fáber Oszkárnál.” A könyv „klerikális adattár... felsorolt adatai szigorúan tárgyilagosak s épp ezért tán a leghathatósabb propaganda Fáber munkája a klerikalizmus ellen.”¹³ Fogalmaival, elvi következtetéseivel Jászi Oszkár nyomán haladt. Saját progresszív magatartásának lényegét az evolúciós fejlődés gyorsításában jelölte meg.

Könyvének jelentős részében a katolikus egyház sajtójával foglalkozott. Feltárta újkori történeti gyökereit, majd ismertette a magyarországi klérus sajtószervezetét. A katolikus sajtó történetében határkőnek érezte az 1907. nov. 4-i pécsi katolikus nagygyűlést, amelyen Gerely Józsefnek, az *Egyházi Közlöny* szerkesztőjének fáradhatatlan szervezőmunkája nyomán megalakult a Katolikus Sajtóegyesület. Ennek vagyona 1910. jan. 28-án Fáber kimutatása szerint 426 937 korona 17 fillér. Szemléletesen bemutatta, hogy e rendkívüli összeg jó része nem közadakozásból származott, hanem a templomokban tartott ún. sajtóvasárnapi adakozásokból. Ezek megszervezésére a papság külön körlevelet kapott.

Fáber jelentősnek ítélte a Katolikus Népszövetség sajtótevékenységét is. A *Dél* 1911-ben közölt kimutatása szerint a szervezet 290 320 fős tagsága illetmény fejében addig 2591 ezer füzetet és naptárt kapott, röpiratot és más-fajta nyomtatványt 1210 ezret.¹⁴

Fáber jellemző eseteket említett a *Mária-Kongregáció* 1910. februári száma alapján a szervezetben működő sajtószakosztály tagjainak tevékenységéről. Ezek a kapott utasítás értelmében addig keresik az *Alkotmányt* és az *Új Lapot*, amíg a kereskedő meg nem rendeli, a tagok pedig a kiutalt heti nyolc fillérből megveszik.¹⁵ Amikor rátért a katolikus sajtó bibliográfiájának részletes ismertetésére, elsősorban azt emeli ki, hogy rendelkeznek az ifjúság minden korosztályának szánt lappal: 4—6 éves kortól az egyetemi hallgatókig. Hangsúlyozta a középiskolai ifjúság számára szánt *Zászlónk* c. lap jól szerkesztettségét. Konkrét elemzéssel meggyőzően mutatta ki, hogy a klérus sajtópolitikája milyen erőfeszítéseket tett a polgári középosztály megnyerésére.

Magának a bibliográfiai résznek az anyaga imponálón gazdag. Felsorolásában első helyen emeli ki a politikai lapokat, hangsúlyozva a Néppárt szerepét a vidéki lapok szervezésében, hiszen abban az időben 22 katolikus szellemű vidéki hetilap jelent meg. Az egyház oltalma alatt 19-féle folyóirat, népies füzet látott napvilágot. A tudományos folyóiratok bemutatásánál hangsúlyozta az egyház

¹² OL Martinovics-páholy iratai P 1123 4. kötet 4. tétel (Jegyzőkönyv a páholy 1911. okt. 13-i üléséről)

¹³ Dél 1911. 12. sz.

¹⁴ Dél 1911. 16. sz.

34.

¹⁵ FÁBER OSZKÁR: *A klerikális veszély*. Ádám Herman könyvnyomdája. Budapest, 1911. 34

törekvését a lateiner osztály megnyerése érdekében, amely egyúttal a polgári radikálisok célkitűzése is volt. Az effajta lapok sorából kiemeli a Szent István Társulat lapját, a *Katholikus Szemlét*, amelyet a klerikálisok *Huszedik Század*-nak, ill. *Szocializmus*ának tartott. Véleménye szerint „sokkal sablonosabb, sokkal kevésbé korunk színvonalán álló, mint az *Egyházi Közlöny*, de tagadhatatlanul ügyesebb és tartalmasabb többi társánál. Középosztályú olvasóinak egészen nyugodtan bizonyítgatja a vallás és tudomány összeférhetőségét, sőt a vallásnak minden tudományt magába foglaló gazdagságát. Klerikális létére elég tárgyilagos, sőt nem egyszer alapos folyóirat és könyvbírálati nagyon alkalmasak arra, hogy olvasót megtévessze és hitelét előttük hatványozza.”¹⁶

Jellemző egyébként, hogy a polgári radikális tábor nagy reménye, Harkányi Ede ezzel a folyóirattal kívánt vitázni úgy, hogy egyik előadását saját költségén kiadta. A *Katholikus Szemle* méltatta is a sajnálatosan fiatalon elhunyt ellenfelét.¹⁷

Fáber Oszkár könyvének befejező részében a katolikus egyetek rendkívül kiterjedt rendszerét ismertette. Mindezek alapján vonta le végső következtetését: „A klerikális veszély országpusztító veszedelem.”¹⁸

Fáber könyve kimondatlanul is tartalmazott néhány megszívlelendő tanulságot a polgári radikális tábor számára. Így a klerikalizmus sajtót támogató tevékenységének bemutatásával Fáber arra ösztökélte a radikális szabadkőműveseket, hogy igyekezzenek a szervezet tagságának egészét megnyerni a progresszív polgári lapok támogatására. Nyomatékosította ezt az a többször megfogalmazott véleménye, hogy a katolikus egyház ugyanazt a középosztályt próbálja megnyerni sajtójával, amely egyúttal a polgári radikálisok legfőbb osztálybázisaként is szerepelt.

A szabadkőművesség haladó része is érezte a klerikalizmusnak céljai elérése érdekében tanúsított hihetetlen alkalmazkodóképességét és szívós kitartását, amellyel társadalmi pozícióit erősítette. Már a szegedi katolikus nagygyűlésről az volt a véleményük, hogy ott a klérus politikailag aktív irányzata győzött.¹⁹ 1910. jan. 25-én éppen az ifjúsági lap megindításán fáradozva állapították meg a Szent István Társulat terjeszkedését. Éz az intézmény 18 ezer taggal rendelkezett abban az időben és kiadásában 7 napilap, 17 hetilap, 29 időszaki folyóirat jelent meg, s amit nagyon sérelmesnek éreztek a haladás hívei, hogy az állami középiskolai irodalom és történelem tankönyvek felét is a Társulat adta ki. Ekkor esett szó a 19 ezer tagot számláló Szent Adalbert-Egyesület naptárkiadó tevékenységéről, amely meghaladta a 2 milliós példányszámot.²⁰

A szabadkőműves progresszió hatékony sajtótevékenységét akadályozta az is, hogy nem volt állandó, korszerű nyomdájuk. Bókay Árpád is kérte 1910-ben a Szövetség tanács tagjait, hogy hassanak oda: az egyes páholyok ne kis, megbízhatatlan nyomdákkal dolgoztassanak. Sajnos ez még 1917-ben is megoldatlan kérdése maradt a szabadkőművességnek. Supka Géza fejtegette, hogy a betű propagandája csak nyomda által művelhető, s amíg a szocialistáknak ott van a Világosság, a püspöki karnak a Stephaneum, a jezsuitáknak az Apostol

¹⁶ Uo. 10—11.

¹⁷ Dél 1910. 3. sz. (Irodalom c. rovat)

¹⁸ FÁBER: *A klerikális veszély* 23.

¹⁹ Dél 1909. 13—14. sz. (*A klerikálisok műhelyéből* c. cikk)

²⁰ Kelet 1910. 2. sz. (Szabadkőműves ifjúsági lap. Tudósítás a Minerva- és a László király-páholy 1910. jan. 25-i üléséről)

nyomda, addig a szabadkőművesség progresszív erői nem rendelkeznek központi nyomdával²¹. A klerikális sajtó nem riadt vissza sajtótermékeinek terjesztése érdekében az ügyes manőverektől sem. A Demokrácia-páholyban említették meg azt az esetet, amikor a *Keresztény Tanító* c. lapot a minisztérium kiadásában megjelenő és állami nyomdában expedált, progresszív irányú *Néptanítók Lapja* címszalagjában küldték széjjel.²²

A haladó szövetségtagokat szintűgy felhárította, hogy a *Magyar Figyelő* szabadkőművesek kiadásában, illetve azok közreműködésével jelenik meg. Ez abból fakadt, hogy a tagság részére nem voltak meghatározva a politikai-társadalmi életben való részvétel szabadkőművesi normái, és a szövetségbe tömörült burzsoázia mindenek elé helyezte üzleti érdekeit. Mutatja ezt az az eset is, amelyet a *Dél* c. lapban említettek rosszállón: „a Magyar Figyelő minden eddigi száma mutatványul *postautalvánnyal ellátva ott található az összes páholy titkári asztalán.*” Majd gúnyosan hozzáteszi: „A kiadó testvérek, tehát azt remélik, hogy előfizetőket toboroznak s támogatást nyerne a magyar szabadkőművességtől.”²³ Megemlékező még, hogy a *Magyar Figyelő*ben a szabadkőművesség elleni legkeményebb hangú cikket éppen a szövetség tagja, Mezei Ernő írta.

A szabadkőműves ifjúsági lap ügye

A fentiekkel talán sikerült érzékeltetni, hogy miért nem alakult ki a szövetségen belül kötelező érvényű sajtópolitika, csupán egyes haladó felfogású páholyok folytattak erőteljes felvilágosító propagandát. Hozott elvi határozatokban ők sem szűkölködtek, akár az 1909. jan. 9-i közgyűlés, akár az 1909. máj. 1-i, László- király-páholy által Nagyváradon rendezett gyűlés anyagát tekintjük. Ez utóbbi mondta ki — elsősorban Ágoston Péter referátuma alapján — egy antiklerikális heti- és ifjúsági lap megvalósításának tervét. Kísérleteztek egy antiklerikális propagandaközpont létesítésével is, amelynek céljaira 1909 februárjában már 7000 korona állt rendelkezésre. Ez azonban a Szövetségtanácsnak azzal a döntésével, hogy szervezését a Nagypáholyra bízta, nem valósult meg.

A Martinovics-páholy tagsága a László király által felvetett újságok várható eszmeiségét teljesen magáénak vallotta, s ezért is sürgette Zigány Zoltán útján megvalósításukat, szemben az Eötvös-páholy Bálint kezdeményezte akciójával. A gyors egymásutánban felmerült lapterveket többen helytelenítették, nem bízva anyagi kivitelezhetőségükben.

A polgári radikálisok elsősorban a kétségtelenül ügyesen szerkesztett klerikális ifjúsági sajtótermékek ellensúlyozását kísérelték meg. Fáber is *A klerikális veszély* című, e téren alapvetőnek tekinthető könyvében, érezhető céllal bővebben foglalkozott a katolikus sajtó legjobban szerkesztett ifjúsági lapjával, a középiskolások részére kiadott *Zászlónkkal*. Ez a folyóirat nemcsak pompás kivitele miatt kelendő — jegyezte meg —, hanem azon rendezői koncepció

²¹ Kelet 1917. 7. sz. (SUPKA Géza: *Kezet a szívvel!* c. cikke)

²² Kelet 1913. 8—9. sz. (*Mi történik odakünn?* c. cikk)

²³ Dél 1911. 5. sz.

miatt is, „amely a Wassmann-Prohászka-iskola szellemében mindig kiegyezteteti a tudományt 50%-ra a vallással...”²⁴

Látható tehát, hogy a polgári radikálisok főként a középiskolás ifjúságot akarták megmenteni a klerikális befolyástól, nemcsak az általuk követelt középiskolai reformmal, hanem egy részükre indítandó lappal is.

A *Zászlónk* ellenében létrehozandó lap támogatására szólította fel a László király-páholy a szövetség vezetőit és az összes magyar páholyt 1910. szept. 10-én. A nagyváradi szabadkőművesek 500 koronát ajánlottak fel erre a célra. A lap ügyét azért érezték fontosnak, mert a szabadkőművesség eszméinek társadalomban való elterjesztését nélkülözhetetlennek tartották a haladó szellemű ifjúság kialakításához.²⁵

Fáber Oszkár volt az, aki Jászi antiklerikális programját több ponton bővítve, az ifjúsági lap tervét körvonalazta. A Martinovics-páholy kezdeményezésére 1909. nov. 5-én 12 progresszív páholy gyűlt össze Fáber Mária-kongregációkról szóló előadásának meghallgatására. Beterveztett és elfogadott javaslattervezetének első pontjában a *Zászlónk* és más kongregációs lapok ellensúlyozására ifjúsági havi folyóirat indítását kérte. A reakciós eszméket terjesztő mesés, elbeszélő, történeti ifjúsági művek helyett felvilágosult szelleműek kiadását kívánta megszervezni. Felhívta a progresszív szabadkőművesség figyelmét, hogy kötelessége a Szent Imre-egylettel szemben a Galilei-kört támogatni, oly módon is, hogy nevelői, korrepetitori, irodai állások betöltésére galileistákat javasol. Sürgette a haladó szellemű tanárok címeinek összegyűjtését és a velük való rendszeres foglalkozást, hiszen így megoldható lenne az indítandó lap terjesztése is. A radikálisok felvilágosító propagandájának szellemében követte a kongregációk leleplezését a különböző tantestületi üléseken. Síkraszállt az internátusokat létesítő Széchenyi-Társaság haladó szellemben történő fel-támasztásáért.²⁶

Fáber előadása nyomán megindult a lap anyagi feltételeinek biztosítására irányuló szervezés. Ekkor több páholy, így a Hungária és a Testvériség is, kifogásolta a lap tendenciózus szerkesztési elveit, és inkább egy általános, egységes nevelést elősegítő folyóirat mellett kardoskodtak, „amelynek jelszava nem volna küzdés a klerikalizmus, sovinizmus vagy akár a szocializmus ellen, hanem jelszava volna a tanítás, az egészségre nevelés és csak jóbarátokat szerezhette”.²⁷ Látható megint, hogy minden haladó szellemű törekvéssel szemben azonnal hallatja hangját a maradi szabadkőműves tábor.

1910. jan. 25-én már a Nagypáholy által az ifjúsági lap ügyét irányító Minerva-páholy munkáján vett részt Fáber Oszkár, aki a közbülső időben sem szűnt meg agitálni az ifjúsági lap mellett. Fáber itt elmondott hozzászólásában — a Martinovics-páholy szellemi tekintélyét kihasználva igyekezve — felhívta a figyelmet, hogy saját páholya is az antiklerikális propaganda első eszközeinek tekinti az ifjúsági lapot. Hetilapot költséges volta miatt nem tart megvalósíthatónak, inkább havonta vagy kéthetente megjelenő folyóirat alapítására gondol. A lap várható olvasóközönségéről szólva megjegyezte, hogy a *Zászlónk*at olvasó zsidó és protestáns ifjakat a klérus lapjától el lehet vonni. Javasolta

²⁴ FÁBER: *A klerikális veszély* 5.

²⁵ Dél 1909. 15. sz. (A László király-páholy felirata a Nagypáholyhoz egy szabadkőművesi szellemű ifjúsági lap létesítéséről 1909. szept. 10-én)

²⁶ OL Martinovics-páholy iratai P 1123 1. csomó 1. tétel (Jelentés az 1909. évről)

²⁷ Kelet 1909. 16. sz. (Beszámoló a Testvériség-páholy 1909. nov. 2-i üléséről)

az indítandó lap megjelenését júniusra biztosítani, mert akkor nem jelenik meg klerikális lap. Számításai szerint 8—10 ezer koronából lehetne megindítani egy, a *Zászlónk* kiállításával vetekedő lapot.

Ugyanekkor nagy megütközéssel tárgyalták, hogy szabadkőművesi indiszkreció folytán a *Budapesti Hírlapban* már meg is jelent a szabadkőművesi ifjúsági lap terve, Rákosi Jenőekre jellemző hangvétellel.²⁸ Ezzel kapcsolatban Szende Pál a Martinovics-páholy 1910. jan. 28-i ülésén dühös hangú kirohanást intézett a *Budapesti Hírlapnak* a progresszió ügyét eláruló szabadkőművesi munkatársai ellen.²⁹

A polgári radikálisok Martinovics-páholyának sajtópolitikájával foglalkozó dolgozatom kereteit meghaladná az ifjúsági lap ügyének részletes tárgyalása. Ezért pusztán annak megállapítására szorítkozhatom, hogy bár Fáber 1910 márciusában örömmel megvalósulni látta a lapot, az — az alapításhoz végül is szükséges 25 ezer korona hiányában — nem jelent meg. A szabadkőművesség egyes haladó szellemű tagjai azonban nem szűntek meg az ügygel foglalkozni, mert a lap hiányát nagyon is érezték.

A lapalapítás eszméjét újból 1914 júniusában a Deák Ferenc-páholy vetette fel, azonban a megvalósulással kecsegtető terv — tragikus módon a világháború kitörése miatt — nem valósult meg. Végső soron ennek a páholynek a hathatós anyagi támogatásával jött létre 1919 februárjában az *Új Világ*, Purjesz Lajos szerkesztésében és Benedek Marcell főmunkatársi közreműködésével. E lapot viszont a Tanácsköztársaság vihára sodorta el.

Az ifjúsági lap megvalósulásának útját azért is érdemes lenne részletesen végigkísérni, mert megmutatná a polgári radikális erők tragikus gyengeségét, tévedését a szabadkőművesség progresszív eszmék iránti hajlandóságát illetően. Érzékletesen leplezné le a haladás pózában tetszelgő burzsoá-szabadkőművesség gerinctelenségét, amelynek nem volt 25 ezer koronája egy antiklerikális ifjúsági folyóirat megindításához akkor, amikor ennek az összegnek a többszörösét adták ki különböző karitatív célokra.

Naptárak a klérus elleni harc szolgálatában

A Martinovics-páholyt is, mint minden más szabadkőműves csoportosulást, időről-időre felkeresték különböző személyek vagy éppen páholyok kiadványaik megvételének vagy a kiadás költségeihez való hozzájárulás szándékával. Ők azonban az anyagi segítséget sok páhollyal ellentétben — nemcsak a pénztelenség, hanem a szigorú elviség miatt is — gondosan mérlegelték. A Tózsde főorvosa, Marton Sándor által összeállított és a Nagypáholy által írásban is támogatott *Egészségnapárt* mint eszmeileg értéktelent, irattárba süllyesztették.³⁰ Ám a Hungária-páholy *Igazmondó Naptárát* véleményezés céljából kiadták a páholy egyik pedagógus tagjának, Rózsa Edének 1908. nov. 21-én. Dec. 12-én Rózsa jelentette, hogy a Hungária által kiadott naptár „tele van a földbirtokosok s a mágnások dicséretével.” A páholy erre elhatározta, hogy nem fizet elő

²⁸ Kelet 1910. 2. sz. (Szabadkőműves ifjúsági lap. A Minerva- és László király-páholy közös mozgalma 1910. jan. 25.)

²⁹ OL Martinovics-páholy iratai P 1123 3. kötet 4. tétel (Jegyzőkönyv az 1910. jan. 28-i páholyülésről)

³⁰ Uo. 2. kötet 4. tétel (Jegyzőkönyv az 1908. dec. 5-i ülésről)

rá, sőt a Szövetségtanácsban szóvá fogja tenni a naptár ügyét.³¹ Ez is egy kis példája a radikálisok következetesen alkalmazott demokratikus sajtópolitikájának.

A naptárak a szabadkőműves páholyok jellegzetes sajtótermékei voltak. Egy felvilágosult szellemű, közérthető, olvasmányos, nyomdatechnikailag kifogástalan naptár előállítása anyagilag sem volt annyira megterhelő, mint például egy folyóirat megjelentetése. Az effajta sajtótermékek vásárlásának az elmaradott néposztályok, elsősorban a parasztság körében évszázados hagyományai alakultak ki. Érthető tehát, hogy a polgári radikálisok figyelme is a naptár felé fordult, felvilágosító propagandájuk eszközeit látva benne.

Jászi mint a Martinovics-páholy főmestere vetette fel a Parasztnaptár ötletét elvbarátai előtt. Olyan „kalendárium”-ra gondolt, amely igazodva a paraszti tömegek szemlélethez szorosan tapadó gondolkodásához, kerülve az elvont magyarázatokat, statisztikai tényanyagának gazdagságával leplezi le az akkori társadalmi helyzet visszásságait.

Az 1911. május 5-én felvetett ötlet megvalósításához Ormos Ede, Varró István és Pártos Jenő hozzászólása után a páholy hozzájárult, de a naptár kiadásáról nem tudok.³²

A Martinovics-páholy tagságát komolyan foglalkoztatta egy, a parasztság számára összeállított naptár gondolata. Ezt igazolja a kassai Resurrexit-páholy és Jásziék levélváltása. A kassaiak javaslata — a szabadkőművesség egésze által anyagilag támogatott népies naptár kiadása — 1910. okt. 28-án került a Martinovics-páholy elé.³³ Úgy látszik, a részletek után érdeklődve még egy levelet küldtek, mert a Resurrexit erre hivatkozott az 1911. márc. 10-i levelében. A kassaiak ebben azt közölték, hogy a parasztságnak szóló naptárra gondoltak, de a kiadásával járó költségeket a páholyházuk építése miatt nem vállalhatják, de köteleznék magukat bizonyos példányszám eladására. Úgy vélték, hogy néptanítók, bolti és ponyvaárusok útján sok naptár elhelyezhető volna.³⁴ E naptár nyomára mind ez ideig nem sikerült ráakadni.

Amikor az ifjúsági folyóiratról 1910 végén bebizonyosodott, hogy ez idő szerint nem valósítható meg, akkor került előtérbe egy diáknaptár kiadásának terve. Ebben az ügyben a Martinovics-páholy több, haladó szellemű páhollyal együtt kezdeményezőleg lépett fel 1911 tavaszán. Az összes magyar szabadkőműves-páholyhoz intézett felhívásukból kitűnik, hogy tervükkel progresszív céljaikat kívánták segíteni: „Mint hogy anyagi erőnk és munkásságunk még mindig más irányban van lekötve (pl. a *Világ* támogatása — HL) több testvérünkkel egyetértve, egy *Diáknaptár* kiadásával akarjuk a létesítendő folyóirat ügyét előkészíteni. Egy naptár keretében akarjuk az érettebb középiskolai ifjúság kezébe adni a tudomány legújabb eredményeit, kellemes és hasznos olvasmányok segítségével akarjuk eljuttatni hozzájuk a progresszív eszméket. A jövő iskolai év elejére meg kell jelenni a *Diáknaptár* első évfolyamának. S ha azt látjuk, hogy törekvésünk sikerrel jár, nemcsak évenként, hanem később félevenként, vagy negyedévenként jelenthetünk meg 1 — 1 újabb füzetet s így állandó érintkezésbe juthatunk közéletünk jövődől munkásaival. Mivel remélhetjük, hogy ez a vállalkozás anyagilag is jövedelmező lesz, csak

³¹ Uo. (Jegyzőkönyv az 1908. dec. 12-i ülésről)

³² Uo. 4. kötet 4. tétel (Jegyzőkönyv az 1911. máj. 5-i ülésről)

³³ Uo. 3. kötet 4. tétel (Jegyzőkönyv az 1910. okt. 28-i ülésről)

³⁴ Uo. 1. csomó 2. tétel (A Resurrexit-páholy levele a Martinovics-hoz 1911. márc. 10.)

arra van szükségünk, hogy az I. évfolyam kiadásának költségei — kb. 2 ezer korona — előre rendelkezésre álljon. Arra kérjük tehát a páholyokat, hogy e költségekhez 100—200 koronával hozzájárulni szíveskedjenek.”³⁵

A polgári radikálisok páholya elhatározta, hogy a naptár kiadását 100 koronával segíyezi, és nem zárkózik el a szükség szerinti további anyagi támogatástól sem.³⁶

Amikor 1912 őszén Balassa József szerkesztésében a naptár megjelent, többek között Ady, Schöpflin írásával, igaza volt az ismertetésnek: „amilyen igénytelennek látszó, éppen olyan ügyes és hasznos eszköze eszméink terjesztésének.”³⁷ Valóban egyszerű, de hatásos fegyvere volt a progresszió antiklerikális felvilágosító propagandájának, és csak sajnálni lehet, hogy az elkövetkező években nem követte több hasonló kiadvány.

A Martinovics-páholy és az Aradi Hétfői Újság

A polgári radikálisok páholya a fennállása alatt, mint az eddigiekből is látható volt, készséggel támogatott olyan szervezeteket és lapokat, amelyekről eszméinek szélesebb körű propagálását várhatta. Ilyennek ítélték meg az *Aradi Hétfői Újságot* is, amely a polgári haladás klerikalizmus elleni harcának élénkülése idején jelent meg: az első szám 1910. január elsején, az utolsó 1911. szept. 25-én.

A lap mögött az aradi Összetartás-páholy tagsága állott. A páholy főmestere, Halász Jenő vasúti felügyelő 1910. jan. 13-i kelettel levelet írt a Martinovics-páholyoknak, amelyben bejelentette az antiklerikális célzatú újság megindulását, és mellékelte az első 2 számot. A levél hangsúlya nem is a nagyon finom formában megfogalmazott anyagi támogatáson volt, hanem a lapnak nyújtandó szellemi segítségnyújtáson.³⁸ A január 14-i válaszlevelében Zigány Zoltán az őszinte szerencsekíváraton túl közölte, hogy „egyúttal nemesak szabadkőműves kötelesség gyanánt, hanem a legszemélyesebb hajlandóságból is készségesen ajánlom az általad kívánt szerény szolgálataimat. Iskolapolitikai, választójogi és antiklerikális kérdésekben rendelkezézzél velem, de nagy elfoglaltságomra való tekintettel arra kérek, hogy nem sürgősen kelljen dolgoznom.”³⁹

A szabadkőművesség belső használatra szánt lapjának jan. 15-i számában lelkendezve számoltak be az *Aradi Hétfői Újság* megjelenéséről, üdvözölve benne a szervezet első, nyilvánosságnak szánt lapját. A cikkíró kiemelte, hogy a radikális szellemű szabadkőművesség újságja, mert programjában az antiklerikalizmus, választójog, szociális kérdések megoldásának követelése található.⁴⁰ A Szövetségtanács január 21-i ülésén a vidéki lapoknál szokatlanul magas szellemi színvonalát dicsérik.⁴¹

³⁵ Dél 1911. 6. sz. (A Könyves Kálmán-, Március-, Comenius-, Minerva-, Martinovics-páholy felhívása az összes magyar páholyhoz)

³⁶ ÓL Martinovics-páholy iratai P 1123 4. kötet 4. tétel (Jegyzőkönyv a páholy 1911. ápr. 7-i üléséről)

³⁷ Kelet 1913. 11. sz. (Irodalom c. rovat. Diáknaptár — a Könyves Kálmán diáknaptára)

³⁸ ÓL Martinovics-páholy iratai P 1123 1. csomó 2. tétel (Halász Jenő levele a Martinovics-páholyhoz 1910. jan. 13.)

³⁹ Uo. (Zigány Zoltán levele Halász Jenőhöz 1910. jan. 14.)

⁴⁰ Kelet 1910. 1. sz. (*Szabadkőművesek hetilapja Aradon* c. cikk)

⁴¹ Dél 1910. 2. sz. (Beszámoló a Szövetségtanács üléséről)

A szabadkőműveség egésze által ily módon fogadott lapnak nyújtandó támogatás ügyét Szende Pál sürgette meg jan. 28-án.⁴² Erre az egy héttel későbbi ülésen a kincstáros tisztséget viselő Benedek János előterjesztette indítványait, amelyet a páholy végül elfogadott. Javasolta a lapnak nyújtandó 200 koronás segély folyósítását. Ennél lényegesebb, hogy sürgette a Martinovics-páholyt, hogy a lap érdekében indított agitációját az anyagi alap teljes biztosítására. Persze ez az időszak nem volt a legszerencsésebb, hiszen a *Világ* és az ifjúsági folyóirat terve is foglalkoztatta a szervezet progresszív részét. Hangsúlyozta Benedek azt is, hogy össze kell állítani azoknak a páholytagoknak a névsorát, akik cikkeket írnak majd a lapba. Erre azonban aláírt cikk nem utal.

Jásziék az Összetartás-páholy lapjában a Társadalomtudományi Társaság és a *Huszdik Század* szellemének aradi szócsovévét látták, s ezért támogatták. Amikor Szende Pál bejelentette, hogy a Martinovics ösztönzésére az aradi szabadkőművesek megalakítják a Társadalomtudományi Társaság aradi fiókját, ő és Jászi is utaltak ennek jelentőségére, és nagy erővel agitáltak azért, hogy Zigány Zoltánon kívül mások is utazzanak a megnyitóra.⁴³

Az *Aradi Hétfői Újságra* nem lehetett panasz, mert aligha találunk olyan korabeli vidéki lapot, amely több teret szentelt volna az alapvető polgári radikális eszmék terjesztésének és amelyben Jászi és társainak neve oly sűrűn fordult volna elő. Mit sem von le ennek a megállapításnak az értékéből az a tény, hogy sokszor mindezt kissé a vidéki újságírás bombasztikus frázisainak szellemében tették.

A lap, programjához híven, felvillantotta az aradi klerikalizmus sokféle arcát, és tájékoztatott a polgári radikálisok ez idő tájt megélnéül választójogi tevékenységének minden mozzanatáról. Nagy lelkesedéssel számolt be Pikler Gyula, Somló Bódog — akiket az új Magyarország vezéreinek nevezett —, továbbá Jászi Oszkár, Szende Pál, Fáber Oszkár aradi szerepléséről.

Az 1911. szeptember 25-én utoljára megjelent lapról később azt olvashatjuk, hogy megszűnésének elsődleges oka a kellő anyagi támogatás hiánya volt.⁴⁴

A meginduló kutatások minden bizonnyal további konkrét adatokat fognak feltárni Jásziék és az *Aradi Hétfői Újság* körül csoportosuló haladó szellemű szabadkőművesek kapcsolatáról. A lap feltétlenül szükséges alapos elemzése pedig majd megerősíti azt a véleményt, hogy az újság sajnálatosan rövid fennállása alatt jól propagálta a polgári radikálisok politikai programját, s elősegítette a Társadalomtudományi Társaság, az Úttörő-Társaság, a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesülete aradi fiókjainak létrejöttét.

A Martinovics-páholy és az Új Korszak

A polgári radikálisok programjában az általános választójoggal és az anti-klrikális küzdelemmel összeforva szerepelt az állami közoktatás követelése. Leszögezte ezt már a Martinovics-páholy az 1908. május 27-i alakuló értekezletén.⁴⁵ Ennek a követelésnek a szellemében, a Társadalomtudományi Társaság

⁴² OL Martinovics-páholy iratai P 1123 3. kötet 4. tétel (Jegyzőkönyv az 1910. jan. 28-i ülésről)

⁴³ Uo. (Jegyzőkönyv az 1910. márc. 4-i ülésről)

⁴⁴ Kelet 1913. 8—9. sz. (ifj. VASS Gusztáv: *Az Összetartás 25 éve* c. cikke)

⁴⁵ OL Martinovics-páholy iratai P 1123 2. kötet 4. tétel (Jegyzőkönyv az 1908. máj. 27-i ülésről)

kezdeményezésére alakult meg 1906 tavaszán a Magyarországi Tanítók Szabad Egyesülete, amelynek tagjai indították meg az *Új Korszakot*. Apponyi azonban 1907-ben betiltotta a hetilapot, az egyesület alapszabályait pedig nem hagyta jóvá. A lapnak már ebben a kezdeti szakaszában is nagy sikere volt, főként a vidéki pedagógusok körében, „a koalíció uralomra jutása előtt egy héttel már 400 falusi tanító merte járni az *Új Korszakot*.”⁴⁶

Az egyesület és vele a lap életének második szakasza 1910 tavaszán kezdődött, amikor a liberális szellemű Székely Ferenc jóváhagyta az alapszabályokat. Azon a napon jelent meg a megújult *Új Korszak* (1910. okt. 14.), amelyen a szabadkőműves progresszió megbeszélte haladó intézményeinek anyagi támogatását. Ezen a tanácskozáson Somogyi Béla, a Könyves Kálmán-páholy tagja szólt a Tanítók Egyesületéről, és bejelentette a lap megindítását. Az *Új Korszak* vállalt feladatát érzékeltették közlései: 22 ezer tanító fogja megkapni a lapot, s minden szám 2000—2500 példányát ingyen szándékoztak elküldeni.⁴⁷

Az *Új Korszak* első számát egyébként a Martinovics-páholyban lelkesen mutatta be Ember Jenő.⁴⁸ A szabadkőművesség — elsősorban a Könyves Kálmán-páholy — anyagi támogatását élvező *Új Korszak* egyre erőteljesebben hirdette reformeszméit. Politikai téren az állami, felekezet nélküli oktatásért, pedagógiailag a modern természettudományos szellemű oktatásért küzdött, hiszen a 32 ezer néptanítóból 20 ezer felekezeti iskolában tanított.

A Martinovics-páholy tagsága megkülönböztetett figyelemmel kísérte az egyesület és az *Új Korszak* tevékenységét. Tette ezt elsősorban azért, mert a lap egyre ötletesebb és harcosabb szellemben küzdött a klerikalizmustól mentes állami oktatásért, amelynek megvalósultát az általános választójog bevezetésétől várták a radikálisok. A páholy egészének figyelme azért is fordult a lap felé, mert itt alakult ki — Jászi elképzeléseinek megfelelően — a polgári radikális tanítómozgalom fő góca. Jásziék jelentékeny szerepet szántak — eszméik szűk osztálybázisa miatt — a radikális gondolatok propagálásában az egyes foglalkozási ágak dolgozóinak, így a tanítóknak. Ezért például — bár naiv elképzelés volt — a Samassa nevével jellemezhető egri klerikális szellem meggátlására több egri tanítót is felvettek a Martinovicsba. A páholy tagjainak igyekeztek megnyerni olyan tanítókat, akik már újságírói múltra tekinthettek vissza vagy éppen alkalmasak voltak publicisztikai tevékenységre. Ezt mutatja pl. Szöllősi Jenő felvétele, aki a Tanítóegyesület főtítkára, az *Új Korszak* rovatvezetője volt, vagy Ember Jenőé, Gönczy Jenőé, Rózsa Edée. Azt mondhatjuk, hogy az *Új Korszak* szerkesztésében a szociáldemokrata pedagógusokon kívül (Somogyi Béla, Teszársz Kálmán) a polgári radikálisok vettek részt, akiknek fontos bázisa a Martinovics-páholy volt, vezetőjük a páholyalapítóok egyike, Zigány Zoltán.

A Martinovics-páholy már a Magyarországi Tanítók Szabad Egyesületének újjászervezésében is részt vett. 1910. máj. 13-án Zigány Zoltán a szervezet támogatását indítványozta. Erre a tagság 500 koronát szavazott meg. Azonkívül felszólították a páholytagokat, hogy mint pártolók, egyénenként is segítsék az egyesületet.⁴⁹ Az összeg nagysága is kifejezi a céljaikért harcoló egyesület

⁴⁶ Kelet 1910. 11. sz. (Somogyi Béla beszámolója a Magyarországi Tanítók Szabad Egyesületéről a progresszív páholyok okt. 14-i közös gyűlésén)

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ OL Martinovics-páholy iratai P 1123 3. kötet 4. tétel (Jegyzőkönyv az 1910. okt. 21-i ülésről)

⁴⁹ Uo. (Jegyzőkönyv az 1910. május 13-i ülésről)

megbecsülését, hiszen viszonyításképpen el kell mondani, hogy a *Világ* alapításához anyagilag egyáltalában nem járultak hozzá, legfeljebb a választójogi szervezetek kaptak ekkora összeget.

A jegyzőkönyvek tanúsága szerint a páholy és az Új Korszak ügye a Martinovics-páholy elsődleges célkitűzésének, a választójognak propagálása kapcsán kapcsolódott össze. A páholy választójogért folytatott tevékenységének élénkülése idején, 1912. febr. 9-én az Új Korszak választójogi számának anyagi támogatására 400 koronát adtak.⁵⁰ E szám nyolcoldalas mellékletében Somogyi Béla egy falusi néptanító modorában fogalmazott közvetlen választójogi agitációs iratot. Ezt küldték szét 25 ezer példányban, személyre címzetten, amely 1700 korona többletkiadást jelentett. Febr. 12-én a Martinovics-páholy az összes magyar páholyhoz fordult azzal a kéréssel, hogy támogassák az *Új Korszak* szerkesztőségét a hiányzó 1300 korona összeadásával.⁵¹ A felhívás nyomán érkezett is különböző mértékű anyagi segítség, amelynek teljes összegét nem tudtam megállapítani.

1914 elején a konzervatív szellemű, választójoggal szemben álló Tanítók Országos Szövetségének mesterkedéseit leleplező Zigány Zoltán által írt előadásnak és a hozzákapcsolódó vitának kinyomtatása érdekében kért szabadkőművesi együttműködést a páholy főmesteri tisztségét betöltő Bíró Lajos.⁵²

A páholy szervezte meg az Új Korszaknak a modern természettudományos szemléletű tananyag-tanmenet tervezésére kiírt pályázatát.⁵³ Amikor a Magyarországi Tanítók Szabad Egyesületének működését Zichy János felfüggesztette, a határozat elleni nyilvános tiltakozó gyűlés költségeire 100 koronát adtak.⁵⁴

A Martinovics-páholy fellépett a szabadkőművességből kiindult, a polgári radikális tanítómozgalmakat veszélyeztető megmozdulások ellen is. Így szabadkőművesi vádiratot nyújtottak be Moussong Géza, a Haladás-páholy főmestere ellen. Ő a Tanítók Országos Szövetségének elnökeként, Jásziék megítélése szerint fejtellenül vezette le a nagygyűlést, nem hallgatta meg előtte a szabadkőművesi instrukciókat, és határozatlan magatartásának tulajdonítható a néppárti reakció előretörése a szervezetben.⁵⁵ Az effajta szabadkőművesi bűnvádi eljárásoknak — kétségtelenül attól is függően, hogy ki nyújtotta be — volt erkölcsi megbélyegző erejük.

A szocialista tanítómozgalom tagjaival együttműködve a Martinovics-páholyba tömörülő polgári radikálisok munkájának eredményeképpen vált az egyesület és az *Új Korszak* a század eleji progresszió egyik legerősebb szócsovévé, amellyel Jászi is a legteljesebb mértékben azonosítani tudta magát.⁵⁶

Jelentősnek ítélték a Martinovics-páholyban az *Új Korszak* szerepét például a budapesti tanítóegyesület haladó szellemű állásfoglalásának létrejöttében. Ez a konzervatív-klerikális beállítottságú szervezet éppen a lap hatására tette

⁵⁰ Uo. 1. csomó 4. tétel (Jegyzőkönyv az 1912. febr. 9-i ülésről)

⁵¹ Uo. 1. csomó 3. tétel (Szendé Pál helyettes főmester levele a szabadkőművességhez 1912. febr. 12.)

⁵² Uo. (Bíró Lajos levele a magyar szabadkőművességhez)

⁵³ Uo. 4. kötet 4. tétel (Jegyzőkönyv az 1911. márc. 17-i ülésről)

⁵⁴ Uo. (Jegyzőkönyv az 1911. jan. 20-i ülésről)

⁵⁵ ÖL A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy iratai a Martinovics-páholyra vonatkozólag P 1083 LXXXVII. 137 csomó 38. tétel (A Martinovics-páholy levele a Hajnal-páholyhoz 1911. dec. 29.)

⁵⁶ ÖL Martinovics-páholy iratai P 1123 1. csomó 3. tétel (Jászi: Szabadkőművesi program. Melléklet a Progresszió 2. számához)

túl magát a miniszteri leiraton, és szállt síkra az állami közoktatás, a természet-tudományok intenzív tanítása mellett — fejtegette Ember Jenő.⁵⁷ Az anyagi támogatást kérő levelek is jelezték, hogy amilyen mértékben vált elkötelezett-jévé a polgári radikális eszméknek az *Új Korszak*, olyannyira volt kénytelen nélkülözni a Nagypáholy anyagi és erkölcsi bátorítását. Erről panaszkodott a lapot 1911-től szerkesztő Zigány Zoltán.⁵⁸ Az évek óta tartó áldatlan állapoton úgy próbált segíteni a páholy, hogy egyrészt erkölcsi súlyával nyomást gyakorolt a többire, másrészt maga is támogatta a lapot. Anyagi segítése céljából még estélyt is szervezett Ady Endre, Bíró Lajos, Nagy Endre, Kaffka Margit, Reinitz Béla, a Waldbauer-vonósnegyes, Lénárt Gitta és mások közreműködésével.⁵⁹

A lap nagy népszerűségnek örvendett a radikális páholyok körében. 1911-ben a László király-páholy 100 bihari tanító részére fizette elő, mert tudta, hogy a lap következetesen igyekszik megvalósítani célkitűzését: legyen a tanító a demokrácia embere.⁶⁰

Nagyra értékelték az *Új Korszak* progresszív irányú közvéleményformáló erejét, például az 1911. dec. 8-i tanítógyűlés általános választójog melletti állásfoglalását az *Új Korszak*nak tulajdonították.⁶¹ Ez a szerkesztők munkája nyomán egyre fokozódó, gyors agitációs erő tette a lapot a Martinovics-páholy tagságának legkedvesebb harcostársává és a konzervatív sajtóorgánumok gyűlölt ellenfelévé.

A Martinovics-páholy kapcsolata az Úttörő és a Szabadgondolat c. lappal

A Fényes Samu által szerkesztett laphoz több szálú elvi kapocs fűzte a polgári radikálisok Martinovics-páholybeli csoportját, a legerősebb közöttük mégis az antiklerikalizmus volt. A személyi kapcsolat is megvolt a páholy és az *Úttörő* között, Székely Artúr, Fáber Oszkár voltak a közvetítő láncszemek. Fáber szerezte meg a nem szabadkőműves Fényes Samu számára a szövetség támogatását. Fáber Oszkár az *Úttörő*ben megjelent cikkeivel — amelyeket a szabadkőműves közlönyök: a *Kelet* és a *Dél* többször átvettek vagy hivatkoztak rá — folytatta alapos, többnyire napi esetekből kiinduló, statisztikai adatokat felhasználó, az antiklerikális sajtó tevékenységét vizsgáló működését.

A Fényes Samu vezette szabadtanítási szervezeteket létrehozó *Úttörő-Társaság* és annak központi lapjaként propagált *Úttörő* 1911-ben élte fénykorát. Ez évben lett Fényes a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének elnöke is. Ugyanekkor Fáber, aki az *Úttörő-Társaság* anyagi támogatása érdekében több páholyt is felkeresett, ennek lett központi titkára.

A páholy jegyzőkönyveinek tanúsága szerint Fényes Samu egyszer fordult támogatásért Jásziékhoz. 1913. okt. 15-én legújabb vállalkozásához, az *Úttörő-Könyvtár*hoz kért segítséget.⁶² Sem Fényes ekkori, sem Fáber Oszkár május

⁵⁷ Uo. 1. csomó 4. tétel (Jegyzőkönyv az 1914. ápr. 3-i ülésről)

⁵⁸ Uo. (Jegyzőkönyv az 1917. október 16-i ülésről)

⁵⁹ Uo. 1. csomó 2. tétel (A Martinovics-páholy meghívója az 1914. febr. 15-i estélyre)

⁶⁰ Dél 1912. 7. sz. (A szabadkőművesség és progresszív intézményei c. cikk)

⁶¹ Dél 1912. 1. sz. (Tudósítás az *Új Korszak*ról)

⁶² OL Martinovics-páholy iratai P 1123 1. csomó 4. tétel (Jegyzőkönyv az 1913. okt. 15-i ülésről)

12-i segélykérését nem követte intézkedés, amiben nyilvánvalóan nem elvi okok játszottak szerepet. Hiszen akkor, amikor az Úttörő, a polgári radikálisok egyik leggyűlöltebb ellenfelét, Barkóczy Sándort vette célba, akkor Fáber javaslatára sürgősségi alapon egyhangúlag 50 koronát szavaztak meg a lap e számának terjesztésére.⁶³

1911-ben az Arkhimedész-páholy anyagi segítségével indult meg a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének lapjaként a Szabadgondolat. Az egyesület vezetőségébe többször kerültek be Martinovics-páholybeliek, így Harkányi Ede, Kégl János, Fáber Oszkár. Ennek a páholyoknak volt a tagja a Szabadgondolat eszmeiségét adó Galilei-kör három kiválósága: Bosnyák Béla, Fazekas Sándor és Halasi Béla, akik a *Huszdik Században* is kiterjedt publicisztikai munkásságot folytattak. Jelentős szerepet játszottak a szabadgondolkodó egyesületben, ennek vidéki fiókjában tartott előadásaikkal a polgári radikálisok idősebb nemzedékéhez tartozó Jászi, Rónai, Szende. Látható, hogy mind az egyesületben, mind pedig a *Szabadgondolatban* jelentős erővel volt képviselve a Martinovics-páholy. A folyóirat megjelenése utáni hónapokban a Keletben megjelent, *Szabadgondolattal* foglalkozó cikkében Lóránd Jenő hangsúlyozta a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének szerepét a folyóirat alapításában. Megállapította, hogy az országban szét-szórtaan működő szabadgondolkodó körök egyesítésére hivatott a lap. Cikkéből az is kitűnik, hogy a folyóirat munkatársai nem akartak megmaradni a klerikalizmus negatívumainak tényszerű feltérképezési munkájánál — ami jórészt Fáber munkásságát jellemezte —, hanem új természet- és társadalomtudományi felismerések megfogalmazására törekedtek.⁶⁴

Noha az évenként kötelességszerűen megírt, Nagypáholyoknak szóló, sztereotip jelzőktől hemzsegő titkári jelentések többször is utaltak a Martinovics-páholy tagjainak a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületében végzett tevékenységére, mégis a szervezet folyóirata csak egyszer került a tagság érdeklődésének középpontjába. Az 1911. márc. 17-i ülésen Jászi Oszkár felszólalásában helytelenítette, hogy a különböző szabadgondolkodó egyesületek — gondolt itt nemcsak az Úttörő-Társaságra és a szabadgondolkodók országos szervezeteire, hanem a temesvári és az aradi egyesületekre, az eperjesi Martinovics-, a kassai Bacsányi-, a nagyváradai Darwin-, és a szegedi Ferrer-körre — nem fogtak össze a hatékonyabb működés érdekében. A szabadgondolkodó mozgalom szétforgácsolódása feletti aggodalom diktálta Jászinak és Fábernek az ülésen részt vevő Vámos Henrikhez, az Arkhimedész-páholy tagjához intézett szavait. Helytelenítették, amiért az *Új Korszak* és az *Úttörő* mellett Vámos páholya egy harmadikat akar indítani. Vámos válaszában erre csak annyit mondott, hogy a megindítandó lap nem jelent konkurrenciát a többieknek.⁶⁵ A Jászi szavaiban rejlő igazságot egyik fél sem fogadta meg, s ez vezetett oda, hogy Kassán például egyidőben alakult meg a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének kassai fiókja az Úttörő-Társaság helyi szervezetével.⁶⁶

* * *

⁶³ Uo. 4. kötet 4. tétel (Jegyzőkönyv az 1911. febr. 24-i ülésről)

⁶⁴ Kelet 1912. 4. sz. (LÓRÁND Jenő: *A szabadgondolkodó mozgalom támogatása c. cikke*)

⁶⁵ OL Martinovics-páholy iratai P 1123 4. kötet 4. tétel (Jegyzőkönyv az 1911. márc. 17-i ülésről)

⁶⁶ Dél 1912. 8—9. sz. (*Beszámoló a kassai Resurrexit-páholy működéséről*)

Mint láttuk, a Martinovics-páholy mintegy 50 főnyi aktív táboraának jelentős szerepe volt a század eleji polgári radikális intézmények és sajtóorgánumok létrejöttében és fenntartásában. Ennek érdekében nagyszámú agitatív célzatú előadást tartottak nagyobb rész a fővárosi és vidéki szabadkőműves polgárság, kisebbszét a munkásság előtt. Sajnálatos, hogy befolyásuk hatósugara csupán a szabadkőműves értelmiségre terjedt ki, s nélkülözniük kellett a főváros törvényhatóságaiiban és a parlamentben helyet foglaló szövetségtagok támogatását. Jásziék csalódtak a szabadkőművességben politikailag: nem tették magukévá a radikalizmus eszméit, nem váltak a társadalmi haladás magyarországi zászlóvivőjévé; de nem vált valóra a Martinovics-páholy tagságának szándéka a szövetség progresszív intézmények iránti anyagi támogatását illetően sem. Éppen ezért az egyes politikai követeléseik propagálására felállítandó szervezet és sajtó létrehozásának kettős feladatát csak nagy nehézségek útján, sokszor rendkívül szövevényes, nehezen felkutatható módokon tudták megoldani. Céljaik megvalósításához intézményesített segítséget a Martinovics-páholy tagságának hathatós szellemi és erkölcsi támogatásával működő radikális páholyok szövetségétől remélhettek. A szövetség vezető szervei: a Nagypáholy és a Szövetségtanács sokszor gátolta tevékenységüket. Ezek mögött a tőkeerős, de világnézetileg legfeljebb az óvatos liberalizmusig eljutó burzsoázia állott. Ők akadályozták egy ideig a *Világ* radikálissá válását és vitték kátyúba az ifjúsági folyóirat ügyét.

Az egyszégesen radikális magyar szabadkőművesség a maga központosított anyagi erejével — amelyért a Martinovics-páholy oly sokat küzdött — valóban hathatós sajtópropagandát tudott volna folytatni a feudális-klerikális erőkkal szemben.

A Martinovics-páholy tagságának a radikális sajtó érdekében tett erőfeszítései semmiképpen sincsenek arányban az elért eredményekkel, de működésük így is megérdemli figyelmünket és rokonszenvünket.

HEVERDLE, LÁSZLÓ

La politique de presse anticlericale de la loge Martinovics

Le programme de la franc-maçonnerie concentrée dans la loge Martinovics et des bourgeois radicaux contre les attaques des cléricaux et la campagne de la presse a été rédigé par Oszkár Jászi en 1909. Pour atteindre les buts, il considérait un instrument important l'organisation du service de presse. Dans la revue *Kelet* (Orient), on a commencé à s'occuper des attaques de la presse ecclésiastique contre les franc-maçons. Leurs livres, leurs publications ont découvert les méthodes et les objectifs de la presse cléricale. Pour la première fois, ils ont tâché de contrebalancer la presse de la jeunesse conservatrice en fondant une revue, mais, faute d'argent, celle-ci ne s'est réalisée qu'en 1919, avec le titre *Új Világ* (Monde Nouveau), sous la rédaction de Lajos Purjesz, avec la collaboration de Marcel Benedek. Les calendriers étaient les produits caractéristiques des loges franc-maçonniques. Ils ont soutenu le *Aradi Hétfői Újság* (Journal de Lundi d'Arad), parce qu'ils espéraient de lui la propagation de leurs idées. A l'initiative de la Société des Sciences Sociales, ils ont fondé en 1906 la revue *Új Korszak* (Époque Nouvelle) qui a atteint une grande popularité surtout parmi les pédagogues. Les membres de la loge Martinovics ont été attachés par plusieurs liens à la revue *Úttörő* (Pionnier) aussi, rédigée par Samu Fényes, et en 1911, avec le soutien de la loge Archimède, on a fondé la revue *Szabadgondolat* (Pensée Libre), revue de la Société Hongroise des Libre-Penseurs.

KŐSZEGFALVI FERENC

Délsziget 1946—1947

(Egy hódmezővásárhelyi irodalmi folyóirat története)

„A felszabadulás után, amikor napjainkat nem zavarta tovább a többszöri szirénázás, egyszerűen kimondhatatlan vágyat érzett mindenki, hogy mindazt elérhesse, aminek eddig híjával volt. Mindenfelé lázas tenniakarás volt tapasztalható” — írja 1947-ben Osváth Béla.¹ A lefojtott energiák fölszabadulásával, a nyílt politikai légkörben hosszú szünet után általánossá vált a szellemi pezsgés, Vásárhely a koalíciós időszak gazdaságilag rendkívül nehéz éveiben hallatlan kulturális fejlődésnek indult. A felszabadulást követő hetekben, hónapokban a városban a halászsoktól az írókig, festőkig szinte mindenki szakszervezetet alapított, a várostanács után az újjáalakuló törvényhatósági közgyűlés is koalíciós alapon kezdte meg működését. A népfrontos politika — megpróbálva a köztük való kiegyenlítést — keretet biztosított a hagyományos réteggkulturáknak is. Erre nagy szükség is volt, hiszen amint Tárkány Szűcs Ernő is megállapítja visszaemlékezésében: „a város 1945 előttről alig örökölt olyan haladó jellegű intézményt, amelyre az új időkben számíthatott volna.”² Rendkívüli jelentősége volt ebből a szempontból a protestáns hagyományaiból mindig megújulni képes református gimnáziumnak, a felszabadulás után feltámadó Tornyai Társaságnak, és a magánkezdeményezésnek, a helyi értelmiség fogékony, a kulturális felszabadulásért ha hibákkal is, de hittel dolgozó, haladó szellemű, a kábulatból már magához tért magjának. A döntő különbség a háború előtti helyzethez képest, hogy a személyiség már nem torzul „csomorkányivá”, a tehetősre szüksége van a köznek, foglalkoztatja, használja. A régiek — a Tornyai Társaság hőskorát jelentő Almási Gyula Béla grafikus (1908—1976), Csomorkányi Pál költő (Simonka György, 1887—1982), Galyasi Miklós költő (1903—1974), Kohán György festő (1910—1966), Péczely Attila népzenekutató orvos (1897—1964), Takács Ferenc kőműves, szociáldemokrata politikus, ebben az időben iparügyi miniszter, majd mezőgazdasági államtitkár (1893—1956) — mellé újak, fiatalok is fölzárkóznak. Dömötör János, (1922—) a Tornyai Társaság egyik titkára, ma a múzeum igazgatója, Kristó Nagy István (1921—) fiatal gyógyszerész, Németh László leghűségesebb itteni famulusa, Kurucz D. István (1914—) festőművész, a kommunista napilap munkatársa, Moldvay Győző (1925—) bölcsészhallgató, költő, Osváth Béla, a 19 éves tanárjelölt (1926—1965), akinek színházában Ajtay Andor, Gobbi Hilda, Somlay Artúr játszik, s aki 1946. április 1-én a Közlekedésügyi Minisztériumtól

¹ OSVÁTH Béla: *A hódmezővásárhelyi színház másfél éve.* = Új Szántás, 1947. 3. sz. 154—158. p. — Hódmezővásárhely felszabadulásának dátuma 1944. okt. 8.

² TÁRKÁNY Szűcs Ernő: *Szerkesztettem a Puszták Népet.* Kézirat szerzője birtokában. 1976. I. p. (Közölte a Csongrád megyei Hírlap, 1981. szept. 8—16.)

kért különvonaton hozza Vásárhelyre az Operaház teljes társulatát vendégszereplésre,³ Tárkány Szűcs Ernő (1921–) jogász, a Társaság másik titkára, a *Puszták Népe* szerkesztője, Várhelyi Endre (1924–1979) későbbi operaénekes, Osváth előde a színházszervezésben, és Vöröss István, a nagy tehetségű költő (1922–1947), Moldvayval együtt a *Délsziget* szerkesztője,⁴ de ott vannak a népi kollégiumként újjáéledt „Cseresnyés” kollégium diákjai is. (Egy 1947-es fölmérés szerint Vásárhelyen ekkor 31 személy vallotta magát írónak, művészeknek, és 2500 volt a szellemi és „egyéb” foglalkozásúak száma.⁵⁰ Az eszmei alapállás széles skálája a polgári humanizmustól a marxizmusig terjedt. Az indulás, a szellemi újjáépítés ideológiai alaptókéjének jelentős része az agrárszocialista hagyomány, Szántó Kovács János és 1919 emléke, a németellenességben újjáéledő negyvennyolcasság, ami a szabadságharc centenáriumán további tápot kap, ezenkívül továbbra is élők a népi írók gondolatai.

Addig elképzelhetetlen kulturális virágzás indult a városban 1944. október 8. után. A kultúra a közélet szoros része, az élni akarás, feltámadás bizonyítéka, – politika.

„1945 kulturális igényének sokoldalú jelentkezése mindnyájunk hatalmas élménye volt Vásárhelyen. Már az év elején arra készített bennünket, hogy a történelmi kultúrformák fejlődési állomásairól előadássorozatot szervezzünk. Az ország nyugati felében még dörögtek az ágyúk, amikor Vásárhelyen már nagy tömeg vett részt a Juhász Gyula, a Szabó Dezső emlékülésen és közel ötvenen jelentkeztek szavalóversenyen való részvétellel” — írja Tárkány Szűcs Ernő már idézett emlékezésében.⁶

(Az 1945. április 7-i szavalóversenynek, pontosítsuk Tárkány Szűcs emlékeit, 98 résztvevője volt, s — érdekes adalék — bíráló bizottságának egyik tagja Kohán György.)⁷ 1944. október 23-án (17 napig volt csak újság nélkül a város) megindul a felszabadított országrész egyik első újságja, a kommunista *Vásárhely Népe*, az öt működőképes nyomda egymás után dolgozni kezd, a következő évben a szociáldemokrata párt napilapját kezdik el készíteni, 1946-ban pedig már három napilapot és két irodalmi folyóiratot nyomtatnak.⁸ 1944 végén már két helyi zenekar ad klasszikus zenei hangversenyeket,⁹ 1945-ben szervezi Várhelyi Endre az első szintársulatot.¹⁰ Ebben az évben a meglevő hat mellett négy új könyv-, papírkereskedésre kérnek engedélyt.¹¹ 1946-ban négy tárlatot (Kohánét is) és hat hangversenyt rendeznek tömegek részvételével,¹² április 1-től augusztus 15-ig Osváth Béla magas színvonalú színházi szezon szervezett,¹³ ősszel

³ Mint az 1. sz.

⁴ Lásd: Vásárhelyi személyek életrajzi adattára a Németh László Városi Könyvtár helyismereti gyűjteményében. (NLK) A dolgozatban szereplő helyi személyek egy része megtalálható a *Hódmezővásárhely jelesei* c. életrajzi kislexikonban is. (H. 1974.)

⁵ *Vásárhely — foglalkozások szerint.* = Független Újság, 1947. ápr. 27. 4. p.

⁶ TÁRKÁNY SZŰCS ERNŐ: I. m. 2. p.

⁷ KÁRÁSZ JÓZSEF: *Az új élet kezdetén.* A Vásárhely Népe c. napilap repertórium 1944. okt. 23—1945. ápr. 17. H. 1969. Bevez. 12. p. és 679. tétel.

⁸ KÁRÁSZ JÓZSEF: *Csongrád megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1843—1970.* Szeged, 1974.

⁹ L. KÁRÁSZ J. 12. sz. alatti repertórium.

¹⁰ Mint a 6. sz.

¹¹ KÖSZEGFALVI FERENC: *Hódmezővásárhely könyvkultúrája 1869-től 1949-ig.* Évfolyamdolgozat. H. 1980. ELTE könyvtár tanszékén. (Kézirat.)

¹² *A koalíciós idők.* Hódmezővásárhelyi újságok repertórium. 1945. ápr. 18—1949. okt. 29. Készítette Kárász József. Kézirat a NLK-ban.

¹³ Mint az 1. sz.

megjelenik a *Puszták Népe*, s két hónapon belül a konkurrens folyóirat, a *Délsziget*. „... Vásárhely önerejéből a kultúra több ágában vidéki viszonylatban példátlan robbanás állapotába került, felhalmozott műveltségével végre kezdeni akart valamit.”¹⁴ Németh László szelíd honvággyal írja később:

„Vásárhelyre érkezésem heteiben a Mathiasz panzió-t fogalmaztam újra, a következő évben az egymással versengő két helyi folyóirat (akkora volt ott a szellemi égés!) két régi témám íratva át és meg: a *Puszták Népe*nek a *Pusztuló magyarok* című vígjátékot adtam oda; a *Délsziget*nek az *Erzsébet-nap-ot*...”¹⁵

* * *

A Tornyai Társaság folyóirata, a *Puszták Népe* első száma 1946. szeptember 5-én jelent meg Vásárhelyen. Alig két hónap múlva újabb folyóirat indult; a Társaság két fiatal költő tagja által alapított „*Délsziget kiskönyvek*” első számát október 30-án kezdték árusítani. Sarkadi Imre korabeli kritikájában így töpreng a csomorkányi szituáción:

„Adhat egy ötven-hatvan ezres lakosú város annyi író, művészt, tudóst, hogy két folyóirat kelljen megszólaltatásukhoz? Nem valószínű. Sokkal valószínűbb, hogy a politikai rivalizálódás hatása alatt kell két fórum az írástudók számára. Még ez is jó, mert azt jelenti, hogy komoly igények feszülnek ott...”¹⁶

A helybeli Tárkány Szűcs Ernő hasonló okra vezeti vissza a *Délsziget* alapítását: Galyasi Miklós (a Társaság titkára) és Vöröss István költői vetélkedésére, amely „elvi síkon úgy fogalmazódott meg, hogy komoly költő nem vehet részt olyan tömegnevelésben, amit a Tornyai Társaság végez... Két folyóirat egy vidéki városban tökéletes örültségnek tűnik...”¹⁷

Az egyik alapító-szerkesztő, Moldvay Győző szerint a folyóiratot azért indították, hogy teret adjanak a népi íróknak. Amint a Kohán György életútját feldolgozó emlékezésében írja, 1946 tavaszán Kohánnal és Vöröss Istvánnal az irodalom hatékonyságáról beszélgetve támadt az ötletük, hogy szólásra bírják Kodolányit, Németh Lászlót, Szabó Lőrincet; ha máshol nem, szólaljanak meg itt, Vásárhelyen.

„S ekkor, — írja Moldvay —, az az ember (ti. Kohán) aki maga is pörölyök alatt vergődik, akinek támaszra, barátira lenne szüksége — elsőként csap a tenyerembe. Kész a szövetség, és pár hónap múlva már utcára kerül a *Délsziget*... Kohán pedig serénykedik mellettünk. Járja a nyomdát, kézirat után szimatol Pesten, Csabán. Gyuláról az egyéni hangú, kitűnő képességű lírikust, Simonyi Imrét (1920—) kapcsolja a *Délsziget* gárdájához. Szegedről Faragó Jenőt, majd Takács Tibort (1927—, a *Délsziget*ben még Takács István néven publikálta verseit)... A *Délsziget* egyik szellemi motorja, éltetője: Kohán György!”¹⁸

Vállalkozásuk céljáról (már az első szám megjelenése után) Moldvay az egyik helyi lapban, a *Vásárhelyi Független Újság*ban is nyilatkozott:

„Úgy véljük, egy jószándékra az újabb jószándék csak nyereség lehet. Amint nem bűn például egy jó festmény után egy másik jót alkotni. Nem hozunk új irodalmi irányokat,

¹⁴ TÁRKÁNY SZŰCS ERNŐ: *I. m.* 1. p.

¹⁵ NÉMETH LÁSZLÓ: *Negyven év. Pályatörténet*. Bp. 1969. 35. p.

¹⁶ SARKADI IMRE: *Délsziget*. = *Szabad Szó*, 1946. dec. 24. Kötetben: S. I.: *Cikkek, tanulmányok*. Bp. 1974. 413—416. p.

¹⁷ TÁRKÁNY SZŰCS ERNŐ: *I. m.* 8. p.

¹⁸ MOLDVAY GYŐZŐ: *Eroica*. Kohán György életútja. Hódmezővásárhely, 1968. Kézirat a NLK-ban. 8. p.

nem akarjuk meghódítani a világot. Egy a célunk: megtartani azt, amink maradt. Ugyanakkor föl kívánjuk venni a kapcsolatokat a szomszéd népek irodalmával is oly módon, hogy például a román, szerb, orosz irodalomnak — főleg versfordítások — szentelünk egy-egy kiskönyvet. A közeljövőben terveztük egy finn antológia összeállítását is, amelyben a többi rokon nép hangja is közelebb kerülne egy-egy fordítás révén a magyar fülekhez. . .”¹⁹ (Ez a kitekintési szándék sajnos megmaradt tervnek.)

Moldvay Győző és Vöröss István alapállására az a naiv hangú fölhívás is jellemző, amely a *Dél-sziget* első számában jelent meg. Eszerint:

„A Dél-sziget nem üzleti vállalkozás. Független szegénységünkben teljesen olvasóinkra vagyunk utalva. Ezért kérjük szellemi munkánk barátait, akik meg akarják óvni vállalkozásunkat annyi más magyar törekvés sorsától, az elbukástól, kiskönyvünk 4 forintos árának megtérítésével anyagilag tehermentesítsenek bennünket.”²⁰

A *Vásárhelyi Független Újság* már a folyóirat készülődéséről is tudósított, szeptember 14-i számában *Dél-sziget* cím alatt ezt olvashatjuk:

„Fiatal vásárhelyi költők és írók egy csoportja Dél-sziget címen könyvsorozat szerkesztését és kiadását határozta el. A sorozat kötetében a délvidék, valamint az egész ország író- és költő kiválóságainak művei fognak megjelenni. Az első kis kötet október folyamán lát napvilágot, lapjain Illyés Gyula, Kristó Nagy István, Németh László tanulmányaival, Bibó Lajos, Csomorkányi Pál, Kodolányi János elbeszéléseivel, Csordás Nagy Dezső, Galyasi Miklós, Moldvay Győző, Pákozdy Ferenc, Simonyi Imre, Sinka István verseivel, valamint Madácsy László és Mátyás Sándor műfordításaival. A könyvsorozat, melynek felelős szerkesztője Moldvay Győző, évi hat, egyenként 52 oldalas kötetet tartalmaz, Erdei Sándor könyvnyomdájában készül, s igen alacsony áron, darabonként 4 forintért kerül eladásra.”²¹

Moldvayék vállalkozása a legtöbb jóindulatot, segítséget továbbra is a *Független Újságtól* kapta, (a fiatal költő ennek a lapnak volt rendes munkatársa), a többi helyi orgánum néhány protokolláris sorral regisztrálta megjelenésüket, gyanakodva, szkeptikusan vagy éppenséggel ellenségesen szemlélte a *Dél-sziget* indulását.

A nyolcadrét alakú kiskönyvek — az induló számnál még helyénvaló a név, ez még antológiának tekinthető, a továbbiak már fokozottabban folyóirat jellegűek — első száma 1946. október 30-án jelent meg 48 lap terjedelemben, id. Erdei Sándor nyomdájának gondozásában. A második — karácsonyra való tekintettel — december 15-én, a II. sorozat 1. száma — amely különböző okokból a folyóirat utolsó száma lett — 1947. február 28-án. A második és harmadik szám már 64 lapos, ezek a Németh-nyomdában készültek.²² Az első kettő 4, a harmadik szám 5 forintba került, 5–600 között ingadozott a példányszám.

A torzóban maradt vállalkozás dokumentumait, az egyes számokat nézegetve nem lehet megtagadni az elismerést a két, alig huszoneves szerkesztőtől, — akik közül az egyik, Vöröss István, helyhez bilincsel, tolókcocsiba kényszerült beteg volt —, akik a háború befejeződése után másfél évvel ezt a három számot teljesen a maguk erejéből, társadalmi bázis nélkül, négy hónapon belül létrehozták. Az összesen 176 lap összterjedelem keretében 41 szerző, illetve alkotó

¹⁹ Az örök magyar szellemért. = Független Újság (FÚ), 1946. nov. 3. 4. p.

²⁰ Közlemény az első szám borítólapjának belső oldalán.

²¹ Dél-sziget. = FÚ 1946. szept. 14. 3. p.

²² L. a 8. sz. alatt hivatkozott bibliográfiát. A *Dél-sziget* számai megtalálhatók az OSZK-ban és az NLK-ban.

80 írásművének és 5 fametszetének adtak nyilvánosságot akkor, amikor a kultúra normális vérkeringésének megindulása alapvető kérdés volt. Ebbe a vérkeringésbe Gyulától Kaposvárig bevonták a délvidék majd minden jelentős városát — a *Délsziget*nek is voltak vidéki szerkesztői —, Budapestről a *Délsziget*hez kapcsolták a *Tűcsökzene* futamait próbálgató Szabó Lőrincet, az emberi lét végső nagy kérdésein töprengő Kodolányi Jánost, válságos alkotói periódusukban fórumot adtak számukra, Németh Lászlót 1940-ben írt *Erzsébetnap* c. drámájának átdolgozására és publikálására készítették.²³ Sok fiatal tehetséget fedeztek föl, indítottak útra: az akkor jelentkező költő-író nemzedék több tagjának neve éppen a *Délsziget* lapjain tűnik föl először.

A számok anyagát vizsgálva azonnal szembevetődő a líra túlsúlya. Az első számban közölt 24 írás közül 12, a másodikban levő 12-ből 5, a harmadik számban található 49 műből 33 a vers, az összesen közölt 80 írásból 50! A 41 szerző közül 17 a költő, a versek számához képest kevesebb, hiszen az egy Szabó Lőrinctől a harmadik szám 18 verset hoz (!). A másik szerző, akitől Németh Lászlón kívül drámát közöltek, Shakespeare. A *Vihar* két részletét a vásárhelyi Pákozdy Ferenc tolmácsolásában az első számban hozták. Az epikát hét szerző nyolc novellája, Kodolányi *Vízöntő* című művének szemelvénye, hat tanulmány, egy Katona Imre által följegyzett csongrádi népmese, egy-egy Francis Jammes- és Alarcon-mű részletének a fordítása, hat könyvismertetés és négy egyéb cikk képviseli. Kötetről kötetre haladva megfigyelhető a szerkesztők határozott törekvése új és új szerzők bemutatására, tematikájuk gazdagítására. Az első kötet tulajdonképpen egy, főleg vásárhelyi szerzők műveit bemutató vers-, novella-, műfordítás-antológia. A második számban, hat új szerzővel már drámát, regényrészletet, népmesét s egy, a népdalgyűjtést bemutató remek Péczely-írást is találunk. A harmadik szám már-már túlzásnak ható gazdagsága 49 művet hoz 28 szerzőtől, olyan, többségében már nem vásárhelyi szerzőktől, akik közül huszonkettővel itt találkozunk először. Irodalmi megemlékezés (Szabó Dezsőről, Vajda Jánosról), képzőművészeti ismeretterjesztés, ismeretlen Kossuth-levelé bemutatása éppúgy megtalálható itt, mint a hagyományos vers és novella. Egyedül itt közölnek könyvismertetést is, *Számadó* címmel, első, egyetlen jeleként a tematikus taglalásra, rovatbeosztásra való törekvésnek. A három számot — aránytalan elosztásban (3, 1, 1) — Almási Gyula Béla öt fametszete illusztrálja. (Szalonnasütés, Délibáb, Havasi Pásztor, Béke, Vízholdó.)

Ami a közölt művek minőségét, értékét illeti, természetesen mindhárom műfajcsoportban külön kell választani Németh Lászlónak a második számban közölt drámáját, Szabó Lőrinc verseit, Kodolányi János *A hárfa* c. novelláját, készülő *Vízöntő*jének részletét.²⁴ Magasabb klasszist képviselnek, itteni megjelenésük irodalomtörténeti jelentőségű.

A lírai termés többi, Szabó Lőrincen kívüli részét többségében a vidéki városokból verbuvált fiatal pályakezdő (19–35 éves) költőktől gyűjtötték be, s csak kisebb részben származnak a három helybelitől. (Moldvaynak 5, Vörössnek 4, a vásárhelyi tanár Csordás Nagy Dezsőnek szintén 4 versét közlik.)

²³ NÉMETH László: *Homályból homályba*. (Bp. 1977.) II. k. 46. p.: „Az ambiciózus szerkesztő... úgy szedte ki a tollam alól, hogy a harmadik felvonás nem volt még meg, amikor az elsőt már korrigáltam.”

²⁴ MOLDVAY Győző: *Szabó Lőrinc és a Délsziget*. = Tiszatáj, 1967. 2. sz. 174. p.: „... s Kodolányi János, akihez Pestre addig járogattunk 1946 tavaszán, míg a *Vízöntő* ívnyi részletével ajándékozta meg lapunkat.”

Egynél több verssel szerepel Darázs Endre (Bp, 1926—), Simonyi Imre, Takács István (ma Tibor), Takáts Gyula (Tab, 1911—). Egy-egy versét közölték Csorba Győzőnek (Pécs, 1916—), Ertsey Péternek (Pápa, 1921—), Faragó Jenőnek, Flórián Tibornak (Szamosújvár, 1909—), Hatvani Juditnak, Kiss Alajosnak, Kopányi Györgynek (Pécs, 1921—), Madácsy Lászlónak (Sándorfalva 1907—) és Szabó Edének (Gödöllő, 1925—).²⁵

A témakör szűkös ugyan, legtöbbször a szerelem, az elmúlás, a táj, a személység, de a hang csak olykor mutál, többségében egyéni, biztos, erőteljes, — a lírai anyag egészében jónak mondható. Szinte a korai Radnóti világa szólal meg például Vöröss István *Immár a pincék, hordók torka mély* című versében:

„A fák közt már úgy sziszeg a szél, / akár egy árva elátkozott lélek. / Immár a pincék hordók torka mély, / Immár a hős nyár üszke is elégett. / Most jölteszi, ha borzong, aki fél, / most aludjon el, aki még remélhet. / Vén, kormos mécsék kanóca az éj. / A jegenye a mennyekkel beszélget...”

József Attila szegényember-verseihez hasonló fogantatású, gyengédségű s tisztaságú *Bőség* című versében a dézsában fürdő „állapotos asszony” képe:

„...Csobog a dézsa, az asszony arcát mossa, / órmótlan csipőjét a nap záporozza. / Rivalog a béres. Három apró gyerek / anya-öle-langyu sarakban hentereg. / Megcsobban a dézsa, az asszony épp kilábol, / fölötte az izzadt, rézorrú nap ámul. / Ég a nyár, ég a nyár Isten-igazában. / Moccanatlan méléz a víz a dézsában.”

Moldvay Győző a végtelenségre, a szabadságra való gyermeki rádöbbenést ábrázolja lélektani hitellel a *Sárkány, égi küszöb* című versében, Takács István *Vázlat a hajnalról* címmel egyetlen pillanatot rögzít mesterien, Csorba Győző közösségért fohászkodik; „... legyek hűséggel ember, ringassam a sáros földet dédelgető szívemben.”

A novellák színvonala elmarad a versekétől. Magányos, beteg lelkű, félretaposott emberek lombikban előállított, eseménytelen töprengései, esetleges konfliktusai töltik meg a *Délsziget* elbeszéléseit.

A műfordítás-irodalmat három szerző képviseli. Pákozdy Ferenc már említett fordítása Shakespeare *Viharjából* az első számban jelent meg, azzal a Francis Jammes költői prózájából vett szemelvényvel együtt, amelyet a gimnázium nagy műveltségű, Németh László által is emlegetett tanára, Mátyás Sándor fordított, *Egyedül a tengerrel* címmel. Napjaink jeles spanyol—portugál műfordítójának, Benyhe Jánosnak munkája a harmadik, aki vásárhelyi születésű lévén, itt jelentkezett első munkáival. Ő Alarcot fordít, *Este a madridi sétányon* című, remek, több szólamú párbeszédét a második számban hozták.

A folyóirat legértékesebb közleményei közé tartozik *A halott kedves* című csongrádi népmese, amelyet Katona Imre jegyzett föl 1941-ben. A népre, a nép kultúrájára a *Délsziget* zárt, kissé parnasszista világában jóformán csak ez a mese, valamint Péczely Attila népzenekutató (1897—1964) és Bálint Sándor szegedi néprajztudós (1904—1980) egy-egy írása emlékeztet. (Péczely A.: *Amíg egy népdal eljut Szórháttól a 103-ig*, Bálint S.: *A magyar néphagyomány és a katolikus liturgia.*) Ezek mellett két megemlékezés, egy Madácsy-tanulmány s egy ismeretlen Kossuth-levél közlése teszi változatosabbá a folyóirat anyagát, tágítja határait az irodalomtörténet felé. A Budapest ostromának idején elhunyt Szabó Dezső munkásságát a Nemzeti Parasztpárt pécsi emlékestjén

²⁵ Magyar irodalmi lexikon I—III. Bp. 1963—1965.

Várkonyi Nándor (1896—1975) elemezte. Szubjektív hangú előadásának szövege Koltay-Kastner Jenőnek (1892—) az akkor ötven éve halott Vajda Jánosra emlékező írásával együtt a harmadik számban található. Ugyanitt közölték a szegedi irodalomtörténész, Madácsy László *A mai francia költészet* című, 1944-ben írt tanulmányát és Kossuthnak egy — Tóth László által közreadott és kommentált — ismeretlen levelét.

A *Délsziget* legproblematisabb írásának Kristó Nagy István *Szellem és politika* című tanulmányát tartották, de ellentmondásra készített a szerkesztői beköszöntő is. A mindössze fél oldalnyi beköszöntő kategorikusan elutasítja azt a tételt, hogy az irodalom mindenkié. Fölvilágosítja olvasóit, hogy az irodalomnak a tömegek fölé kell emelkednie, a művészet szigetére (vö. *Délsziget*) csak a kiválasztott értő kevesek léphetnek be. Kristó Nagy dialektikus gondolkodást, alapos képzettséget mutató tanulmányában — tulajdonképpen a Tornyai Társaságban tartott ún. székfoglaló beszédében — írja:

„Az emberiség túlnyomó többsége csak akkor közelíthet a teljes élet felé, ha mai élet-színvonalát emeljük... Arra azonban ügyelnünk kell, hogy az életszínvonal emelése valóban magával hozza az emberibb életet: ne csak jólétet eredményezzen, és személyiségeket megölve tömegembert tenyesszen, aki meglegedett, önelégült; üres izgalmakat, élvezeteket hajszol, vagy munka és szellem nélkül is még többet követel”

Majd így folytatja:

„... A gyakorlati megoldás pedig az ... hogy a politika és gazdaság aláztos ön-alárendelésével erősíti a szellemet...” (A politika által sokszor kihasznált, kijátszott, becsapott, abban csalódott magyar értelmiségi hangja.) „Kik lehetnek ... az irányítók ... az új emberi ideál...?” (Felületesen olvasó bírálói szinte kivétel nélkül csak az erre adott választ ragadták ki.) „Háromféle csoport tagjai hordozzák magukban azt a teljes emberséget, melyre törekszünk; az egyik a parasztság; a másik a fölényes kultúrájú, igazi szellemi ember, ... a harmadik a megtért, a keresztény.”

Ezzel az eszmefuttatással s a névtelenül megjelent szerkesztői beköszöntővel a kulturális porondra lépő folyóirat azonnal heves támadásoknak tette ki magát. „Mit akar a Délsziget?” — tette föl az indulatos kérdést a város szociáldemokrata napilapja, az *Alföldi Újság*. A beköszöntő s a Kristó-tanulmány néhány részletét idézi, majd megállapítja: „A Délsziget tervszerűen, irodalmi mezbe burkolva olyan délszigetet akar épp Hódmezővásárhelyen megvalósítani, amelynek politikai ízű támadása kétségtelen a demokrácia ellen.”²⁶ Galyasi Miklósnak, a Tornyai Társaság egyik alapítójának, a *Puszták Népe* főszerkesztőjének hozzászólását a *Független Újság* hozta, *Lássunk tisztán* címmel.²⁷ Galyasi, aki maga is költő, (a *Délsziget* két fiatal szerkesztőjét az ő „gyermeké”-ként tartották számon), diplomatikus hangon rögzíti a beállott státusz quót. Kijelenti, hogy nincs részük az *Alföldi Újság* kirohanásában, bár baráti levélben ők is helytelenítették az új folyóirat indítását. Nem tartották szükségesnek, hogy írásaikkal támogassák, de tagjaiktól sem vették rossz néven, ha abban írásaik jelentek meg. Megvédi Kristót, — személyi ellentétnek tudja be támadtatását. A kommunista napilap, a *Vásárhely Népe* higgadtan leszögezi: „A könyvecskének nincs egységes iránya. Munkatársainak nagy része gyűlölettel és undorral szemléli a politikát, ami nyilván onnan ered, hogy nem ismerték még fel azt,

²⁶ Mit akar a Délsziget? = *Alföldi Újság* (AÚ), 1946. nov. 3. 3. p.

²⁷ FU 1946. nov. 5. 2. p.

hogy a politika, — a jó politika —, által lehet előbbre segíteni az emberek kulturális és gazdasági felemelkedését.”²⁸

Sarkadi az első számot így kommentálta: „... Kristó Nagy meglehetősen tájékozatlan a társadalomtudományban, s így amit mond, inkább romantikus utópia, minden pozitív érték nélkül.” Ő kitér Ember Gedeonnak lényegében a közösségi eszme ellen tiltakozó jegyzetére is, majd így folytatja:

„Nem rokonszenvesek ezek a jegyzetek, ez a negatívum önmagában véve semmiképpen nem elég ahhoz, hogy megadja egy magatartásnak az értelmét. A tiltakozás harmadik formája pozitívum: a közösség vállalása azokkal az írőkkel, akik pillanatnyilag kikerültek a magyar irodalom életéből... A Délsziget folyóiratnak jelentéktelen volna, ha a benne megnyilvánuló próbálkozások nem volnának veszélyesek. A legteljesebb jóindulattal mondjuk: középszerűen még tagadni sem lehet meggyőzően.”²⁹

A költői vállalkozás további számaiban nem közölt olyan munkát, amely a politikával közvetlen kapcsolatban lett volna, a második száma kedvezőbb fogadtatásra talált a helyi lapok körében. Az *Alföldi Újság* is elismerő bírálatot közöl róla, kiemelten szól Németh László drámájáról.³⁰ A *Független Újság* az új számot értékesebbnek, változatosabbnak nevezi az elsónél, karácsonyi számában pedig alapos értékelő cikket jelentet meg.³¹ Sarkadi a második számról így ír: „... Színtelenebb az elsónél: megszaporodott a vers, eltűnt az ideológiakeresés, valószínűleg kifogytak a keresők mondanivalói. Folyóiratnak azonban jobb lett.”³² Ekkorra más országos lapok is fölfigyeltek a *Délszigetre*. A *Független Újság* december 29-én a *Szabad Szó* általában pozitív véleményét idézi, (Sarkadi kritikája), néhány nap múlva pedig arról számol be, hogy a rádióban és a *Kis Újságban* is foglalkoztak a folyóirattal.³³ A *Vásárhely Népe* január 14-én *Fővárosi bírálat a vásárhelyi folyóiratokról* címmel Lukácsy Sándornak a *Valóság* 1946-os utolsó számában megjelent cikkét idézi hosszasan, kommentár nélkül.³⁴ Lukácsynak a két vásárhelyi folyóiratot balról támadó írása a *Puszták Népe*ben még csak talál valamelyes értéket, a *Délsziget* azonban szerinte „alig leplezett ellenforradalmiság”. Cikkéből ítélve a szerző csak a folyóirat első számát látta, s ebből is mindössze a fentebb említett két problematikus írás ragadta meg a figyelmét. Kétségtelen, hogy a *Délsziget* nem volt marxista orgánium, mindkét szerkesztője, több szerzője politikailag képzetlen, tapasztalatlan volt vagy több dologról idealista nézeteket vallott, de az ellenforradalmiság megbélyegző címkéjét a folyóiratban közölt összes mű ismeretében bárki bizvást letépheti róluk. A *Vásárhely Népe* már idézett lakonikus megállapítását fogadhatjuk el realisnak: a *Délsziget* munkatársai irtóztak a politikától. S ha közös elvi platformot kell keresnünk számukra, azt az elefántcsonttoronyba menekülés vágyában találhatjuk meg, a háború mocska, az emberi gonoszság, a szegénység elől egy tiszta, szép világba való menekülés vágyában.

²⁸ Délsziget kiskönyvek. = Vásárhely Népe (VN), 1946. nov. 3. 6. p.

²⁹ Mint a 16. sz.

³⁰ Megjelent a *Délsziget* második száma. = AÜ 1946. dec. 17. 3. p.

³¹ A *Délsziget* új száma. = FÜ 1946. dec. 17. 3. p. — A *Délsziget* karácsonyi száma. = FÜ 1946. dec. 24. 2. p.

³² A 16. sz. alatt idézett kritikában.

³³ A *Szabad Szó* a *Délszigetről*. = FÜ 1946. dec. 29. 2. p. — A rádió és a *Kis Újság* a *Délszigetről*. = FÜ 1947. jan. 5. 2. p.

³⁴ VN 1947. jan. 14. 2. p.

A harmadik szám, a *Tücsökzene* darabjaival 1947. február utolsó napjaiban jelent meg. A *Független Újság* azonnal beszámol róla, az *Alföldi Újság* most is kedvezően nyilatkozik:³⁵ „Moldvay Győző és Vöröss István szívósan tovább szerkesztik ezt a vásárhelyi folyóiratot. Ha ők így fáradoznak, föl kell figyel-nünk rájuk.” A szám kiemelkedő értékeiként Szabó Lőrinc verseit és Koltay-Kastner Vajda Jánosról szóló tanulmányát említik. Erről a számról az akkor induló *Tiszatáj* is pozitív hangú ismertetést közöl. Többek közt ezt írja: „Rendkívül gazdag ez a szám és máris sikerült olyan írógárdát felvonultatni lapjain, amely vonzó hatást biztosít, s munkára ösztönzi az alföldi írókat, művészetet.”³⁶

Szinte a folyóirat nekrológjának tekinthető azonban már az a fanyar humorú jegyzet, (a *Független Újság* március 12-i számában), melynek szerzője a Délsziget fogalmat így definiálja: „Olyan sziget, amelyiken egy hajótörött költő várja az Olvasóközönség nevű segélyhajót, miközben a sziget omladozó part-jait az adósságok hullámai nyaldossák.”³⁷

A politikai nyomás és a szegénység mellett a „kiskönyvek” megszűnését nem kis részben a szerkesztőknek az a téves intenciója okozta, amit a *Független Újság* is szemükre vet egy baráti hangú bírálatban, hogy t. i.: fővárosi fórumot akarnak pótolni, fővárosi írókat közvetítenek, pedig a táj sajátos arculatát kellene tükrözniük az ország számára.³⁸

Utolsó számának megjelenése után a *Délsziget*, sajátos módon, nem szűnt meg azonnal, a folyóirat nélküli szerkesztőség 1947 végéig Délsziget Munka-közösség néven tovább működött. Irodalmi esteket szervezett, sőt tervbe vette a folyóirat újraélesztését is kibővített bázissal, területi alapon. Tavasszal a tragikusan korán elhunyt Vöröss István emlékestjét rendezték meg Vásárhe-lyen,³⁹ novemberben Szabó Lőrincet hívták meg vásárhelyi, makói és orosházi vendégszereplésre. Amint a *Független Újság*ból megtudjuk, ez utóbbi alkalom-mal szándékoztak megkezdeni az újraindulás előkészítő munkálatait. „A szomszéd városok támogatásával rövidesen újjáéledő Délsziget folyóirat mun-katársai ezzel az ünnepi esttel kezdik meg a lapindítás előkészítő munkáját, s ez ad különösebb jelentőséget a mai kulturális megmozdulásnak” — írja a lap. A tudósítás mellett egy Szabó Lőrincnek ajánlott műfordítást is közölnek, a Vásárhelyre látogatót költőt Pákozdy Ferenc Shelley: *Óda a nyugati szélhez* című művének fordításával üdvözölte.⁴⁰ Szabó Lőrinc egyhetes itt-tartózkodása

³⁵ *Megjelent az újabb Délsziget.* = FÜ 1947. márc. 1. 3. p. A Délsziget legfrissebb száma. = AÜ 1947. márc. 1. 4. p.

³⁶ *Tiszatáj*, 1947. I. 1., márc. Látófa. Folyóiratok. 65. p.

³⁷ Pusi [Puskás Tivadar]: Lőrinc és a kultúra. = FÜ 1947. márc. 12. 3. p.

³⁸ Garabonciás: Délsziget. = FÜ 1947. márc. 19. 2. p.

³⁹ Vöröss István emlékest. = AÜ 1947. máj. 4. 1. p. A Délsziget estje. = FU. 1947. máj. 4. 2. p. — A pénteki Vöröss István Emlékest. = FÜ. 1947. máj. 7. 2. p. — A Dél-sziget Vöröss István Emlékestjéről. — = FU 1947. máj. 11. 3. p. — Elmondásra kíván-kozik egyébként Vörössel kapcsolatban, hogy a 18 éves diákok Móricz Zsigmond és Németh László avatták költővé, amikor — közös vásárhelyi útjuk során — 1940. április 13-án együtt látogatták meg, s Móricz személyesen adta át neki a *Kelet Népe*ben megjelent verse honoráriumát. Németh László ekkori benyomása: „... Nem csak tehetséges, de művészi-leg is érett. Szűk kagylójában a Babits Mihály és Tóth Árpád zenéje dúdol tovább ...” (*Kiállítás Vásárhelyt.* Téli hadjárat. Bp. 1940. 53—57. p.)

⁴⁰ Szabó Lőrinc és a Makói Filharmóniai Társaság ünnepi estje ma 7 órakor a város-házán. Szabó Lőrincnek. Shelley: Óda a Nyugati Sélhez. Fordította Pákozdy Ferenc. = FÜ 1947. nov. 13. 4. p.

alatt találkozott Németh Lászlóval, aki a leánygimnáziumban egyik irodalom-óráját átengedte a költőnek.⁴¹ (Németh László előtt egyébként a háború idején ebben az egyházi leányiskolában, konviktusban az irodalmat két évig Szabó Magda tanította.)⁴² A mindhárom városban nagy sikert hozó irodalmi estről még beszámolnak a lapok, de ez egyben utolsó említése a *Délsziget*nek.⁴³ Sarkadi 1946-os kritikáját így sommázza:

„A Délsziget próbálkozásában nem az az érdekes, hogy mennyire tudnak feltétlen értéket adni a munkatársak. Sokkal inkább az, hogy úgy érezzük: olyan korhoz kezdünk jutni, amikor mégis kialakulnak a vidéki irodalmi góccok.”⁴⁴

A két munkáspárt egyesülése után egyre jobban kiütköztek a politikai vezetés ma már közismert hibái, a kultúrában is szűkösebb esztendőök következtek. A *Délsziget* után megszűnt anyagi, de főleg politikai okokból a *Puszták Népe* is, az országrész egyetlen kulturális orgánuma az 1947-ben indult *Tiszatáj* maradt. A szegedi folyóirat, érveket szolgáltatandó az adminisztratív intézkedésekhez, 1948 nyarán keményen elverte a port a kimúlás előtt álló *Puszták Népe*n, és — a több mint egy éve megszűnt *Délsziget*en. Kielezve felnagyítja bizonytalanságait, tévedéseit, a helyi(?) önképzőköri dilettantizmus kategóriájába utasította.⁴⁵ A mai *Tiszatáj* főszerkesztője, Vörös László 1978-ban így vélekedett:

„Ha áttekintjük a vidéken megjelenő folyóiratok felszabadulás utáni történetét, akkor legelőször is azt a tanulságot lehet levonni, hogy kezdetben ezek a lapok nem vidéken megjelenők, hanem vidékiek voltak. Kizárólag regionális alapon szerveződtek. Helyi szerzőket szóltattak meg, helyi témákról, jó melegágyat adva a provincializmusnak, amihez ekkor még a sematizmus is járult.”⁴⁶

Valószínűleg sok ilyen volt, de az általánosítással nem esünk-e magunk is a sematizálás hibájába? 1945 nem vasfüggöny, nem mechanikus határ, ami egyszer s mindenkorra elrekeszti a múlttal való kapcsolatot. A felszabadulás után induló vidéki irodalmi, kulturális orgánumok — szükségképpen — magukon viselték saját tájuk hagyományainak, de a korábbi nemzeti áramlatoknak, a magyar irodalmi hagyományoknak a jegyeit is, az új kérdések fölvetése mellett azok folytatói voltak. A *Délsziget* tekinthető például akár *Magyar Csillag*-reminiscenciának is. Több szerzője korábban ott publikált,⁴⁷ s tévedésükre a megváltozott társadalmi-politikai körülmények között ugyanazt az emelkedett, zárt humanizmust hirdették, mint Illyés „szekértáborá” a háború éve alatt. Szemükre is éppen azt vetették, hogy a táj arcának megmutatása helyett fővárosi írókat közvetítenek. Ez utóbbi tény viszont egyúttal kizárja a provincializmus, a regionális alapon való szerveződés lehetőségét.

⁴¹ A 24. sz. alatt hivatkozott emlékezés, 177. p.

⁴² Az *Abigél* forrásvidéke Debrecen mellett a vásárhelyi leánygimnázium. Vö. *Élet és Irodalom*, 1978. dec. 30. 4. p.

⁴³ Jól sikerült a Délsziget ünnepi estje. Szabó Lőrincet szívébe zárta Vásárhely. = FÜ. 1947. nov. 15. 3. p. — Szabó Lőrinc hazautazott Vásárhelyről. Jól sikerült a Délsziget makói és orosházi vendégszereplése is. = FÜ. 1947. nov. 18. 3. p.

⁴⁴ Mint a 16. sz.

⁴⁵ Keszi Imre: Vidéki folyóirataink problémái. = *Tiszatáj*, 1948. 8–9. sz. 265–270. p.

⁴⁶ ZELEI Miklós: *A Tiszatáj műhelyében*. = *Magyar Hírlap*, 1978. nov. 12. 8. p.

⁴⁷ Például Csorba Győző, Csordás Nagy Dezső, Pákozdy Ferenc, Takáts Gyula.

Hibáival együtt a magyar sajtótörténet, irodalomtörténet eredeti, sajátos színfoltja a *Délsziget* számos vonatkozásban értékes hagyománya. Fiatalos nagyzolással fővárosi folyóiratok szerepkörét vállalta, a népi írók közül azoknak próbált vásárhelyi fórumot adni, akik a háború, a felszabadulás után egy időre elszigetelődtek. A húszéves, tapasztalatlan szerkesztők vállalkozásának korai bukását elsősorban ez a tévedésük okozta, de hozzájárult „független széregségük” mellett ehhez az a szemlélet is, amely éppen ekkor támadta a leghevesebben Németh Lászlót minden rendű és rangú hívével együtt. A vásárhelyi folyóirat érdeme, hogy megjelentette, munkára ösztönözte legnagyobb alkotóink néhányát, ezenkívül korai organizátorként, rövid életében is, a koalíciós időszak több fiatal tehetségének könnyítette meg az indulást.

KŐSZEGFALVY, FERENC

L'histoire de la revue „Délsziget” (1946–1947)

L'état économique et social de Hódmezővásárhely, grande ville de campagne sans industrie et grande propriétés, était inchangé et stagnant depuis le commencement du XXe siècle jusqu'à 1944. Après la libération, par suite du jaillissement des forces étouffées, la reconstruction spirituelle a commencé avec un pétitement extraordinaire. L'un des facteurs de ce pétitement était la revue *Délsziget* (L'Île du Midi), fondée par deux jeunes poètes, Győző Moldvay et István Vöröss, sortis de la Société Tornyai, pour faire concurrence à la revue de la Société, intitulée *Puszták Népe* (Le Peuple des Puszta). L'entreprise des deux jeunes hommes, politiquement inexperts et représentant des normes esthétiques plus hautes que l'«éducation des masses» de *Puszták Népe*, est, d'après notre opinion, une réminiscence spécifique de la revue *Magyar Csillag* (L'Étoile Hongroise), mais l'insistance unilatérale sur la primauté de la qualité, de la valeur était discutable parmi les circonstances historiques fondamentalement changées. Les rédacteurs — d'après leur propre définiton — ont voulu assurer un forum pour les écrivains populaires. L'entreprise poétique existait de l'octobre 1946 jusqu'au 1er mars 1947, les trois numéros parus ont assuré une possibilité de publication pour János Kodolányi (Nos 1 et 3), László Németh et Lőrinc Szabó, de ce dernier on a publié la 18e pièce de son cycle de poésie *Tücsökzene* (Musique de cigale). Un autre mérite principal de la revue consiste dans le fait qu'au cours de la courte période de sa parution, elle a donné du terrain à 85 ouvrages de 41 auteurs au début de leur carrière, et en une organisatrice précoce, elle était un facteur considérable de la réorganisation de la vie littéraire d'après la libération. L'histoire, l'existence même de *Délsziget* — malgré l'erreur des rédacteurs et les fautes de la revue — est une donnée importante à l'histoire littéraire et à l'histoire de presse de l'époque des «vents brillants».

KÖZLEMÉNYEK

Egy olvasó nemesúr a XVI. században (Zay Ferenc könyveinek jegyzéke 1553-ból). „Katoná, diplomata, üzér, gazda s író egy személyben” jellemezte találoán életrajzírója a Mohács utáni első nemzedék egyik legérdekesebb szereplőjét, csömöri Zay Ferencet (1505–1570. X. 10), aki igen változatos, eseményekben gazdag életpályát futott be.¹ Valkó megyei, jómódú nemes családban született, a — forrásokkal nem igazolható — hagyomány szerint a páduai egyetemen tanult. Hazatérvén II. Lajos király udvarába került. Már itt megismerkedhetett a reformáció eszméivel, de sem ekkor, sem később nem szakadt el a katolikus egyháztól. Részt vett a mohácsi csatában, azután I. Ferdinándhoz csatlakozott, s haláláig hű maradt a Habsburgokhoz. Kezdetben kardjával szolgálta urát, 1532-ben a Dráva vonalát védte huszáraival, 1542-ben Joachim brandenburgi herceg Buda visszafoglalására induló seregéhez csatlakozott. A schmalkaldeni háborúban a protestáns fejedelmek ellen küldött magyar csapatok egyik vezére. 1548-ban Dobó várnagytársa lett Egerben, közben a szolnoki vár építését is vezette. Ferdinánd keze egyre magasabbra emelte: őt küldte követségbe Verancsics Antallal a Portára, 1553-ban. Négy év múlva tért haza, a dunai naszádosok főkapitánya lett, szolgálataiért több birtokadományban részesült. Pályája csúcsára 1560-ban érkezett: elnyerte a kassai kapitányságot, ugyanebben az évben báróságot is kapott. Megnövekedett hatalmát — vagyonának gyarapítása mellett — János Zsigmond-ellenes terveinek megvalósítására használta fel: támogatót egy Heraclides Jakab nevű kalandort a moldvai vajdaság elnyerésében, később többször is harcolt az erdélyi fejedelem ellen.

Nemcsak a kardot, a tollat is derekasan forgatta; ezt az a két emlékirat bizonyítja, amelyet barátja, Verancsics Antal, a neves humanista kérésére írt, s amelyek annak nagy történeti kéziratgyűjteményében maradtak fenn. Zaynak köszönhetjük, hogy Galeotto Marzio Mátyás királyról szóló műve megjelenhetett, ő birtokolta ugyanis a mű kéziratát, amelyet eljuttatott Gyalui Torda Zsigmondnak, aki azt Bécsben kiadta.² Ez, a Mátyás-kultusz Habsburg-oldalon történő felélesztését elősegítő ténykedése is mutatja kulturális érdeklődését, amelyet azonban legpontosabban könyveinek jegyzéke mutat meg.

Az iratot — a Zay család levéltárában — ma a Szlovák ÁL (Pozsony) őrzi, jelzete: Zay Levéltár. A magyarországi ágostai hitvallást követő egyház kéziratgyűjteménye. 159. sz. — Elkészültének okát nem ismerjük, talán Zay konstantinápolyi követségével lehetett kapcsolatban (például mint egy végrendelet része). — Írása XVI. századi, de nem Zayé.

A füzet mérete: 31,5 × 10 cm. Az első lapon egy későbbi kéz írásával a következő olvasható: Ab. Fasc. 2. No. 12. (Áthúzva. Az irat levéltári jelzete lehetett.) ad Biblioth(ecam)

¹ THALLÓCZI Lajos: *Csömöri Zay Ferencz*. Bp. 1885. — Az idézet a 3. lapon.

² A mű leírása: RMK III/1. 505. tétel.

A listát betűhíven, de a rövidítések feloldásával és a leírás apróbb hibáinak kijavításával adom közre oly módon, hogy minden tétel új sorba kerüljön. Baloldalt a kis füzet fóliószáma és a tételek sorszáma található. (Kiegészítéseimet a számmal jelölt jegyzetekben közlöm);

fol.1 *Registrum librorum Magnifici domini francisci Zay*
*Anno domini 1553*³

fol. 1^v *Catalogus librorum*

- Titus Livius unum volumen
oratoriae Institutiones fabij quintiliani
Rethorica Aristotelis
Rethorica ad heren(n)ium⁴
⁵ plauti Comediae in uno Volumine h(a)ec
Opera Vergily cum commentariis
liber cronicorum ab initio mundi⁵
Historia Skenderbegi⁶
liber de animalibus⁷
¹⁰ Annotationes in librum Aristotelis de c(a)elo Sancti Thomae⁸
oper(a) Vergily cum figuris
Grammatica Diomedis cum Prisciano
plinij liber
Novus orbis⁹
¹⁵ Metaphysicarum lib(ri) 12¹⁰
libri Ethicorum¹¹
libri polyticorum¹²
oeconomica in uno volumine¹³
- fol. 2
²⁰ Adagia Erasmi¹⁴
Noni(i) Marcelli¹⁵
pompei(i) fragmenta¹⁶

³ Az alábbi jegyzetekben a szerző nevének teljes alakját és a mű címét, ahol az azonosításához szükségesnek látszott, helyreállítottam. Mivel a katalógus többnyire igen elterjedt, számtalan kiadást megért műveket tartalmaz, további bibliográfiai adatok közlését csak abban az esetben láttam indokoltnak, amikor kevésbé ismert könyvet találtam; ott közlöm az általam ismert kiadás adatait. Fel kell azonban tételeznünk, hogy a könyvtárban kéziratok is lehettek, nemcsak nyomtatott munkák.

⁴ Cicero, Marcus Tullius: Rhetorica ad Herennium.

⁵ Schedel, Hartmannus: Liber cronicarum cum figuris et imaginibus ab initio mundi usque nunc temporis.

⁶ Szkander bég alakja népszerű volt a XVI. századi Magyarországon. Életrajza magyarul is megjelent. Bogáti Fazakas Miklós dolgozta fel Marinus Barletius biográfiáját. (Bogáti Fazakas Miklós: Castriot György históriája. Debrecen, 1587, Hoffhalter Rudolf. = RMNy. 459, 593, 683.) Több kiadást megért könyvet írt Szkander bég életéről Paulus Jovius, a Magyarországon is ismert, Verancsics Antallal kapcsolatban álló olasz humanista.

⁷ Aristoteles: Liber de animalibus.

⁸ Thomas Aquinas: Commentaria in librum De coelo et mundo Aristotelis. Pergamen kódex. Illuminálás: Firenze, 1485–1490, Attavante. — Ebben a kódexben a következő bejegyzés olvasható: „Matthjas kiraly Bibliotekayabol ualo könyv, melyet hoztam ala az Wgrocz warabol.” — „Vnus ex libris Nicolay Zay de Chemer.” Zay Miklós Zay Ferenc fia volt. Ha ez a kódex azonos a könyvjegyzékben említett művel, akkor még Zay portai követsége előtt került a könyvtárba. — Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára azt feltételezik, hogy Zay a kódexet Konstantinápolyból hozta magával. = Bibliotheca Corviniana. Bp. 1969. 64. p. 114. tétel. és Bibliotheca Corviniana. Bp. 1976. 58–59. p. 122. tétel.

⁹ Novus orbis regionum ac insularum veteribus incognitarum una cum tabula cosmographica et aliquot aliis argumenti libellis.

^{10–13} Aristoteles művei.

¹⁴ Erasmus Roterodamus

¹⁵ Nonius Marcellus: De proprietate latini sermonum.

¹⁶ Festus, Sextus Pompeius: De verborum significationibus.

- Varro de lingua latina
 Gesta romanorum
 Historia Troiana Guidonis¹⁷
 25 Herbarium petri civis bononiensis¹⁸
 Dialectica Aristothelis
 beati Thom(a)e de ente et essentia simul
 libri Aristotelis omnes de naturalibus
 perspectiva Joannis Pisani¹⁹
 30 beati Thomae Compendium philosophiae naturalis in uno volumine
 Valerius Maximus²⁰
 Juvencus hispanus poeta de historia evangelica²¹
 Sal(l)ustius,
 Somnium Scipionis Marci Tullii Ciceronis
 35 Compendium quorundam librorum in philosophia Erasmi Vonsider,²²
 Annotationes Joannis Lyntolcz in parvulum philosophiae²³
 Tres libri de anima emendati²⁴
 fol. 2^r Summa philosophiae Alberti Magni
 Ethica Catonis²⁵
 libri Ciceronis
 40 Epistolarum familiarium opus cum commentarijs
 philosophia Ciceronis cum commentariis cum Terentio
 Orationum volumen Ciceronis cum Rethorica Trapezuntij²⁶
 de natura deorum Marci Tullii Ciceronis
 Grammatica Melanc(h)tonis gr(a)eca
 Quintus Curcius²⁷
 polydorus de inventoribus rerum²⁸
 Beroaldi varia opuscula²⁹
 Elucidarius poeticus vetus³⁰
 Elementa puerilia³¹
 50 Cronica Carionis³²
 Terentius in quarto
 Beroaldi opuscula cum Epistolae Erasmi³³
 Dialectica Melanc(h)tonis
 Orator Ciceronis cum Rethorica ad heren(n)ium
 fol. 3 55 Justinus Historicus³⁴
 commentaria C(a)esaris
 Ovidius de ponto
 Elementa grammatices Melanc(h)tonis³⁵
 Ovidij metamorphosis
 libri Sacri

¹⁷ Columna, Guido de: Historia Troiana.

¹⁸ Crescentiis, Petrus de: Opus ruralium commodorum.

¹⁹ Pisanus, Joannes: Prospectiva.

²⁰ Valerius Maximus: Factorum et dictorum memorabilium libri.

²¹ Juvencus Presbyter: De historia evangelica.

²² Erasmus Roterodamus, Desiderius: Ratio seu methodus compendio perveniendi ad veram theologiam. — A jegyzék írója itt — bizonyára tréfából — felcserélte a név első szótagját (De) annak német fordítására (Von), így lett Desideriusból Vonsider.

²³ Lintholz, Johannes de Muncherberck.

²⁴ Aristoteles műve.

²⁵ Valerius Cato: Ethica sive distigium.

²⁶ Trapezuntius, Georgius: Rhetoricorum libri.

²⁷ Curtius Rufus, Quintus: De gestis Alexandri Magni libri.

²⁸ Vergilius Polydorus: De inventoribus rerum.

²⁹ Beroaldus, Franciscus: Varia opuscula.

³⁰ Honorius Augustodunensis Elucidarius diversarum rerum. (?)

³¹ Melanchton, Philippus: Elementa puerilia. [1525?]

³² Carion, Johannes: Chronicon ab exordio mundi ad Carolum V.

³³ Beroaldus, Philippus: Opuscula orationes et poemata.

³⁴ Justinus: Epitome historiarum Trogi Pompeii.

³⁵ Melanchton, Philippus: Elementa latinae grammatices.

- 60 Bibliae duae
 Homelia orthodoxorum patrum
 pomeranus in psalmos³⁶
 Speculum passionis domini³⁷
 Opera Hyeronimi
- 65 Opera Josephi³⁸
 psalterium cum ymnis
 Breviarium
 Conciliationes locorum
 psalteria duo
- 70 precationum libelli duo
 descriptio Ec(c)lesiae romanae
 lactantius firmianus
 Theophylactus in Epistolas Pauli
 Melanc(h)ton in Danielelem³⁹
- fol. 3^v 75 Novum Testamentum
 loci Communes Mela(n)c(h)tonis⁴⁰
 Novum Testamentum Erasmi
 hortulus Animae
 Catechismus
- 80 Missalia quatuor

Hogyan, milyen hatások alatt vált Zay olvasó, könyvgyűjtő emberré? Nagy szerepe lehetett ebben a családi hatásoknak: édesanyja, Kamarás Borbála frásudó volt (ritka dolog akkoriban!), s hagyomány lehetett a családban, hogy a gyermekeket egyetemre járatják: nagybátyja, Zay János 1493-ban a krakkói egyetemen tanult, öccse, Mátyás 1508-ban ugyanott senior.⁴¹ A szülői ház kedvező indítása után a páduai egyetemen eltöltött idő, majd a Mohács előtti budai udvarban működött erasmista kör is nagy hatással lehetett az ifjúra.

A könyvjegyzéket említő Thallóczy azt feltételezi, hogy budai udvarnok korában kezdték a könyveket gyűjteni; budai könyvkereskedőktől vásárolt.⁴² Ez elképzelhető, de lehetséges, hogy már Páduából hozott haza könyveket. Korán elhunyt öccse, az előbb említett Zay Mátyás könyveit is örökölhette. A későbbiekben pedig gyarapíthatta könyvtárát Bécsben, ahol nemegyszer megfordult. Zsákmányolhatott könyvet a különböző hadjáratokban, amelyekben részt vett, és az esztergomi káptalan szenyéri kastélyából (Somogy vm.), amelyet négy évig tartott megszállva.

Pontosan nem fogjuk megtudni, mikor, hogyan keletkezett ez a könyvtár. De azt biztosan tudjuk, hogy olyan ember birtokolta, aki nem készült egyházi szolgálatra, nem működött értelmiségi pályán, márpedig eddig jobbra csak egyházi vagy világi értelmiségi pályán szolgáló személyek könyvtárait ismerhettük. Az olvasó főnemességből Zay az első, akinek könyvtáráról pontos kép tárul elénk.

Zay könyveinek száma 91, ez a szám 81 különböző művet takar. Ezek időbeli megoszlása a következő:

Középkori olvasmány	34 (42%)
Antik olvasmány	32 (40%)
Humanista és reformációs olvasmány	15 (18%)

³⁶ Bugenhagen, Johannes: Interpretatio in libros Psalmorum. Basileae. 1515, Petri.

³⁷ Pinder, Udalricus: Speculum passionis domini Jhesu Christi.

³⁸ Josephus Flavius: Opera.

³⁹ Melanchton, Philippus: Commentarius in Danielelem.

⁴⁰ Melanchton, Philippus: Loci communes Theologici.

⁴¹ THALLÓCZI: *i. m.* 12. p.

⁴² THALLÓCZI: *i. m.* 29. p.

A régi és a kortárs irodalom aránya 66 : 15, a régi olvasmányanyag javára
A könyvek tematikai összetétele így alakul:

Vallásos	22 (27%)
Szépirodalmi	24 (30%)
Filozófiai	19 (23%)
Történelmi	11 (14%)
Tudományos	5 (6%)

A világi és vallásos művek aránya tehát 59 : 22. Lássuk a legtöbb könyvcímmel szereplő szerzőket!

Arisztotelész	9 mű
Cicero	7 mű
Melanchton	6 mű
Erasmus	4 mű
Aquinói Tamás	3 mű

A könyvtár tartalmilag a középkori és a humanista műveltség határán áll. Túlsúlyban vannak még a középkori művek, de már a reneszánsz hatását jelzi a sok antik auktor és a humanista munkák nem elhanyagolható száma is. A gyűjtemény korszerűségét bizonyítja, hogy a középkori vallásos-teológiai művek száma elég kevés, és már helyet kapott a reformáció irodalma is (Melanchton, Carion, Bugenhagen). Igen sok történelmi munka állt Zay könyvespolcán. Ez nem meglepő, hiszen tudjuk, hogy maga is írt történelmi munkákat. A jelenség általánosabb oka pedig az, hogy Mohács után, a nagy változások évtizedeiben Magyarországon hirtelen megnő a történelmi érdeklődés — a nemesség minden rétegében.⁴³ A szépirodalom és a filozófia iránti vonzódás Zay iskoláztatásával lehet kapcsolatban. A legtöbb művel képviselt szerzők ugyanis iskolai auktorok. A kortárs Melanchton és Erasmus is elsősorban iskolai célra használható műveikkel vannak jelen. A tudományos olvasmányok, ha nem is nagy számban, de szintén helyet kaptak Zay könyvei között. Ide sorolhatók Arisztotelész természetfilozófiai művei, Plinius (feltételezett) *Historia naturalis*-a, Petrus de Crescentiis *Herbarium*-a, és a *Novus orbis* című gyűjtemény, amely földrajzi felfedezésekről szóló beszámolókat tartalmaz.⁴⁴

Ha ki akarjuk jelölni Zay Ferenc helyét művelődésünk történetében, nem kételkedhetünk abban, hogy jelentősége nem ér fel Nádasdy Tamáséval, Perényi Péterével. Zay-Ugróc nem vált olyan kulturális központtá, mint Sárvár vagy Sárospatak. Könyvtárát megismerve azonban őt is a kultúránk folyamatosságának fenntartásán és korszerűsítésén munkálkodó előkelők első sorába kell számítanunk.

BESSENYEI JÓZSEF

Balassi Bálint antik olvasmányaihoz. A Balassi-filológia forráskutatásai viszonylag keveset derítettek fel a költő latin és görög ismereteiről, pedig a latin evidens volta miatt, a görög pedig Bornemisza révén kerülhetett volna napirendre. Bár természetesen mindkét forrás-terület egyformán fontos Balassi eszmevilágának megismerése végett, tekintettel azonban arra, hogy a görög vonatkozásokat egy XVI. századi, nagyobb összefüggésben kíván-

⁴³ *Kerecsényi Dezső válogatott írásai*. Bp. 1979. — 133. p.

⁴⁴ Tanulságos az itt közölt számokat összevetni DANKANITS Ádám: *XVI. századi olvasmányok* c. könyvének (Bukarest, 1974.) táblázataival, amelyek vizsgálatomhoz jól hasznosítható mintát és kiindulópontot szolgáltattak. — 25—28. p.

juk bemutatni, ezúttal csak a latin locus megállapítására szorítkozunk. A Coelia-ciklus *Kegyelmes szerelem* kezdetű versének záróstrófájában¹ olvashatjuk a következőket:

Ez világ minékünk, kiben mi most élünk,
vendégfogadó házunk,
Kiben ha ma lakunk, vagy jót vagy bút látunk,
de holnap meg kimúlunk,

— — — — — ● — — — — —

A Balassi-kutatók figyelmét eddig még nem nagyon keltették fel ezek a sorok. Dézsi Lajost egy Petőfi-vers csárdaképére emlékeztették,² Zolnai Béla a realizmushoz való közlekedésként értékelte,³ míg Eckhardt Sándor a kritikai kiadás jegyzeteiben ennyit fűzött hozzá: „Érdekes megnyilatkozása Balassi Bálint alapján véve epikureista világnézetének.”⁴

Ennél azonban tovább is mehetünk. Figyelembe véve nevelőjének, Bornemisza Péternek humanista műveltségét és nagy Cicero-kultuszát,⁵ valamint Balassi latin iskolázottságát, aki nemcsak proverbiumokat tanult, hanem felnőtt korában római auktorokat is olvasott nyilván,⁶ a legtermészetesebbnek látszik, hogy a fentebb idézett strófasorok *közvetlen* forrását Cicero egyik népszerű filozófiai dialógusában, a *Cato maior de senectute* címűben jelöljük meg. A minket érdeklő rész így hangzik: „...et ex vita ita discedo, tamquam ex hospitio, non tamquam domo. commorandi enim natura devorsorium nobis, non habitandi dedit.” (23, 84)

V. KOVÁCS SÁNDOR

Újabb adatok Bocatius(?) egyik röpiratához. Az Országos Széchényi Könyvtárban két változatban őriznek egy röpiratot,¹ mindkét változat 1620-ból való, és mindkettő Bethlen Gábor királlyá választásával kapcsolatos. Azt fejtegetik ugyanis, hogy egy Szepességben született kétfejű szörnyszülött mint ómen melyik királynak hoz majd szerencsét, a réginek-e vagy az újnak. Az első röpirat német nyelvű, és Augsburgban jelent meg, a második latin és német nyelvű, de a kiadás helye nincs rajta feltüntetve. A latin és német nyelvű szövegek nem pontos fordításai egymásnak, csak tartalmukban és terjedelmükben egyeznek meg egymással. Ugyanez állapítható meg a röpiratok közepén látható metszetről is: a kétfejű, meztelen fiúcska képe majdnem teljesen azonos a két változaton.

A német nyelvű címek közül csak az első változatot közlöm, a második nem sokban különbözik tőle:

„Den 24. Augusti 1620. ist dise Mißgeburdt / in dem Dorff Gareck / ein halbe meil von der Leutsch in Zips / oder Ober Hungern / geboren worden / der ober Kopff ist Todt / der vnder aber Lebendig gewest / vnd getaufft worden.”

¹ *Balassi Bálint és a 16. század költői*. I. Kiad. VARJAS Béla. Bp. 1979. 174.

² *Balassa Bálint minden munkái*. II. Kiad. DÉZSI Lajos. Bp. 1923. 727. p. no 94.

³ *Balassi és a platonizmus*. Pécs 1928. 53.

⁴ *Balassi Bálint összes művei*. I. Bp. 1951. 202.

⁵ BORZSÁK István: *Az antikvitás XVI. századi képe*. (Bornemisza-tanulmányok). Bp. 1960.

⁶ MÉSZÁROS István: *Az iskolaiügy története Magyarországon 996—1777 között*. Bp. 1981. 209—405. passim.

¹ App. M. 411 és App. M. 1029; 1. még az 1. és 2. ábrát.

Den 24. Augusti 1620. ist diese Mißgeburt / in dem Dorff
Gard / ein halbe meil von der Leutsch in Zips / oder Ober Hungern / geboren worden /
der ober Kopff ist Todt / der vnder aber Lebendig gewesen / vnd
getaufft worden.

Hungerische Auflegung.

Der ober vnd Todte Kopff bedeutet die Gesslichen vnd ganze Clerisey / mit ihrer
Priesterschafft. Das aber bey dem Lebendigen noch im Todter gewesen / be-
deutet / das / ob er schon zwar geherrschet / sey er doch / nach dem der Wechlem
Gabor / eben an demselbigen tag zum König erwöhlt worden / gestorben / vnd dessen Her-
schafft ein ende genommen.

Johannes Vocatus / Poeta / vnd
Historicus des Wechlem Gabor.

Die Wienerische Auflegung.

Der Leib des Kinds / bedeutet / das Königreich in Hungern / dessen Leibgünder /
sein die Hungerische Ständ / der König ist das Haupt. Derwegen bedeutet das
Lebendige Haupt / das dem Gesicht vnd Hals ist angeboren / dieweil es natürlich
ist / vnd gleichförmig / den Kaiser Ferdinand / welcher durch das recht der Succession vnd
ordenliche nachfolg / vnd durch die ordenliche Wahl / ein König in Hungern ist. Der
vnförmliche aber vngestaltte vnd vngestaltete Kopff / ober dem natürlichen Haupt / bedeu-
tet den Wechlem Gabor / welcher sich vber den rechtmässigen vnd ordenlichen König
Ferdinand / auß Hoffart vnd vbermuth auffwirfft. Welcher Kopff / wie er ist / sine Tauff
auff die Welt kommen / vnd Todt geboren worden / also bedeutet / das der Wechlem Ga-
bor / der sich nicht allein lassen Wechneiden / sondern auch den Türckischen Aberglauben
angenommen / werde zugrund gehn / vnd der König Ferdinand / welcher durch das Leb-
dige vnd getauffte Haupt ist sorgebildet worden / von Gott glück vnd Segen d-
n tragen.

Zu Augspurg / bey Wolfgang Rilian Kupfferstecher.

Anno, quo
Gabriel Bethlem, Del Gratia si Rex Hungaric.
 DIE XXIV. AUGUSTI LUNÆ, STI-
 LO GREGOR. NATUSEST QUI INFRA EXPRIMI-
 TUR, MONSTRUOSUS PARTUS IN PAGO GARE,
 medio miliarum Leuthohovia, in Scepulo sito: qui su-
 periore mortuo, inferiore vivo capite, ba-
 ptizatus est.

EXPLICATIO
 HUNGAR.

Caput mortuum superius de-
 notat Clerum & Jesuitas,
 cum tota illorum Hierarchia;
 quod alterum vivum caput sta-
 tum fuit mortuum, significat ec-
 lecto Hungariae eodem die Re-
 ge Gabriele, quamvis antea per-
 dominatum fuerit, tum plane
 mortuum esse.

EXPLICATIO
 VIENNENSIS.

Corpus Infantis Regnum si-
 gnificat, cuius Corporis
 membra sunt Regni ordines, ca-
 put Rex.

Caput ergo per cervicem ad-
 natum, quia naturale & legit-
 mum est, AUG. FERDINANDUM
 significat qui naturæ jure per
 successorem, & legitimam
 electionem REX HUNGARIE
 est.

Caput Monstrum & illegiti-
 mum, supra caput naturale &
 legitimum monstruosè natum,
 Bethlem Gaborem Regem ille-
 gitimum & monstruosum, supra
 nativum & legitimum Hunga-

riae Regem AUG. FERDINANDUM se effertentem
 portendit. Quod quidem caput, sine Baptismo, ut
 statim mortuum est, ita Gaborem non Christianum
 (Baptismus enim Christianorum est) ut qui in Turci-
 cam superstitionem, circumcissione suscepta transie-
 rit, illico ut monstruosus Rex prodit, occisurum: vi-
 ventem Christiano Rege, quem Baptizatum caput re-
 præsentat FERDINANDO AUG. CUI DEUS de mon-
 stroso capite & monstris secundet victoriam.

Montags den 24. Au-
 gusti dieses Calenders 1620. ward ein solche
 Geburt in dem Dorff Gare ein halbe Meil von Leutho-
 ven / in 4 yssig gelegen zur Welt brocht: Ist getaufft worden / nach
 dem das Oberhaupt verstorben / das ander aber noch
 bey Leben gewest.

Ungarische Ausle-
 sung.

Das verstorbene Haupt be-
 deut die Clerisey und Jesui-
 ten / mit allem ihrem An-
 hang.

Das ander / ob sichs wol ein zeit-
 lang in guter Gesundheit befunden /
 ist doch hernach bald gestorben / als
 denselben Tag Gabriel zum Könige
 sey ertwöhlet worden.

Johannes Vocatus / Poeta und
 Historicus des Veythen Wo-
 bers.

Österreichische Deu-
 tung.

Das Kind wird verglichen
 dem Königreich / so in Wien
 da die Stände / des Haupt
 der König.

Das rechte natürliche Haupt /
 dem Kayser Ferdinando / der von
 rechts wegen und durch ordentliche
 Wahl / König in Ungarn worden.

Das abscheuliche und nicht na-
 türliche / dem Veythen Waber / als
 der ein unnatürlicher vnrachtmässi-
 ger König / und sich über das natür-
 liche vund wore Haupt / als König

Ferdinandum auffbdumen und erheben will. Wie nun dis-
 usförmliche Haupt ohne Tauff alsobald gestorben / also
 wurd Gabor der kein Christ / dann die Tauff der Christen
 sondern ein Türck / der beschnitten vund zur Mahomet-
 schen Abgötteren gefallen / als ein vnzeyttige Geburt / noch
 bey leben des getaufften Hauptis Kayser Ferdinandi vn-
 ter gehen / dem Gott wider diese Mißgeburdt Sieg verlei-
 hen wolle.

Bedruckt Im Jahr 1620.

A latin nyelvű cím így hangzik:

„Anno, quo GabrleL BethLeM, DeI GratIa fIt ReX HVngarIae [1620]: Die XXIV. Augusti Lunae, Stilo Gregor. natus est qui infra exprimitur, monstrosus partus in Pago Gark, medio miliari Leuthehovia, in Scepusio sito: qui superiore mortuo, inferiore vivo capite baptizatus est.”

Az idézett címekből két fontos adatot jegyezzünk meg, a születés idejét: 1620. augusztus 24-ét, és a születés helyét: Garckot vagy Garkot.²

Mivel a röpiratokon általában kevés a hely, itt is a címek után azonnal a két szemben álló tábor Explicatió-ja (Ausblegung-ja) következik. A Bethlen-párt, azaz a magyarok részéről „Johannes Bocatius / Poeta vnd Historicus deß Bethlem Gabors” nyilatkozik:

„Das verstorbene Haupt bedeut die Clerisey vnd Jesuiten / mit allem jhrem Anhang. Das ander / ob sichs wol ein zeitlang in guter Gesundheit befunden / ist doch hernach bald gestorben / als denselben Tag Gabriel zum Könige sey erwehlet worden.”

Hogy a bécsiek, ill. az osztrákok részéről ki nyilatkozik, azt a röpiratok egyike sem árulja el. Az viszont természetes, hogy a bécsi magyarázat Bocatius magyarázatának éppen az ellenkezőjét látja a torzszülött megszületésében, vagyis — a magyarra fordított német szöveg szerint:

„... a gyermek Magyarországot jelképezi. Tagjai az ország rendjei, feje pedig a király. A törzshöz nőtt rendes, természetes fej jelképezi Ferdinándot, aki természetes jogon, örökösödés és törvényes választás által lett Magyarország királyává. A másik természetellenes szörnyfej pedig, amely a természetes és rendes fej felett nőtt, jelképezi Bethlen Gábort, a törvénytelen és szörny-királyt, aki magát erővel a törvényes és született király fölébe tolta. Az pedig, hogy ez a fej tüstént meghalt, még a keresztelés előtt, jelenti, hogy Bethlen Gábor — aki a törökkel való szövetség révén pogányságba süllyedt — tönkre fog menni még a megkeresztelt fej által jelképezett keresztény király életében, akit Isten a szörny felett diadalra segített.”³

Abból következően, hogy a röpiratokon szerzői névként egyedül csak Bocatius neve olvasható, a magyar irodalmi köztudat általában őt tartja a röpiratok szerzőjének. Igaz, határozottan senki sem mondja ki, hogy ő a szerző, mint pl. az előbb idézett Magyary — Kossán kívül Kemény Lajos⁴ vagy Janson Vilmos⁵ sem, de az ellenkezőjét sem állítja senki, még csak meg sem kérdőjelezi Bocatius szerzőségét.⁶ Pedig a röpiratok tartalmi és formai elemzése ugyancsak sugalmazza a vizsgálónak, hogy egy ismeretlen, mégpedig osztrák párti szerzőt vagy összeállítót feltételezzünk. Elképzelhetetlen ugyanis, hogy Bocatius néhány soros Bethlen-párti nyilatkozat után háromszor akkora terjedelemben és a fent idézett hangnemben érveljen az általa szeretett és tisztelt fejedelem ellen. Ő nem írta volna le sohasem azt — még más szájába adva sem —, hogy Bethlen Gábor „törvénytelen és szörny-király”, és főleg azt nem, ami az előbbi sorokból kimaradt, azt tudniillik, hogy Bethlen Gábor nem keresztény, mert körülméltetve már a török babonáságba, a mohamedán bálványozásba süllyedt.⁷ De nem lehetett Bocatius a röpiratok szerkesztője vagy összeállítója sem, mert akkor nevével nevezte volna azt a személyt, aki Bethlenről ilyen

² Lőcse mellett ilyen falu nincs, valószínűleg Görgőről van szó.

³ Dr. Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek I—II.* Budapest 1929. II, 40—41.

⁴ KEMÉNY Lajos: *Bocatius János.* EPhK 1910: 198

⁵ JANSON Vilmos: *Bocatius János élete és munkái.* Budapest 1918. 30. 1.

⁶ Érdekes, hogy az idézett szerzők nem ismerték az App. M. 411-es változatot.

⁷ „... qui in Turcicam superstitionem, circumcissione suscepta, transierit”; „... der beschnitten vund zur Mahometischen Abgötterey gefallen” (App. M. 1029)

véleményt mondott, mint ahogy az osztrák párti szerkesztő is nevének nevezte őt mint olyant, aki mondott vagy írt valahol valami hasonlót, tehát Bocatius tollának tulajdonítvá hitelesítette a Bethlen-párt felfogását.

Egy dolog azonban nem illik bele az én fejtegetésembe, a latin — német nyelvű változat címében levő chronostichon, a „*Dei gratia fit rex Hungariae*” kitétel. Ezt meg egy osztrák-párti szerzőről nehéz elhinni, hogy így kezdte volna a Bethlen-ellenes röpiratát. Ezt a kétségkívül meglevő ellentmondást csak egy merész feltételezéssel tudnám feloldani, azzal ti., hogy kellett lennie egy Bethlen-párti változatnak is, abban volt a chronostichon, abban volt a Bocatius-nyilatkozat, s abból kompilálódott össze ez az általunk ismert változat. De ez csak feltételezés, amelynek egyelőre nincs semmi más alapja, mint a pusztá hihetőség.

A teljesség kedvéért meg kell még jegyeznünk, hogy Magyary — Kossa idéz és közöl egy nürnbergi változatot is.⁸ Ez a változat szintén kétnyelvű: latin és német. A cím nagyjából az OSZK kétnyelvű változatának felel meg (chronostichon nélkül), a fiúcska rajza is ugyanaz, de a szövegben már nincs sem Bocatius, sem Ferdinánd, sem osztrák, sem magyar magyarázat, a szerző csak azt fejtegeti, hogy ez a kétfejű szepességi torzszülött jelent-e valami rosszat Hungária vagy még inkább Germánia jövőjében.⁹

Nagy vonásokban tehát ennyi adattal rendelkezünk a tárgyalt röpiratokkal kapcsolatban, amikor egyik beszélgetésünk alkalmával Dán Róbert felhívta figyelmemet az Akadémia kéziratárában őrzött schlobitteni másolatokra.¹⁰ Mivel Bocatius nevével többször is találkozott bennük, azt javasolta, nézzem át alaposabban az iratokat, hátha találok bennük valami érdemleges Bocatius-anyagot. Átnéztem és találtam.

De előbb néhány szót a másolatokról.

Tudjuk, Bethlen Gábor 1620. május 31-re összehívta a beszercebányai országgyűlést. Erre a gyűlésre megérkeztek Szilézia követei is: Abraham Burggravius Dhona, David de Rhor és Caspar Dornavius. Amikor a királyválasztás után hazatértek, Dornavius szeptember 11-i kelettel Relatiót, jelentést írt a követség munkájáról. A jelentéshez csatolt több mellékletet: levelet, beszédet stb., és ez a kolligátum került másolat formájában a schlobitteni levéltárból 1912-ben Budapestre.¹¹

Dornavius naplószerűen állította össze a jelentését. Minket elsősorban a július 31-én bejegyzett sorok érdekelnek. Ekkor értesült ugyanis arról, hogy Michina (!)¹² nevű faluban egy parasztasszony kétfejű gyermeket szült. Az értesülést Bocatiustól, „a fejedelem kinevezett historicusá”-tól kapta, aki az eseménnyel kapcsolatban még egy verset is küldött hozzá:

Ad Casp. Dornavium
 Visne recens aliquid? Res en hodierna, Michina
 Non procul hinc pago nata propago biceps.
 Ipse loci Judex, huius memorante parente
 Rem prolis visum misit, habetque fidem.
 Haud sum divinus, vereor sed ! id (ominor) Hungros
 Ne cogat duplex corpus habere caput.¹³

⁸ MAGYARY-KOSSA i. m. 41. l.; a röpirat kolofonja: „Nürnberg bey Peter Isselburg zu finden.” L. még: Eugen Holländer: Wunder, Wundergeburt und Wundergestalt. Stuttgart 1921. 285. l. A kép alatt tévesen ez áll 1620 helyett: „Nürnberger Flugblatt vom Jahre 1610.”

⁹ „Quid Natura . . . hoc monstroso foetu bicipiti Ungariae Regno, vel etiam nostrae Germaniae . . . portendere voluerit.”

¹⁰ Ms. 4942/a jelzet alatt.

¹¹ Schlobitten, ma Slobity, Elblagtól K-re

¹² Michina régen Micsinye, ma Mičina, Beszercebányától DK-re

¹³ Dornavius: *Relatio* 114. l. L. még a 3. sz. ábrát.

114

vordt veruommen, welche volgender ley mit den
12 deputierten auß der Herren Stände mittel, zu
welchem ende sie zu ruffe alsbaldt erbetten worden,
berechtsetzetz vordt ihnen hienwider ingestellet
werden soltto.

Es haben vns auch bericht ein waffensmann
im einem Dorffe Kirchina genant, eine halbe
muff wags von kirina, eines Bauern weiblich
Kind mit zweyer Köpfen zur Welt geborren,
welches auch bald drauf gestorben. Darvon Thomas
Boeckius, Rechtsverwandter zu Lisschen Herz
Fürst bestellter Historicus, welchen Keyser Ma-
thias in seiner Legation an die Tür vordt Fürsten
des Reichs hatte auffgehen vordt zu Prag 5 Jahr
mit einander im einem schwachen gefungnis
sitzen lassen, diese Verse zugerendelt:

140 Ed. Hesp. Doruuius
Visus recens liquid? Res en bodirua, Kirchina
Non procul hinc pago nuda propago biceps.
Ipsa loci Index, hujus monumenti parente
Rem prole visum misit, habetque fidem.
Haec enim Kirina, vna sed! id (ominor) Kirgros
etc cogat duplex corpus habere caput.

Demnach auch nicht von Dohem der Durchle
Ländler berichete, samst dem Lieb were, (wiewoll
vermuthlich, das es auff außgezug Herz Fürstle
beschehen) wann Doruuius vomn diesen zwey-
köpffichten außgeburtt sein zu Kirina vord
meinung kirchlich außsetzte, also hat der Name
solcher andern nicht vnterlassen, vnd heft
Ich Doruuius hienuff einen kleinen discurs
samst einem veruise verfast vordt Thier
Danklich vnter meinem namen, andern
aber fides nomine beybraut, die sind beyde

LXIII

Ms. 4942/a

LXI 225

De Pueris Bicipite judiciū et carnem
ad Principem Hungaricæ.

De Pueris Bicipite in Regno Siciliæ a regi Sicilia-
ensis XI. Julij an. MDCXX nabo judiciū
extemporalē.

Pueri dicuntur presertim, cum in agro Distri-
ctensi superioris Hungariæ feminæ rusticæ pagi di-
crimenis partum edidit masculinū caetera satis
perfectū, membris à statu naturæ ali tantū abhiden-
tibus, sed uno brachio dūe inposita capite octo tan-
tum, quorū alterum colore viride, alterum livido, et
cum pressis parturitionis. Infans iste inueni videtur
que dicitur et natam et emortualem habuit. Hoc in-
solenti spectaculo, cum alij atque alij distrahentur in
diversa iudicia, lra sunt, que potissimum ad eam
ingeniare curiositatis revocari et de qua solent
fiantur hanc talia monstra per naturam, tam dis-
putantur an futura quædam et quæda perhendere
soleant, sequis denique metus exinde sit concipiendū.

Primum Problemā.

Idi hoc monstrum biceps inter ea reperitur, que
errores naturæ exorbitantis expellere solent, reve-
rā tamen à natura opifice proficiscitur; que cum
nihil sit aliud quam amantissimi Dei, certe quid-
quid architectetur, non casu quodam aut fortuna in-
discreta etque tumultuaria efficit, sed in studio suo
eoque certo, et ad finem certum defluit. Ac demum,
sanè ipsius Diaboli insidiam suas quoque
adhibere operas, in effugiendis ejusmodi monstris,
quæ ea concepitur ejus cum feminis generata esse
fides historica contestata fuit. Hinc verò tanen-
tium vicissim, hanc viam Πλαστοίης et formati-
tem non provenire ab ingenta Diaboli potestate

4. ábra. (Ms. 4942/a)

Passavinis paulo post promissa sua fuit, Cu-
 gustavianam Religionem amplectentibus, ipsas las-
 sare punitis seculis post Transaxiam darente
 in monasterium Hispanicum concedantur.
 Quid nostro seculo fieri queat, nolim ego di-
 nare, saltem ad illud dignitatem incerti intem-
 do, circulum esse servatis sacramentorum, panni-
 aque redire ad principium, qui eandem semper
 in mundo, sed mutatis personis, fabricatur.

Problema Tertium

Vtrumque est vitiosum: et medicum locum esse
 nimis in nostrorum conspectu, et vitiosum
 esse incuriam, alterum est rarioris huma-
 nionis, alterum rarioris Epicurei. Inter u-
 trosque scopulos, ut tibi navigaveris in altero
 litora perire allidamur, nostrum est dicit de
 nobis preestare, tunc iras divinas excitari-
 se hinc monstra esse indices atque presagia,
 tunc confidere, Deum tunc perdere oles miseris.
 Cordis gladium iustitiae, non deserere iustos,
 modo ne a nobis deseratur, sed statio nostra
 strenue, sine nobis, sine nobis dependatur.
 Sic igitur concludat scilicet quivis, illa maxi-
 me, qui sapit Republicae est delectum.
 Commenda Domino vias tuas, spera in eo et
 ipse faciet.

Aliud de eodem partu bicipite iudicium
 ad Serenissimum Principem ac Dominum Sibir-
 lensis Dei Gratia Regnorum Russiae et Transylvaniae
 Princip. Sicut. Comitem.

Ergo biceps inferus quae deest omnia queris?

Unum enim caput est unum vivaque colore,
 Alterum at absurdo livet deforme nigrore?

233

Triada non equidem scitator Cyllinis ora
 Sed neque hūmano deponissem carmen et auro.
 Historia est locuples testis praedansque magistra.
 Haec docet: instabilem conuerso cardine sortem
 stritari in pejus regum diuinaeque receptae,
 Quando biceps cuiusque est visus prodire sub auro.
 Atque neque fert inuictus binos super actum solus
 Ille duplex caput esse potest, iusto ordine, quoque;
 Imperitare duos monstrum est, rex unicuique esto;
 Et bene habet. Pater vix cepit exstiter inuictus.
 Hungeriae populo vixit rex imperat inuictus.
 Etis prociat caput, obsis de deformis rigore,
 Quod longinuis perterritus des, nunc vixit in illis.
 Haec iniustitia est et fraudis, et saeva tyrannis is
 Haec conuolare nequit, perijit et fraudis criminis illis.
 Tu mihi, Tu Subit, selve Augustissime Princeps
 Et caput Augustum Augustoli digne torone.

F.

Christophorus a Franckenfeld.

Bocatiusnak tehát ebből az eddig nem ismert verséből arról értesülünk, hogy tudott a kétfejű gyermek születéséről, de az szerinte nem augusztus 24-én született Garckon, hanem Micsinyén, július 31. előtt, ahogy Dornavius később le is írja, július 20-án. Ha Bocatius állította volna össze a röpiratokat, az adatokat ilyen felületesen nem csereberélte volna össze. A versében azt sem fejtegeti, hogy mit gondolnak a bécsiek, csak attól fél mint ómentől, hogy a magyarok majd egy testen két fejet fognak viselni.

Dornavius azt is megírja jelentésében, hogy közvetett úton Bethlen Gábor is megkérdezte tőle, mi a véleménye erről a szokatlan jelenségről, mert Dornavius nemcsak a filozófia, hanem a medicina doktora is volt, költeményei-frásai pedig szerte Európában ismertté tették a nevét.¹⁴ A kérdésre egy kis értekezéssel és egy 20 soros költeménnyel válaszolt.¹⁵ Az értekezésben¹⁶ három problémát fejteget: létrehozhat-e a természet ilyen szörnyszülöttet; az ilyen jelenségek szoktak-e valamit jelenteni a jövőre nézve, és végül: kell-e emiatt Bethlennek valamitől félnie. Ebben a kor „színvonalán” álló orvosi-filozófiai-történelmi munkában tudományos megállapítások keverednek babonás hiedelmekkel. Az első kérdésre igennel válaszol: a természet hozhat ilyeneket létre, de komolyan állítja azt is, hogy néha az ördög művei is lehetnek. A második fejezetben három esetet hoz fel, amikor kétfejű gyermek született: az első alkalommal Matathias harca és Antiochos Epiphanes bukása; a második alkalommal V. Károly algériai kudarca; a harmadik alkalommal pedig az Augustana Religio elfogadása következett utána. A harmadik fejezet szerint hinnünk kell abban, hogy ezek a szörnyszülöttek Isten haragjának az előjelei, de bízunk is kell az Istenben, hogy az igaz úton járó embereket nem hagyja el, különösen azt nem, „akit az ország fejévé választottak”.

A vers megérdemli, hogy teljes egészében leközöljük.

Aliud de eodem partu bicipite iudicium
ad Sereniss. Principem ac Dominum Gabrielem
Dei Gratia Regnorum Hung. et Transylvaniae
Princip. Sicul. Comitum¹⁷

Ergo biceps infans quae denotet omina quae
Cur sanum caput est unum vivoque colore,
Alterum at absurdo livet deforme nigrore?
Dicam non equidem scitabor Apollinis ora
Sed neque Cumaeo depromam carmen ab antro.
Historia est locuplex testis prudensque magistra.
Haec docet: instabilem converso cardine sortem
Mutari in peius regum divisaque sceptra,
Quando biceps cunque est visus prodire sub auras.
Nam neque fert mundus binos super aethere soles
Nec duplex caput esse potest, iusto ordine, regno;
Imperitare duos monstrum est, rex unicus esto;
At bene habet. Pueri vivax caput exstitit unum.
Hungariae populo vivus rex imperet unus.
Esto procul caput, absurdo deforme nigrore,
Quod languens partes nunc has nunc vergit in illas.
Haec iniustitia est et fraus, et saeva tyrannis
Haec constare nequit, proprii est fraus criminis ultrix.
Tu mihi, Tu Gabriel, salve Augustissime Princeps
Et caput Augustum Augustali digne corona.

¹⁴ J. Cunradus: *Silesia togata*. Lignicii 1706. 59. 1.; J. D. Köhler: *Schlesische Kern-Chronicke I—II*. Nürnberg 1710—1711. II, 557. 1.

¹⁵ Christophorus a Trautenfeld néven mindkettőt csatolta a Relatióhoz mint LXIII. mellékletet.

¹⁶ De Puero Bicipite in Pago Miczina agri Bistricensis XX. Julii an. MDCXX. nato iudicium extemporale. L. még a 4. sz. ábrát.

¹⁷ L. az 5—6. sz. ábrát.

A schlobitteni iratokból tehát gazdagodtunk egy eddig ismeretlen Bocatius-verssel; a Dornavius írta költemény és értekezés pedig árnyalja a Bethlen Gáborral kapcsolatos irodalmi körképünket. Ami pedig az OSZK két röpiratát illeti, az újabb adatok alapján most már majdnem teljes bizonyossággal kijelenthetjük, hogy az összeállítójuk nem Johannes Bocatius.

CSONKA FERENC

Adalékok két 17. századi naptárhoz. A Budapesti Római Katolikus Hittudományi Akadémia Pálos Könyvtára BBa 12 jelzetű műve borítójából kiáztatásra került egy magyar nyelvű prognosztikontörödék E-füzetének két levélpárja. A prognosztikon Johannes Manlius által 1587-től használt betűtípussal van szedve, melyet utóda, Farkas Imre is alkalmazott 1616-ig. A töredék a prognosztikon második részét tartalmazza, amelyben a szerző a holdfázisok időpontját ünnepekhez viszonyítva határozza meg, és időjárás jósolatokat fűz hozzájuk. Két latin chronostichon-sorral fejezi be. Közülük az első az 1609 évszámot foglalja magában. A másodiknak nagybetűi csak 1509-et tesznek ki, mert egy C betű tévesen kicsivel lett szedve. (Farkas Imre 1611-re nyomtatott naptára prognosztikonját szintén két egysoros chronostichonnal zárja, kétszeresen határozva meg a tárgy-évet.)¹

A holdfázisok és ünnepek egyeztetése naptárilag megfelel az 1609. évre érvényes új (Gergely-) naptárnak.² Azonban a holdprognosztikon csillagászatilag hibás, január 9-re holdfogyatkozást jelez tévesen, míg a júniusi valóságosat nem említi.³ A holdfázisok dátumai is hibásak: pontosabban, ha azokat hónapban és napban fejezzük ki, tíz nappal korábbiak a Farkas Imre által használt új (Gergely-) naptár csillagászatilag helyes időpontjainál, vagyis hónapra és napra átszámítva az ó (juliánus) naptár szerint volnának csillagászatilag helyesek. Az ünnepekhez kötésük azonban tévesen az új (Gergely-) naptár szerint történt, ebből ered a tíznapos eltérés. Farkas Imre Keresztúrott 1609-re kiadott naptára ismert.⁴ Címlapján naptárát Bernhard Kracker asztrológus írásából magyarra fordítottnak mondja. Ebben az eddig is ismert naptárrészben az ünnepek új (Gergely-) naptár szerint vannak megadva, ugyanúgy, mint a most kiáztatott prognosztikonban, azonban a naptárrészben közölt holdfázisok a prognosztikonnal ellentétben helyesek. Holdfogyatkozásokról pedig nem tesz említést.

Sajnos, erre az 1609-es évre nem maradt fenn más Magyarországon készült naptár (a debreceni és nagyszombati csak a sorozatban megjelentek alapján tételezhető fel).⁵ A naptárrész és a prognosztikon ellentmondásainak magyarázatául kínálkozik annak feltételezése, hogy Bernhard Kracker neve a címlapra csak hagyományból került, a csillagászati adatok pedig egy ó (juliánus) naptár szerinti, óra és napra szóló táblázatból származnak, melynek adatait a naptárrész összeállításánál helyesen alkalmazták, azonban a prognosztikon készítésénél a tíz nap eltérés figyelembevételéről megfeledkeztek.

Az Országos Széchényi Könyvtár RMK I 414a jelzeten levő, 1609-re szóló és Keresztúrott, Farkas Imre által nyomtatott naptár mellett őrzött E-ívjelű, csonka (négy ép, két hiányos levélből álló) prognosztikon három betűtípusa nem illik Farkas Imre nyomdakészletébe.

¹ RMK I 430 RMNy 998

² SZENTPÉTERY Imre: *Oklevéltani naptár*. Budapest, 1912. Repr. Bp. 1974.

³ Ponori Thewrewk Aurél szíves szóbeli közlése.

⁴ OSZK RMK I 414a RMNy 972

⁵ RMNy 969 és 973

A prognosztikont együtt találta meg az említett naptár B-füzetével egy céhlevél borítójában Schönherr Gyula.⁶ A B-füzet folytatása a Magyar Nemzeti Múzeum akkori Könyvtárában annak idején már meglévő, címlapot is tartalmazó, 1609-es évre készült keresztúri kalendáriumrésznek⁷ — az azonos helyről előkerült prognosztikonnak a B-füvetől eltérő papírjára és betűtípusaira már Schönherr Gyula is utal az említett ismertetésben — a Könyvtár a naptárrészt tartalmazó B-füzetet és a vele együtt talált prognosztikonrészt, a nem teljes E-füzetet együtt kapta meg tőle ajándékba,⁸ és azóta is egy jelzeten, összetartozó műként őrzi. A prognosztikon egyetlen megmaradt lapnyi, a holdfázisokat az ünnepekhez kapcsoló része alapján ez a töredék Szentpétery Imre Oklevéltani Naptárával számolva vonatkozhatik az 1591, 1675, 1686 (24. naptártábla), illetve szökőév esetén az 1664 (23. naptártábla) évre, továbbá az 1607, 1618, 1629 és 1691 közönséges (25. naptártábla) és az 1596 szökőévre (24. naptártábla), valamint az 1653 és 1659 közönséges (23. naptártábla), végül az 1648 szökőévre (22. naptártábla), valamennyit az új (Gergely-) naptár szerint értve.

A 16–17. századi magyarországi nyomdák betűtípusainak készülő nyilvántartása a prognosztikontöredék két antikva betűtípusát Nagyszombatban használatosnak mutatja (a kurzív típus a nyilvántartásban eddig még nem szerepel).

A prognosztikonnak a holdfázisokat az ünnepekhez kapcsoló részét összevetettük a szóbajöhethető évekből az OSzK-ban található nagyszombati megjelenésű naptárakkal, és pedíg az 1591-re,⁹ 1596-ra,¹⁰ és 1607-re szólókkal.¹¹ Az első kettőhöz, bár mindhárom betűtípus előfordul bennük, a prognosztikon nem kapcsolható sem formailag, sem tartalmilag. Felépítése, adatközlési módja, stílusa és helyesírási jellegzetességei egyébként megegyeznek a nagyszombati naptárakéval. Az 1607-re szóló nagyszombati naptárból egyedül (prognosztikon nélkül) meglévő naptár rész holdadataival összevetve, töredékünk — két sajtóhibával¹² — mind a hat holdadatában egyezőnek bizonyult.

A fentiek alapján ez az 1609-re szóló keresztúri naptár mellett őrzött prognosztikontöredék a krakkói forrásokból fordított és Nagyszombatban kiadott naptárak sorába illik, és részben kiegészíti az 1607-re szóló,¹³ eddig csak naptár részében ismert töredékes példányt.

ZSIGMONDY ÁRPÁD—ZSIGMONDY ÁRPÁDNÉ

Egy Bessenyei-mű sajtóvisszhangja 1773-ban. Az alábbiakban Bessenyei egyik korai munkájáról, az 1773-ban Pozsonyban megjelent hitvédelmi mű (*A' Szent Apostol Tamás mint ellene állhatatlan bizonyága a' Jesus Kristus istenségének a' keresztényen vallás igazságának a mai hitetlenek ellen; melly egy tanító-beszédben tartott Prágában Karátson hava 12-ikén 1772.*) fordításáról a *Pressburger Zeitung* rövid ismertetését szeretnénk közreadni. E „kritikai” visszhang jelentőségét és érdekességét nem is annyira a recenzió tartalma — hiszen azt kritikának egyáltalán nem, ismertetésnek is csak némi jóindulattal nevezhetjük —, hanem maga az a tény biztosítja, hogy valószínűleg ez volt az első olyan közlemény, amely Bessenyei egyik művéről a hazai sajtóban napvilágot látott. Bár e fordítását mege-

⁶ *Magyar Könyvszemle* 1894. 347. lap

⁷ Lásd 4. jegyzet

⁸ Gyarapodási napló 1894. évi 1900. tétel: „Dr. Schönherr Gyula ajándéka Bp. Az 1609-ki keresztúri naptár B. E. ívei. 2 ív.”

⁹ OSzK RMK I 249a RMNy 649

¹⁰ OSzK RMK I 284c RMNy 764

¹¹ OSzK RMK I 408a RMNy 946

¹² Január első és második holdadatánál a percekben, ami az utóbbiban számjegycserével, az előbbiben pedig a tétel elvételével magyarázható.

¹³ Lásd 11. jegyzet

lőzték az előző év folyamán megjelent nevezetes drámái (*Ágis tragédiája*, *Hunyadi László tragédiája*) és verses munkái (*Az embernek próbája*, *Az eszterházi vígasságok*), de mivel ezeket Bécsben adták ki, nem kaptak visszhangot az egyébként is még nagyon szerény korabeli hazai sajtóban.

E fordítás viszont — amely egy ismeretlen hitszónoknak 1772. december 12-én Prágában Krisztus istenségéről tartott prédikációját tartalmazta magyarul — Pozsonyban a Landerer-nyomdában készült, és ezért eleve több esély volt arra, hogy felfigyeljen rá az ugyanott megjelenő, akkor még egyetlen magyarországi újságunk, a *Pressburger Zeitung*. Annál is inkább megtehetette ezt Karl Gottlieb Windisch lapja, mert ezt is ugyanaz a kiadó nyomdász adta ki, mint Bessenyei fordítását: Landerer Mihály. Ismeretes a sajtó egyetemes történetéből, hogy az újságkritika részben azokból a kis híradásokból, közleményekből bontakozott ki, amelyeket a kiadók egy-egy új könyv megjelenését hírül adó hirdetésként tettek közzé. Minden valószínűség szerint itt is ilyesmiről lehetett szó: Landerer saját kiadásában megjelenő lapjában tájékoztatni akarta az újság olvasóit az ugyancsak az ő nyomdájában kiadott Bessenyei-műről.

Az új könyvek hírül adása ekkor sokszor kimerült a szerző, a cím és a mű árának közlésével. Annak, hogy Bessenyei e fordítása esetében nem szorítkoztak csak ezekre a sovány adatokra, hanem bizonyos tájékoztatást adtak a könyvecske létrejöttéről és tartalmáról is, az is oka lehetett, hogy a kiadvány megjelenése mögött — miként ez a Bevezetőből kitűnt — maga Mária Terézia állt. Ezért nyújtott tájékoztatást a recenzió még Bessenyei előszavának legfontosabb pontjairól is, külön kiemelve, hogy az akkor még református fordító szerint e mű minden keresztény — tehát a kálvinisták számára is — ajánlható, akik készen állnak Krisztus istenségének védelmezésére. Bessenyei ugyanis, szinte előre érezve hitfelekezetének rosszallásait e katolikus mű lefordítása miatt, szükségessé érezte e mű felekezetek felettségét hangsúlyozni. Ennek kiemelése, valamint az a körülmény, hogy az ismertetés a mű tartalmi értékei mellett hangsúlyozta annak sikeres nyelvi és stílusbeli megoldását is, arra enged következtetni, hogy olyan személy írhatta, aki kellően ismerte a kiadvány születésének körülményeit, a fordítót, és jól tudott magyarul. Ilyen lehetett maga a szerkesztő, Windisch is, de talán még valószínűbb a feltételezésünk, ha Kollár Ádám Ferencnek gondolunk. Ő volt az, aki miként korábban az *Ágis tragédiáját*, Bessenyeinek ezt a művét is pártolólággal terjesztette — az uralkodónő által eleinte kifogásolt előszóval együtt — Mária Teréziához. Eloszlatta azon aggodalmát, hogy az író dicséretét egyesek hízelkedésre magyarázhatják, és egyáltalán, nagy elismeréssel nyilatkozott a fordítóról és munkájáról egyaránt.¹

Az ismertetés a *Pressburger Zeitung* 1773. június 9-i, 46. számában, a „Gelehrte Anzeigen” című rovatban jelent meg. A végén arról is tájékoztatta az olvasókat, hogy a könyv a kiadónál 10 krajcárért kapható. A fent említett iratváltás a kézirattal kapcsolatban 1773. április 16. és április 19. között folyt le Mária Terézia és Kollár Ádám között. A mű ezt követően rövidesen — május végén, június elején — már meg is jelenhetett, hiszen, mint láttuk, június 9-én már recenzió jelent meg róla.

A *Pressburger Zeitung* ismertetése így hangzott:

A' szent Apostol Tamás mint ellene állhatatlan Bizonyosága a' Jesus Kristus Istenségének a' keresztényen vallás Igazságának a mai hitetlenek ellen; Melly egy Tanító-Beszédben tartatott Prágában Karátson Hava 12ikén 1772. Most pedig Németből Magyarra fordítatott Bessenyei György által.

Diese Rede ist auf Allerhöchsten Befehl Ihrer K. K. Ap. Majestät aus dem Deutschen übersetzt worden. Der Herr Uebersetzer freuet sich in der Vorrede, daß ihm eine Beschäf-

¹ HALÁSZ Gábor: *Két Bessenyei-dokumentum*. ItK 1933. 296—298.; CSÓKA J. Lajos: *Bessenyei György és a bécsi udvar*. Pannonhalma, 1936. 6—7.

tigung zu Theil worden ist, die dem Christenthume Ehre macht. Er wünscht daher, daß dieses Stück auch von seinen (nämlich reformirten) Religionsverwandten und von allen übrigen Christen möge gelesen werden, da in demselben nur der Gottheit Christi das Wort geredet wird, die wir doch verbunden sind bey jeder Gelegenheit auf das kräftigste zu vertheidigen. — Außer dem Inhalte empfehlet sich dieses Werkchen auch noch durch die Schreibart, äußere Gestalt und ist bey dem Verleger vor 10 kr. zu haben.

KÓKAY GYÖRGY

Pompéry János, a cenzúra és a horvátok. „Jó ember és ügyes szerkesztő” — jellemezte Jókai egy testvéréhez küldött levelében Pompéry Jánost.¹ Egy 1872-es felolvasásában pedig az 1840-es évek fiataljai között kitüntető helyet adott neki: „úrias magatartása elárulá a Pegazus sportsmenét. Lyrája, prózája mindig oly kifogástalan csinnal dicsekedett, mint tolettje, s a szépek szalonjaiban nem kevésbé kedvelt vendégek voltak költeményei, mint szerzője.”² Szépirodalmi alkotásairól elnéző mosollyal nyilatkozik Ágai Adolf, aki egyébként politikai iratairól, levelezéséről emlékezik meg nagy becsüléssel.³ Joannovics György⁴ tanítványának vallotta magát, ő mondta el az Akadémián az emlékbeszédet Pompéryről. Ez az emlékbeszéd lett forrása később valamennyi lexikonnak, cikkeknek. Érdeme Joannovics írásának, hogy közli Pompéry műveinek bibliográfiáját, viszont nem tartozott feladatai közé Pompéry szerkesztői-újságírói tevékenységének részletes taglalása. Nem is lehetséges ez másképp, mint a *Pesti Napló*, majd a *Magyarország* alapos tanulmányozása után, valamint levelezésének feldolgozásával. Tény, hogy az 1840-es esztendő lapjaiban már találkozunk műveivel, munkatársa az *Athenaeum*-nak (itt debütál), majd Frankenburg Életképeinek, viszonylag hamar lesz munkatársa a *Pesti Napló*-nak, levelezője az *Ostdeutsche Post*-nak. Újságírói, szerkesztői sikerét alighanem ama tulajdonságainak köszönhetette, amelyekről Ágai Adolf írt: „kitűnő társalgó, éles megfigyelő volt”.⁵ Ez utóbbihoz tartozik, hogy kiválóan válogatta meg munkatársait. Igen tanulságos ebből a szempontból Szilágyi Sándorral való levelezése. A *Magyarország* c. lap indulásakor kéri Szilágyit, hogy álljon mellé „a kezdet nehézségei közt”, és később is jó szerkesztői-baráti kapcsolatot tart fenn Szilágyival.⁶

Az 1860–61-es esztendő egyébként is pompás alkalmakat adtak az újságíróknak: az országgyűlés eseményei, a megyegyűlések fordulatai, az éles viták, a reménykedések, majd a családás: egyként ösztönözték a tollforgatókat, a szerkesztőket, valamint a nem hivatásszerű újságírókat, a tudósítókat.⁷

Nyilvánvaló, hogy Horvátország sorsa, az ottani országgyűlés, az ottani megyegyűlések állásfoglalásai is izgatták a magyar olvasókat. A horvátországi megyék tudósítói is elküldték magyar lapokba beszámolóikat, de a horvát (és szerb) sajtóból is gyakran közöltek fordításban, kivonatban cikkeket, értekezéseket a magyar újságok. Természetesen több ízben került sor polémiára is, annak ellenére, hogy a horvát–magyar közeledés éppen úgy, mint a szerb–magyar közeledés ügye, ismét napirenden volt.

¹ Jókai Mór *Levelezése II. k. Bp.*, 1975. 7.

² JÓKAI MÓR: *Az én kortársaim*. A Kisfaludy Társaság Évlapjai Új folyam 7, 1871–1872, 239–280. (Az idézet a 250. lapon)

³ ÁGAI ADOLF: *Pompéry János*. In: Por és hamu. Bp., 1892. 94–111.

⁴ JOANNOVICS György: *Emlékbeszéd Pompéry János a M. Tud. Akadémia levelező tagja felett*. Bp., 1887.

⁵ ÁGAI: *i. m.* 97.

⁶ OSZK Kézirattára, Fond IX 488.

⁷ E kérdésekről monografikusan: SZABAD György: *Forradalom és kiegyezés választóján (1860–1861)*. Bp., 1967.

Pompéry János, az ügyes szerkesztő, az általa szerkesztett *Magyarország* c. lapjában egyként közölte a horvátországi megyei tudósítók írásait, valamint a horvátból készített fordításokat. Éppen egy horvátországi tudósítás miatt (is) gyűlt meg a baja a hatóságokkal. A Zágráb megyei feliratot nem közölte, sőt, kellemetlensége is volt emiatt. Levélben tájékoztatta erről a tudósítót. Előzményképpen kívánczik ide néhány hír: a november 25-i Zágráb megyei közgyűlésről a Pozor alapján közölt tudósítást, november 30-án a zágrábi német újságból vesz át cikket. December 8-án megtudjuk, hogy Verőce megye nov. 28-i vitája igen heves volt (itt a *Pester Lloyd*-ot jelöli forrásul a szerkesztő), majd rövid hírben számol be arról, hogy Zágráb megye fölirata az újoncok ügyében e hó (t. i. december) harmadikán küldetett Bécsbe.

A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára őrzi Pompéry János egy levelét Dragojlo Kušlanhoz, amelyben az előbb említett kellemetlenségről ad hírt.⁸

A borítékon a címzés a következő:

Báró Kuslan Károly
urnak, t. Zágráb vármegye
főjegyzőjének

tiszt.
Zágrábban

A *Magyarország* c. lap „cégjelzéses” levélpapírján írja Pompéry:

Tisztelt Báró ur!
Hogy helyzetünk nyomorúságos volta felől önnek fogalma legyen, tudatom, hogy mind lapomat, mind a P.(esti) Naplót a mult éjjel lefoglalták a zágrábmegyei felirat miatt. Ide rekesztem a lap-
pol (!) kitörült hasábot.
Tisztelettel maradok

Pest, dec. 11. 1861.

kész szolgálja
Pompéry J.

Mellékletként ott a lapból kivágott cikk: „Zágrábmegye fölirata az újoncok ügyében.” A cikket b. Kuslan Dragojlo „jegyzette”.

A *Magyarország* 1861. december 12-én aztán az alábbi híradást tette közzé:

„Zágrábmegyének az újoncok ügyében tett felírása a „Pozorban” és „Ost und West”-ben megjelent. Ugyane megye, mint tudjuk, a legfőbb törvényszéknek nem Bécsben, de Zágrábban föllállítása iránt is fölirt.” A továbbiakban néhány részletet közöl a szerkesztő a feliratról.

Ez az apró epizód lényegében jól jellemzi a kezdődő „provizórium” sajtóviszonyait, melyekről azonban akkor kapunk teljes képet, ha hozzávesszük, ki mindenki került börtönbe valamiféle sajtóvétségért. Jókai jól ismert esete mellé a Pompéry Jánosé is oda kívánczik.⁹

Pompéryt a Zágráb megyei tudósítás miatt támadt affér nem tántorította meg. A lap hangvétele egyelőre nem változott, a horvát ügyek ismertetése sem szenvedett kárt.

FRIED ISTVÁN

⁸ Nacionalna i Sveučilišna Biblioteka Zagreb. Kézirattár, R 5867

⁹ *Magyarország története 1848—1890. I. kötet.* Bp., 1979. 697—698.

A kárpát-ukrajnai magyar könyv- és lapkiadás, nyomdászat és könyvkereskedelem 1918 – 1980-ig. Az első világháború után bekövetkezett államjogi rendezés a Csehszlovák Köztársaság keretébe utalta az egykori Észak-Keleti Felvidék területét, déli sávján – Ungvártól Técsőig – jelentős számú magyar lakossággal.¹ Eladdig e területnek intézményes könyvkiadása nem volt, sajtója általában vidékies, jórészt dilettáns színvonalon mozgott, és könyvkereskedelme sem játszott fontos szerepet, feladata szerény, provinciális igények kielégítésében merült ki. A Budapesttől mint művelődési középponttól való függőség talán sehol az országban nem jelentkezett olyan szembetűnő formában, mint éppen ezen a területen. Ezért 1918 után számottevő hagyományok nélkül kellett e terület magyar nyelvű könyvkiadását, sajtóját, nyomdászatát és könyvkereskedelmét megteremtteni, szoros összhangban a szomszédos Szlovenszko magyarságának azonos igényeivel, ahol lényegében hasonló helyzetből indultak ki.

Kárpátalja – mostani nevén Kárpát-Ukrajna, ottani hivatalos nevén az Ukrajnai SzSzK Kárpáton túli területe – és a vele összefüggő Szlovenszko lakossága – ellentétben az autark gazdasági, társadalmi és művelődési életet élő Erdély lakosságával – 1918-ig szervezetlenül, más és más gazdasági erővonal hatókörében élt. E népdarab művelődési igénye ennek megfelelően különböző irányú és szintű volt, s az első időkben csaknem kizárólag a sajtó iránt nyilvánult meg. Elvágva korábbi művelődési középpontjától, elsődlegesen helyi erőforrásokra utalva indult meg a magyar nyelvű lapok, majd könyvek kiadása is.

A szellemi és műszaki feltételek rendkívül szerények voltak, semmiképpen sem pótolták az egykori magyar főváros színvonalát. A városokban kisebb nyomdaüzemek látták el 1918 előtt a helyi szükségletet, és ezek szolgálták műszaki alapjául a helyi lapok kiadásának 1918 után is. A fejlődés igen lassú volt. A nyomdák java részében kéziszedés folyt, a nyomógépek, gyorssajtók elavultak voltak. Szedőgépekre a nyomdák csak a terület három nagyobb városában tettek szert, de még a harmincas évek közepén is csak Ungvárnak volt 5 Linotyp szedőgépe (tíz szakképzett szedővel), Beregszásznak 1 Linotypje (1 szedővel) és Munkácsnak 1 Typographja (1 szedővel).

A Kárpátalján működő nyomdák száma 1918–1938 között, illetve 1945-ig 35 volt. Ezek nagyobb része árszabályhú üzem volt (20), kisebb része árszabályközösségen kívül állt (15). Magában a fővárosban a következők nyomdák működtek:

1. Státni tiskárna (Állami Nyomda). A csehszlovák állam, illetve kormány érdekeit szolgáló és az általa támogatott kiadványokat állította elő cseh, ukrán és magyar nyelven.

2. Földesi Gyula Könyvnyomdája. Kiadói joggal is rendelkezett. Magyar és ukrán könyvek és időszaki kiadványok (hetilapok) kiadásával és nyomdai előállításával foglalkozott. Jelentős mennyiségben készített ósláv betűkkel nyomtatott, orosz nyelvű imakönyveket.

3. Kreisler Géza (Ung megyei) nyomdája. Gyenge teljesítőképességű kisüzem volt. A *Grimász* című humoros hetilapot állította elő. Egy ideig az *Új Közlöny*, a *Keleti Újság* és a *Kereskedők és Iparosok Lapja* nyomtatását végezte.

4. Lám Elemér Rt. Kő- és könyvnyomda, dobozgyár. Kiadói joggal rendelkezett. Előállította az *Új Közlöny* (korábban *Ungvári Közlöny*), *Keleti Újság* napilapot. Kiadta több szlovenszkoí és kárpátaljai haladó író művét. Dobozait főként ausztriai, lengyelországi, magyarországi és romániai gyógyszerterek részére készítette.

5. Skolnaja pomoses (Iskolasegély Nyomda). Ebben az üzemben zömmel tankönyvek és a Csehszlovákiai Kommunista Párt ukrán, orosz, cseh és magyar nyelvű kiadványai

¹ E földdarab magyar nemzetiségű lakossága az államfordulat idején 103 810 lélek volt. (Révai Nagy Lexikona, XX., 754. l.)

készültek. Az időszakai magyar sajtókiadványok közül itt készült a párt magyar nyelvű hetilapja, a *Munkás Újság*, továbbá a különböző társadalmi és politikai szervezetek kiadásában megjelenő *Kárpáti Vadász* és a *Néplap*. A harmincas években Hidas Antal fordításában itt nyomtatták biblianyomó papíron *A Szovjetunió alkotmányja* című kiadványt.² E nyomda 1941-ben a Kárpátaljai Tudományos Társaság tulajdonába ment át.

6. Svoboda Nyomda. A Csehszlovákiai Szociáldemokrata Párt ukrán, magyar és szlovák nyelvű kiadványait nyomtatta, továbbá tankönyveket állított elő a kárpátaljai iskolák részére.

7. Unió Rt. A görög katolikus püspökség támogatásával és ellenőrzésével működött. Egyházi imakönyvek kiadási jogával rendelkezett. Különböző nyelvű folyóiratok nyomdai előállítását végezte, köztük a *Görögkatolikus Szemlé*t és a *Magyar Gazdát* nyomta. E nyomdát később a Novina csehországi érdekeltség vette át. 1938 novembere után az épületet és a nyomda szerény felszerelését Miravcsik György vásárolta meg.

8. „Viktoria” Nyomda, tulajdonos Hornyák Sándor. Kis példányszámú könyvek és különböző időszakai sajtókiadványok nyomtatását vállalta. E nyomdában készült a Kárpáti Magyar Hírlap és a Zsidó Néplap.

9–12. Még négy kisebb nyomda működött a csehszlovák éraban Ungvárott, amely részben szláv (Miravcsik György, Bazil Rend Nyomdája), részben jiddis nyelvű (Gellis Mózes) nyomtatványokat készített, vagy plakátok előállításával (Muzika litográfiai üzem) foglalkozott.

A terület fővárosán kívül Beregszásznak 5 (Karpathia, Merkur, Engel Gyula, Gelbermann Herman és Klein Sámuel), Munkácsnak 7 (Gross Testvérek, Róth Mór és társa, Welber A., Grünstein Mór, „Pannónia”, „Kálvin”, Meisels Bernát), Husztnak 4, Nagyszőlősnak 2, Ilosvának, Nagybereznának, Szolyvának, Ökörmezőnek, Técsőnek 1–1 nyomdája volt. Ezek általában kis teljesítőképességű üzemek voltak, és kizárólag a helyi igényeket elégítették ki.

Kárpátaljának intézményes könyvkiadása sem az államfordulat előtt, sem az első Csehszlovák Köztársaság időszakában — 1918–1938 — között nem volt. Kiadói joggal rendelkeztek ugyan a nagyobb teljesítőképességű, kellő anyagi eszközök birtokában levő nyomdák, mint a már említett Földesi Gyula könyvnyomdája, a Lám Elemér Rt., az Állami Nyomda, továbbá a „Viktória” Nyomda, a Skolnaja pomoscs nyomda stb., de könyvek kiadására — talán a tankönyvek kivételével — általában csak akkor vállalkoztak, ha a szerző előlegezte a kiadás költségeit teljes egészében vagy legalább részben. Ez a gyakorlatban úgy alakult, hogy a szerző az általa szétküldött előfizetési felhívások alapján befolyt összegeket vagy azok egy részét a nyomdatulajdonos rendelkezésére bocsátotta, vagy pedig — ha birtokában volt a könyve kiadásához szükséges pénzeszközöknek — a nyomdaköltségek fedezésére előre lefizetett bizonyos összeget. Így jelent meg például Mécs László: *Hajnali harangszó* című verskötete 1923-ban a Földesi Nyomda „kiadásában”, továbbá Rác Pál: *A rongyszédő ember és más elbeszélések* (1919) és *Furcsa emberek* (1924) című elbeszéléskötete, valamint az ungvári *Gyöngyösi Irodalmi Társaság Évkönyvének* IV. kötete (1918) ugyanennél a kiadónál, vagy Sáfáry László: *Lendület* (1931) és *Verhovina* (1935) című verskötete a munkácsi Welber bérelt nyomda, illetve Typographia nyomda „kiadásában”.

Nyilván hasonló feltételek alapján látott napvilágot az ungvári Unió Rt. kiadásában Mitrák Sándor: *Magyar—oroszlótúra* (1920 l.) 1922-ben, amelynek első, *Orosz—magyar szótár* (846 l.) című kötetét ugyancsak Ungvárott nyomtatták 1881-ben, id. Fésüs József nyomdájában.

² E kiadvány szövegét Lozsánszky Ferenc szedte díjtalanul, hogy munkájával hozzájáruljon a CSKP propagandatevékenységéhez.

A Skolnaja pomoses nyomda állította elő Kovács Károly: *Megtévesztők és megtévesztettek* (1935) című vitairatát, amelyben a szerző Fábry Zoltánnal, Barta Lajossal és a Sarló több élvonalbeli tagjával polemizált.

Vizonylag sok könyvet adott ki a Lám Elemér Rt. Kő- és könyvnyomda is. Ott készült a többi között Barta Lajos válogatott műveinek ötkötetes sorozata,³ Fényes Samu: *Az antisemitizmus elemzése* (é. n.) című monográfiája, a Hamvai Kun István szerkesztette *Kárpátaljai Magyar Almanach* (1924), Kiss József: *Legendák a nagyapámról* (1927) című verses elbeszélése, Kiss László: *A nagy pírba* (1933) című verskötete, Móra Ferenc előszavával stb.

Hasonló tevékenységet fejtett ki az ungvári „Viktória” Nyomda, a beregszászi Merkur Nyomda. Az előbbi állította elő a mártírhalált halt Prerau Margit: *Minden pária nevében* (é. n.) című verseskönyvét, az utóbbi pedig Sütő Kálmán: *Lelkeket jöttem venni* (1936) című versgyűjteményét.

A hírlapkiadás az első Csehszlovák Köztársaság éveiben soha nem tapasztalt méreteket öltött. Csaknem minden valamire való nyomda arra törekedett, hogy „lapja” legyen (akár a saját, akár más tulajdonában), mert a lap nemcsak rendszeres foglalkoztatottságot és pénzbevételt jelentett, hanem reklámul is szolgált, felhívta a közönség figyelmét a nyomdára, köztudatban forgott a nyomda neve. Kárpátalja — ezért is, de másért is — valósággal tobzódott napi- és hetilapokban. Se szeri, se száma nem volt a különböző pártok és érdekcsoportok pénzelte sajtóvállalkozásoknak. Szinte lehetetlen volt kiigazodni a húszas—harmincas években abban a dzsungelben, amelyet a kárpátaljai sajtó képviselt.

Az államfordulat bekövetkeztéig, tehát 1918—19-ig Kárpátalja hírközlés szempontjából elsősorban a budapesti napi- és hetilapokra, valamint folyóiratokra volt utalva. A helyi híryananyagot csupán néhány vidéki színvonalú hetilap közvetítette a lakosság részére. Ilyen volt a tizenkilencedik század hatvanas éveiben alapított, 1867-ben indult *Ung*,⁴ amely — mint az Ungmegyei Gazdasági Egyesület hivatalos közlönye — minden vasárnap délben és szerdán reggel nagy rotációs alakban (47,5 × 31,5 cm), 8 lapon jelent meg. Ungvár másik hetilapja, az ugyancsak 1867-ben indult *Ungvári Közlöny* volt, amely eleinte minden csütörtökön, 11. számától kezdve azonban vasárnaponként látott napvilágot 4 lapon.⁵ A néhány évtizeddel később, 1908-ban létesített *Határszéli Újság* minden hétfőn d. u. 5 órakor jelent meg, 12 lapon.⁶ A terület többi városának — Beregszásznak, Munkácsnak, Nagyszöllősnek stb. — is megvolt a maga hetilapja.⁷ Az első világháborút követő területrendezés után e lapok legtöbbször — politikai vagy anyagi okokból — megszűnt. 1929-ben ugyanerre a sorsra jutott a *Határszéli Újság* és a *Munkács* is.

A budapesti napilapok helyét eleinte a bécsi magyar emigránsok szerkesztette *Bécsi Magyar Újság*, majd a Csehszlovákia nagyobb városaiban — Kassán, Pozsonyban, Prágában — sorra meginduló napilapok foglalták el, elsősorban a *Kassai Napló*, a *Kassai Újság*, továbbá a *Kassai Munkács*, a *Prágai Magyar Hírlap*, a *Reggel*, és később, a harmincas években a Pozsonyban, illetve Moravská Ostravában megjelenő *Magyar Újság* és *Magyar Nap*.

³ *A sötét ujj* (reg., 1930), *A zöld ember* (kisreg., 1930), *A múlt* (reg., 1930), *Lélek* (elb., 1931), *Tavaszi mámor és más drámák* (1931).

⁴ *Ung* — Társadalmi lap, Ungvár, 1867—1919. E lapnak két rövid életű elődje volt: 1861—62-ben a Kárpáti Hírnök és 1863—66-ban a Felvidék.

⁵ *Ungvári Közlöny* — Hetilap, 1867—1919. Eleinte mint vegyes tartalmú hetilap, 1869-től mint ellenzéki politikai vegyes tartalmú lap, 1913-tól mint politikai újság és 1917-től pedig mint napilap jelent meg 4, majd 8, majd ismét 4 lapon.

⁶ *Határszéli Újság* — Politikai hetilap, Ungvár, 1908—1929.

⁷ *Munkács*, Munkács, 1884—1928; *Munkácsi Hírlap*, Munkács, 1906—1919. — *Bereg*, Beregszász, 1879—1919. — *Ugocsa*, Nagyszöllős, 1883—1919.

Kárpátalja dolgozó tömegeinek, a városi munkásságnak és a falusi szegényparasztság-nak az Ungvárott megjelenő *Munkás Újság* volt a sajtóorgánuma. Ennek elődje az 1919. január 12-én indult *Ungvári Munkás* volt. Ez a lap 1920 elejétől *Munkás Újság* címmel mint a Nemzetközi Szociáldemokrata Párt ungvári csoportjának és az ungvári Munkás-tanácsnak, 1921 márciusától pedig mint a CsKP III. Internacionálé szekciójának hivatalos lapja jelent meg — a cenzúra önkénye következtében hosszabb-rövidebb megszakításokkal — egészen 1938. október 23-ig. Szlovákia és Kárpátalja déli részének Magyarországhoz való csatolása küszöbén ugyanis kénytelen volt megjelenését önként megszüntetni.

A Bálint Miklós szerkesztésében 1921 áprilisától 1938 októberéig megjelent *Keleti Újság* (eleinte *Ruszinszkói Napló*) és a Havas Emil szerkesztette *Új Közlöny* (1921 — 1938) a szabadelvű polgárság, a városi iparosok és kereskedők lapja volt. Mindkét kiadvány — jelentős kormánytámogatással — napilapként jelent meg.

A csehszlovák kormánnyal szemben ellenzékben levő jobboldali magyar pártok hivatalos sajtószerveként csaknem minden magyarlakta városban megjelent egy-két hetilap. Ilyen volt a húszas évek közepéig Ungvárott megjelenő *Határszéli Újság*, továbbá a Magyar Jogpárt hivatalos lapjaként 1922. július 5-től november 4-ig, betiltásáig megjelenő *Ungvári Közlöny* és végül a Rácz Pál szerkesztette *Kárpáti Magyar Hírlap*, amely eredetileg — 1919. november 13-án — *Kárpáti Napló* címmel indult, 1920. augusztus 3-tól *Ruszinszkói Magyar Hírlap* címmel jelent meg a húszas évek második feléig, amikor is a „Ruszinszkói” szó használatát rendeletileg megtiltották. Beregszászon a Magyar Nemzeti Párt hetilapjaként adták ki a *Beregi Újság*ot dr. Bodáky István és dr. Polchy István szerkesztésében, amely 1926—1938 októberéig *Kárpáti Magyar Gazda* címmel jelent meg. Munkácson R. Vozáry Aladár szerkesztésében látott napvilágot az *Óslakó* című hetilap és dr. Simon Menyhért szerkesztésében — ugyancsak hetilapként — a *Kárpáti Híradó*, amely később napilappá alakult át.

A napi- és hetilapok mellett megjelent Czabán Samu szerkesztésében Beregszászon *Jó Barátom* címmel 1927—1929-ig kéthetenként egy képes gyermeklap és ugyancsak az ő szerkesztésében *Új Korszak* címmel 1933—1936-ig egy haladó szellemű tanügyi folyóirat is. Mindkét kiadvány hasznos szerepet töltött be a gyermekek nevelése, illetve a tanügyi dolgozók tájékoztatása terén.

Kárpátalja városaiban 1918—1938 között — nem számítva az idegen nyelveken megjelenő sajtókiadványokat — összesen mintegy hetven újság — főleg hetilap — jelent meg. Ezeket különböző politikai pártok vagy pénzügyi érdekeltségek tartották fenn és támogatták anyagiilag. Valóságos újságdömping volt e területen ebben az időszakban.

*

Az 1938 őszen lezajlott határrendezés után több kárpátaljai nyomda megszűnt, illetve beolvadt más nagyobb nyomdaüzembe. 1944-ben a tizenkét ungvári nyomdából már csak hét létezett.⁸ Jelentősen megritkult a megváltozott körülmények következtében a Kárpátalján megjelenő időszak kiadványok száma is. A hetilapok általában megszűntek, vagy átalakultak napilapokká. A *Kárpáti Magyar Hírlap* Kováts Miklós és Rácz Pál szerkesztésében napilapként jelent meg. Az ugyancsak napilappá átalakított *Kárpáti Híradó*

⁸ Megszűnt a Svoboda Nyomda, Muzika litográfiai üzeme, a Gellis Mózes nyomda, a Skolnaja pomoscs (Iskolasegély Nyomda) pedig a M. Kir. Állami Nyomdába, az Unió Rt. a Novina érdekeltségébe kerülése után Miravcsik György nyomdájába olvadt be. A Lám Elemér Rt. 1939 után Ruszin Sajtó Kft. néven működött tovább.

pedig 1941-től — mint a kormány szócsöve — a Magyar Kir. Állami Nyomda ungvári kirendeltségének előállításában Ungvárott jelent meg. Szerkesztőként és kiadóként továbbra is dr. Simon Menyhért jegyezte a lapot, noha sok beleszólása akkor már nem volt.

A könyvkiadás is megcsappant, csak magánkiadásként jelent meg időnként egy-egy kiadvány. Változás ezen a téren csak 1941-ben következett be, amikor Kozma Miklós kormányzói biztos kezdeményezésére és hathatós támogatásával létrejött a Kárpátaljai Tudományos Társaság, amelynek égisze alatt megteremtődtek a magyar—orosz (ruszin) és magyar nyelvű könyvek intézményes kiadásának a feltételei. Részben szépirodalmi, részben ismeretterjesztő és tudományos kiadványok láttak napvilágot e kiadó kiadásában, csaknem kizárólag kárpátaljai szerzők tollából. Magyar—orosz (ruszin) nyelven népkönyvtár indult meg, amelynek keretében kiadták három kötetben a kárpátaljai népmeséket, magyar nyelven pedig Szláv írók címmel indult egy sorozat, amely a kárpátaljai népköltészetnek és írónak bemutatását tűzte ki célul. E Társaság kiadásában látott napvilágot ebben az időszakban *Зоря-Найна*⁹ címmel a Társaság negyedévenként megjelenő kétnyelvű tudományos folyóirata francia és német nyelvű összefoglalókkal.

* * *

Az 1944. október végén bekövetkezett felszabadulással merőben új korszak vette kezdetét, amely egyik napról a másikra felszámolta a jobboldali sajtótermékek kiadásának lehetőségét. A terület több mint egy évig Csehszlovákia államkötelékéből kiszakadva, Kárpátontúli Ukrajna (Zakarpatszka Ukrajina) néven állt fenn, kérve a Szovjetunió legfelsőbb állami szervétől, hogy fogadja e területet az Ukrán Szocialista Szovjet Köztársaság kötelékébe. Erre az aktusra a Csehszlovák Köztársaság és a Szovjetunió között létesített államközi szerződés ratifikálása után, 1946 januárjában került sor. Ezzel a döntéssel mintegy 160 000 magyar ajkú lakos került szovjet fennhatóság alá. E népdarab kulturális ellátására megfelelő intézkedések történtek. A terület könyv- és lapkiadásának műszaki alapjául szolgáló nyomdaipart állami kezelésbe vették és átszervezték. Ungvárott a volt Kárpátaljai Tudományos Társaság nyomdáját könyvnyomdának, a Miravesik György (azelőtt Iskolasegély, illetve Novina) nyomdát újságnomdának nyilvánították. A vidéki nyomdákat részben a helyi lapok kiadására, részben a helyi nyomtatványok előállítására állították át. Gondoskodtak arról, hogy a nyomdák — a szükségletnek megfelelően — cirill-, illetve latin betűs szövegek szedéséhez, illetve nyomtatásához szükséges betűparkkal és szakképzett nyomdászokkal rendelkezzenek.

Mindenekelőtt a hírlapkiadást szervezték meg. A terület első magyar nyelvű időszak kiadványaként felújították a CsKP 1938 őszén megszűnt *Munkás Újság* című hetilapját, amely 1945 májusától a helyi párt- és tanácsi szervek magyar nyelvű organumként jelent meg. Nem sokkal később Beregszászon hasonló minőségben megindult a *Vörös Zászló* című lap, amely hetenként háromszor jelent meg. A felújított *Munkás Újság* rövid életű volt, ugyanis az államszerződés ratifikálása után, 1945 decemberétől e lap helyett a kárpát-ukrajnai területi és városi párt- és tanácsi végrehajtó bizottság hivatalos lapjának, a *Zakarpatszka pravdának* a fordítását, a *Kárpáti Igaz Szót* adták ki. Ez a *Munkás Újsággal* szemben napilap volt ugyan, de — egy-két egészen rövid időszakot kivéve — csak ukránból fordított anyagot közölt. Ez az állapot egészen 1967. március 8-ig tartott, amikor az illetékes párt- és kormánysszervek döntése alapján a *Kárpáti Igaz Szó* önállóvá vált. A lapot, amely évek óta egyre növekvő — ez idő szerint 38 000 — példányban jelenik meg és nagy népszerűségnek örvend, azóta megszaktítás nélkül Balla László szerkeszti. Szom-

⁹ *Зоря-Найна* — A Kárpátaljai Tudományos Társaság folyóirata, Ungvár, I. (1941), 1—2. sz., II. (1942), 1—2., 3—4. sz., III. (1943), 1—4. sz.

batonként megjelenő művelődési, irodalmi és művészeti melléklete, a *Neon* rendszeresen közli a kárpát-ukrajnai magyar írók írásműveit, havonta napvilágot látó melléklete, a *Lendület* pedig a lap keretében működő József Attila Irodalmi Stúdió fiatal tagjainak írásait adja közre.

A *Kárpáti Igaz Szó* önállóvá válásáig a terület magyar íróinak csak a Beregszászon hetente háromszor megjelenő *Vörös Zászló* állt rendelkezésére, továbbá három antológia, illetve almanach — az *Új Hang* (1954), a *Szovjet Kárpátontúl* (1955) és a *Kárpátok* (1958), amelyeknek lapjain felsorakozhattak — mintegy életjelt adva magukról — az idősebb és a pályakezdő kárpát-ukrajnai tollforgatók.

Emellett a mezőgazdaság nagyüzemi termelésre való átszervezésének és fejlesztésének időszakában a kolhozok és Gép- és Traktorállomások (GTÁ) is kiadtak — az 1950—1953, illetve az 1957—1961 években — zömmel irányelveket tartalmazó, kis terjedelmű lapokat.¹⁰

A terület vegyes lakosságú városaiban, Ungvárott, Munkácson, Nagyszöllősen — az ötvenes évektől kezdve — főként hír- és propagandaanyagot és némi szépirodalmat közlő hetilapok¹¹ indultak.

Az ukrán ifjúság részére kiadott *Mology Zakarpattya* című lap *Kárpátontúli Ifjúság* címmel double-ge-ként magyar fordításban is megjelenik, és irodalmi rovatában eredeti magyar verseket és elbeszéléseket stb. közöl időnként. 1958. II. 2. — 1963. III. 27-ig folyamatosan jelent meg, hetente háromszor. Ekkor szünet következett be. 1967. I. 1-től ismét megjelenik.

Röviddel az államjogi rendezés után, 1946-ban a magyar könyvkiadás szintén megindult. Ez a feladat két könyvkiadóra hárult.

A Kárpátontúli Területi Könyv- és Lapkiadó 1964-ben történt átszervezése után a Kárpáti Könyvkiadó magyar osztálya Ungvárott politikai, ismeretterjesztő, szépirodalmi és egyéb műveket ad ki. Kiadványainak kisebb része — kezdettől fogva — eredeti magyar nyelvű mű, nagyobb része oroszból vagy ukránból, esetleg más nyelvből készült fordítás.¹² Az utóbbi másfél-két évtizedben szoros együttműködés alakult ki a kiadók és a budapesti (Európa, Gondolat, Zeneműkiadó, Móra Könyvkiadó), valamint a pozsonyi és

¹⁰ Az ungvári kerületben három kolhozlap jelent meg: *Győzelem* (Nagydobrony, 1956—1960), *Előre* (Kisdobrony, 1957—1960), *Lenini Út* (Eszeny, 1957—1960); a beregszászi kerületben tizenöt: *Barátság* (Makkosjánosi, 1959), *Előre* (Nagymuzsaly, 1958), *Győzelem* (Mezőkaszonny, 1959—1961), *Kolhozélet* (Beregdeda, 1957—1959), *Kolhozfalú* (Sárosoroszi, 1957—1961), *Kolhozújság* (Nagybereg, 1957—1961), *A Kommunizmus* (Macsola, 1957—1961), *A Kommunizmus Zászlaja* (Badaló, 1954), *Lenini Győzelem* (Csonkapapi, 1958), *A Lenini Úton* (Vári, 1957—1961), *Lenini Zászló* (Bátyu, 1958—1961), *Október Útján* (Beregszász, 1957—1961), *Szovjet Falu* (Nagybégány, 1957—1961), *Új Élet* (Beregson, 1957—1958); a nagyszöllősi kerületben három: *Előre* (Tiszabökény, 1958—1959), *Új Élet* (Nagypalágy, 1958—1959), *A Bő Termésért* (Salánk, 1957—1959); a huszti kerületben egy: *Kolhozélet* (Visk, 1958—1959). A Gép- és Traktorállomások munkájának előmozdítása céljából — 1950—1953 között — a következő lapok jelentek meg: *Kolhoz Zászló* (Szürte, ungvári kerület), *Szovjet Falu* (Beregszász), *Sztálini Győzelem* (Bótrágy, beregszászi kerület), *Kolhozfalú* (Csepe, nagyszöllősi kerület).

¹¹ Ilyen például az Ungvárott 1965. IV. 1-től hetente háromszor megjelenő, ukránból fordított *Kommunizmus Fényei* (Vohnyi kommunizmu), amely időközönként magyar szerzők szépirodalmi műveit is közli. E lapnak néhány évig az ugyancsak ukránból fordított *Kolhozélet* volt az elődje 1957. III. 1—1965. III. 30-ig. Nagyszöllősen a *Kommunizmus Zászlaja* jelent meg hetente háromszor mint a Prapor kommunizmu fordítása 1957. III. 27.—1962. V. 29-ig. Ekkor hároméves szünet következett be. A lap 1965. IV. 1-től ismét megjelenik.

¹² L. Sándor László—Botka Ferenc: *A kárpát-ukrajnai magyar könyvkiadás irodalmi bibliográfiája 1945—1960*, Irodalomtörténet 1961. 3. 355—371.

bukaresti kiadók között. Kiadványaikat közös könyvkiadás keretében, nagy példányszámban adják ki.

A magyar tankönyvek és szemléltető eszközök kiadását a Ragyanszka skola (Szovjet Iskola) kijevi tankönyvkiadó ungvári szerkesztősége végzi immár negyedik évtizede. Ez a kiadó vállalta a kötelező iskolai olvasmányok kiadását is a magyar tanítási nyelvű iskolák részére.

1976. július 1-től a kárpát-ukrajnai hírlapok kiadását a Szovjet Kárpátontúl Lapkiadó intézi. Ezzel a kiadóval tehát háromra szaporodott a terület kiadóvállalatainak száma.

A könyv- és lapkiadó vállalatok termékeiket az egész Szovjetunió területére kiterjedő könyv- (Knyigkultorg, később Knyigotorg) és lapterjesztő (Szojuzpecsaty) hálózatának útján hozzák forgalomba. Az ötvenes évek második felében a Szovjetunió kijelölt városai-ban a népi demokratikus, illetve szocialista országokból származó könyvek árusítására Druzszba néven speciális üzleteket létesítettek, amelyek Kárpát-Ukrajnában is működnek, és a külföldről származó kiadványok mellett a helyben megjelent magyar nyelvű könyveket is forgalomba hozzák.

Kárpát-Ukrajna könyv- és lapkiadása, nyomdászata és könyvkereskedelme a felszabadulás óta egyre sokoldalúbban szolgálja a terület magyar ajkú lakosságának művelődési szükségleteit, egyre színvonalasabban elégíti ki szellemi igényeit. A fejlődés fokozatosan felfelé ívelő vonalat mutat. Mindez a területen 1945 óta végbement kulturális forradalomnak köszönhető, annak következményeként jött létre.

SÁNDOR LÁSZLÓ

IRODALOM

- A Gyöngyösi Irodalmi Társaság Évkönyve, V. köt., 1918—1942, Ungvár, 1942, 215 l.*
A Csehszlovákiai Könyvnyomdászok Szövetségének évi jelentései, Bratislava, 1934, 1936
A Magyarországi Könyvnyomdai Munkások Egyesületének évi jelentései, Budapest, 1938—1942
 ROTMAN Miklós: *Fáklyavivők — A Munkás Újság rövid története, Uzshorod, 1972, 103 l.*
 SÁNDOR László: *Az ungvári Munkás Újság szépirodalmi anyaga, Magyar Könyvszemle, 1974. 1—2. 164—168. l.*
 O. KOROBKO: *Az ideológiai front élvonalában, Kárpáti Kalendárium, Uzshorod, 1975, 68. l.*
 DOMOKOS János: *Évfordulók ürügyén — A közös könyvkiadás hasznáról, Népszabadság, 1981. XI. 29., 13. l.*

Adatközlők: Balla László, Fedák László, Pethy Ferenc.

FIGYELŐ

Kiállítás a magyar reneszánszról Schallaburgban. Közgyűjteményeink (könyvtárak, levéltárak és múzeumok) még soha nem jelentek meg ilyen terjedelmes és jelentős anyaggal egyetlen külföldi kiállításon sem, amint ez most az alsó-ausztriai Schallaburgban rendezett kiállítás esetében történt. *Mátyás király és a magyar reneszánsz 1458–1541* címen került ez megrendezésre 1982. május 8. és november 1. között. A valóban nagyszabású vállalkozás a témát, amelynek ilyen magas színvonalú bemutatására még hazánkban sem került eddig sor, a legszebb dokumentumok felsorakoztatásával tárta a látogatók elé. Tucatnyi ország több mint 120 gyűjteményéből válogatták össze ezeket erre az alkalomra. Az egyhangú és egyértelmű sikerhez a kitűnő koncepción és a nagyszerű szervezésen kívül nagyban hozzájárult a pompás kivitelezésű katalógus. Mindezek értékét csak növeli, hogy az előkészületekhez nem évek, amint az ilyen nagylélegzetű vállalkozásokhoz általában szükséges, hanem csupán hónapok álltak rendelkezésre.

Hangsúlyozottan fontos tényező a katalógus, hiszen nélküle sajnos szükségszerűen a legképrázatosabb kiállítás is tűzijátékként egyre halványodó emléket hagy a látogatókban. A nyomtatott katalógus azonban fénykép módjára rögzíti, és így tértől és időtől függetlenül a rendezvényt. Ily módon lehetővé válik, hogy újra és újra elő lehessen venni, és segítségével a látottak a későbbiekben is felidézhetők. Mindezen túl a katalógus azok számára is módot nyújt, hogy közvetve vegyék ki részüket a nagyszerű élményből, akiknek nem adatott meg, hogy a kiállítást eredetiben nézhették volna meg a pompás schallaburgi várkastélyban. Az így „megállított idő” katalógus formájában mindenkor emlékeztetni fog erre a kiállításra, amelyet különben csak az emberi memória gyarlósága és nem a benyomások hiánya vagy felületessége koptat meg idővel, de sajnos feltartóztatathatatlanul.

A katalógus terjedelme (25 × 21 cm. XXXI, 768 lap, 64 tábla = két és fél kg !) lehetővé tette, hogy ne csupán a kiállítási tárgyak sommás leírására szorítkozzék, hanem a témát minden érdeklődő számára sokrétű módon hozza közelebb. Az első ötnegyedszáz lapon 13 — többségében hazai — szakember rövid tanulmánya világítja meg egy-egy szempont szerint a kiállítás témáját. Természetesen ezek az írások nem új kutatási eredményeket, hanem a célnak megfelelően a téma lényegre törekvő összefoglalását nyújtják az olvasónak. Ezt követi kerekén 600 lap terjedelemben a közel ezer (pontosan 893 tételben) kiállított tárgy gondos és szakszerű leírása, számos szövegekőzi, fekete/fehér reprodukcióval alátámasztva. A bevezető tanulmányok és a tulajdonképpeni katalógusrész között 64 táblán 86 igen jó kivitelű, színes illusztráció nyújt magas szintű vizuális élményen kívül értékes támogatást a leírásokhoz.

Az egyes tételek ismertetésében a pontos fizikai leírás (kor, anyag, méret stb.) után viszonylag terjedelmes szöveges ismertetés nyújt kitűnő képet az illető tárgyról. Különös erőssége ennek, hogy általában számot ad a kb. félezer éves dokumentumoknak nem csupán a mai őrzési helyéről, de az ezt megelőző és többnyire több stációból álló vándorút

állomásairól is. Egyedül ezek tanulmányozása felér a sors szeszélyéből a magyar történelem közvetett tanulmányozására alkalmas összeállítással. Az ismertetés végén a tárgyra vonatkozó szakirodalomnak a legutóbbi időkig áttekintést nyújtó bibliográfiája található. Ez minden komolyan érdeklődő számára kézbe adja a fonalt, amely mellett haladva pontosan végigtanulmányozható az illető objektum legrészletesebb leírása, ill. értékelése.

A kötet végén — az említett bevezető tanulmányok és a számos illusztráció mellett — még további hasznos segédletek találhatók a kiállítás által bemutatott korszak hazai történelmének és viszonyainak még jobb megértéséhez: uralkodói családfák, az események sommás kronológiája, továbbá több mint tíz különböző térkép. Valamennyi kitűnő eligazítást ad.

Rátérve a katalógus könyvtörténeti részére, rögtön le kell szögezni, hogy az ebbe a kategóriába tartozó dokumentumok a kiállításnak mind mennyiségileg, mind minőségileg egyaránt jelentős részét teszik ki: több mint egyötöde a tárgyaknak kódex, nyomtatvány, könyvkötés stb. Ezek a reprodukció szempontjából hálás objektumok részarányukat jóval meghaladó mértékben szerepelnek a katalógus illusztrációi között: a színes képeknek több mint egyharmadát teszik ki. A kiállítás 23 terméből sorrendben a három középső (10–12. terem a katalógus 398–455. lapjain) teljes egészében a Bibliotheca Corvina bemutatására szolgált. E világhíres gyűjteményről a bevezető tanulmányok egyikében (66–72. lap) Csapodi Csaba tollából olvasható színvonalas ismertető.

A könyvtári dokumentumok többsége azonban nem is az említett Corvina-termekben kapott helyet, hanem — és ez is a kiállítókat dicséri — az egymást logikusan követő témák illusztrálásához lehetőleg mindig egymástól eltérő műfajhoz tartozó tárgyakat (kötés, festmény, oklevél, ötvösmunka, épületdész, nyomtatvány, érem stb.) használtak fel. Ezen belül feltűnően magas az eredeti dokumentumok, ill. a többnyire igen jól sikerült másolatok közötti arány. Különösen áll ez a könyvekre, ahol átlagban több mint négy eredetire jutott egy — többségében színes — reprodukció a kiállítás megnyitásakor. Sajnálatos, hogy a későbbi hónapok során már több országból is visszavitték a Schallaburgba kölcsönbe küldött köteteket. A több mint másfélszáz eredeti könyvtári dokumentumnak szinte pontosan a fele kódex volt, míg a másik részét 15–16. századi nyomtatványok, ill. kötések tették ki.

A hazai gyűjtemények valóban mindent elkövettek a kiállítás sikere érdekében: e célból legföltettebb kincseik egész sorát bocsátották rendelkezésre. De sok más ország is viszonylag nagyvonalúan vette ki részét a feladat megoldásából, hogy minél reprezentatívabb dokumentumok segítségével lehessen bemutatni Mátyás király korát és a magyarországi reneszánsz kezdetét. Álljon ennek bizonyítására az említett 10–12. termekben kiállított kódexek mai őrzőhelye: Besançon, Bruxelles, Budapest, Esztergom, Firenze, Graz, Győr, London, Manchester, Modena, München, New-York, Olomouc, Paris, Praha, Roma, Stuttgart, Torun, Venezia, Verona, Veszprém, Wien és Wolfenbüttel. Tehát tíz ország 23 városa. Valóban nagy eredmény, hogy ilyen széles körben sikerült mozgósítani a gyűjtőket, hogy engedjék át kölcsönbe a kiállítás számára a legnagyobb kincseik közé tartozó korvinákat. De aki csak egy kicsit is ismeri az ezzel kapcsolatos sokrétű gondokat (szállítás, biztosítás, őrzés stb.), annak számára világos, hogy milyen kitartó és szívós munkára volt szükség, hogy Mátyás király könyvtárának szétszóródott darabjai közül közel félszáz — ha csak rövid hónapokra is — a budai palota után félezer évet követően most a schallaburgi vár termeiben ismét egymás mellé kerüljen.

A kiállításnak beosztásában szükségszerűen igazodnia kellett az alsó-ausztriai kormányzat kulturális hatóságai által rendelkezésre bocsátott termekhez. Minden látogatónak észre kellett vennie, hogy eme adottságokon belül bizonyosan a legjobb megoldást alakították ki a rendezők. Soraikból kiemelésre kívánkozik a két főtanácsadó, Balogh Jolán és Klaniczay Tibor, akikre Török Györgyi biztonságosan támaszkodhatott. A végered-

mény olyan kiállítás, ill. az annak emlékét tartósan megőrző katalógus, amely jogos büszkeséget keltett a helyszínen a hazai és őszinte elismerést a külföldi látogatókban. Magyarország történelme egy szakaszának ilyen rendkívül magas szintű megismertetése nagyon jelentős szolgálatot tett kultúránk nemzetközi hírének, amint ezt a külföldi sajtóvisszhangok is egyértelműen bizonyítják. Szeretnénk remélni, hogy a Schallaburgban a világ minden tájáról összegyűjtött dokumentumoknak legalábbis jelentősebb része Magyarországon is bemutatásra kerül.

BORSA GEDEON

Die Bibliothek der Nationalen Forschungs- und Gedenkstätten. Vergangenheit und Gegenwart der Zentralbibliothek der deutschen Klassik. Die Bibliothek ist 1969 aus der Vereinigung der Bibliothek der Forschungsstätten in Weimar mit der wissenschaftlichen, früher vom Lande Thüringen getragenen Bibliothek hervorgegangen; zu den Büchersammlungen gehören nach Eingliederung der ehemaligen fürstlichen Bibliothek rund 790 000 Bände. Die Entwicklung der Zentralbibliothek reicht einerseits für die fürstlichen Sammlungen bis in das Jahr 1690 zurück, für die Klassik-Sammlungen andererseits bis ins Jahr 1885. Heute ist die Bibliothek Sammelstätte für die deutsche Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart; den Kernbestand macht die deutsche Literatur von 1750—1850 aus, und zwar im Sinne einer Kulturgeschichte dieser Epoche.

Die Geschichte der Bibliotheken ist als ein Teil der allgemeinen Wissenschaftsgeschichte zu verstehen. Die Entwicklung des Bibliothekswesens oder einer einzelnen Bibliothek

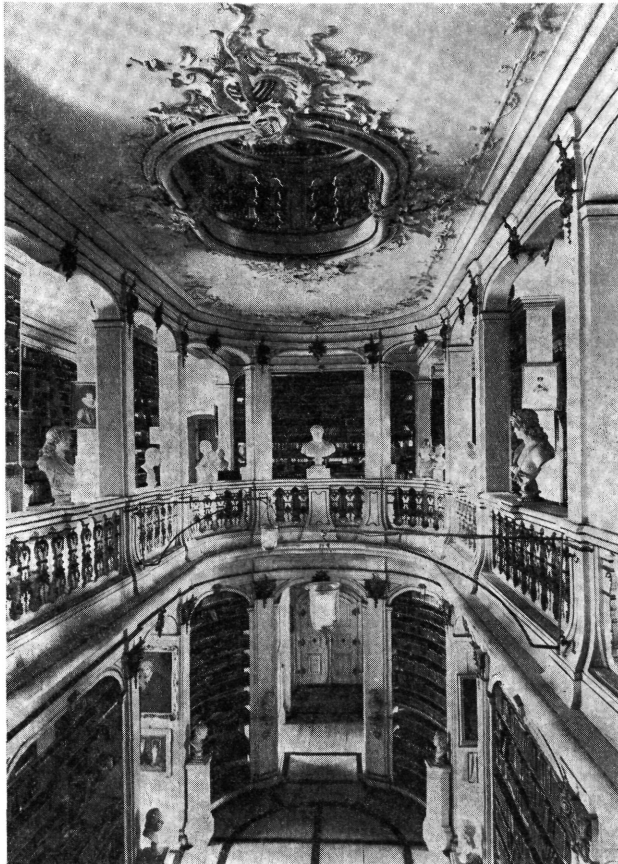

1. Abb. Bibliotheksgebäude von 1560 bzw. 1761/66 mit nördlichem Anbau (links) und Goethe-Anbau (rechts)

steht weiterhin im Zusammenhang mit dem Gang der Geschichte und der Geschichte der Gesellschaft. Geschichtlicher Rückblick heißt für die Weimarerische Bibliothek 400 Jahre Baugeschichte ihres Hauses und rund 300 Jahre Geschichte ihrer bibliothekarischen Existenz. Ein Wort des bedeutenden Bibliothekswissenschaftlers Fritz Milkau darf zitiert werden, da es unseren Ansatzpunkt bestimmt: »Wenn es einen gelehrten Beruf gibt, dem die Kenntnis seiner Geschichte unentbehrlich ist, so ist es der des Bibliothekars.« Milkau begründet diesen Satz mit der engen Bindung des Bibliothekars an die Gegebenheiten seiner Einrichtung bzw. an die Geschichte der jeweiligen Institution. Wir dürfen dies mit Recht auf die Vergangenheit der Weimarerischen Bibliothek beziehen.

* * *

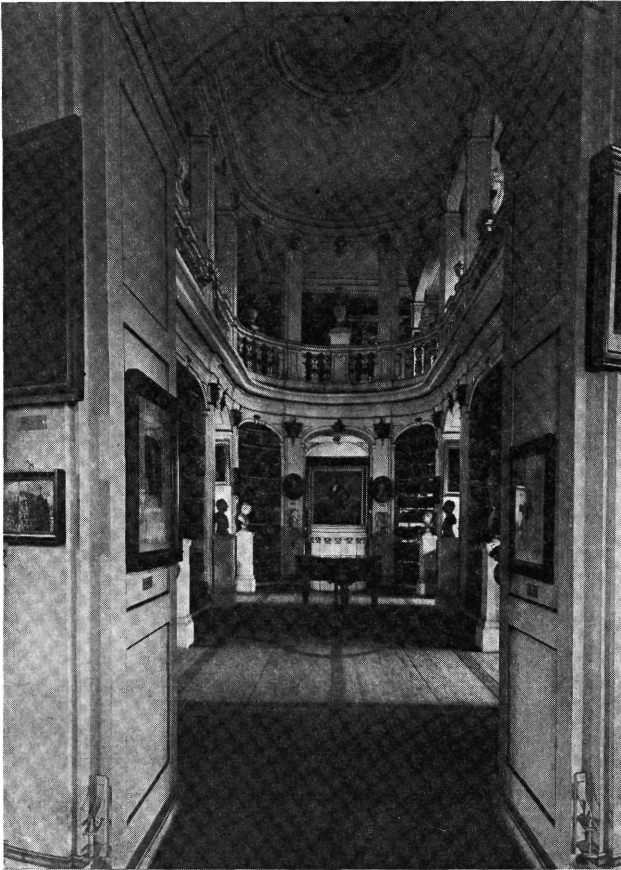
Obwohl die Bibliothek erst seit zweihundert Jahren das Gebäude am Platz der Demokratie bewohnt, kann die Geschichte ihres Hauses von 1560—1760 nicht ganz übergangen werden. Im Auftrage des Herzogs Johann Wilhelm entstand im 16. Jahrhundert ein Schloß. Es handelte sich um einen Renaissancebau, der diese Stilepoche besonders rein präsentierte und niederländische Einflüsse verriet.

2. Abb. Bibliothekssaal im Rokokostil

Die Folgezeit ist nicht sehr rühmlich für das Schloß gewesen; es diente zur Aufbewahrung fürstlicher Leichen, zeitweilig als Archiv, dann als Zeughaus. Bis 1739 blieb der Bau unverändert. Sein Zustand aber wurde schlechter und schlechter, so daß 1751 eine beachtliche Summe für Reparaturen aufgebracht werden mußte.

Veränderungen im Stadtschloß und eine fehlende Unterbringung der fürstlichen Bibliothek ließen unter Anna Amalia 1760 den Plan entstehen, das Schloß einem neuen Zwecke zuzuführen. Erste Pläne stammen von Christian Heinrich Bähr, der aber eher an eine Unterkunft für den Bibliothekar als für die Bibliothek gedacht hatte. Ein zweiter Entwurf kam vom Landbaumeister Schmidt, der umfangreichere Umbauten vorsah. Schließlich reichte der Eisenacher Landbaumeister August Friedrich Straßburger neue Pläne ein, die zum Beginn der Umbauarbeiten 1761 führten. Äußerlich finden wir den Bau im wesentlichen so vor, wie er damals gestaltet wurde. Die West- und die Ostseite erhielten statt einer horizontalen Gliederung eine vertikale, und zwar vor allem durch die vom 1. Obergeschoß bis unter die Dachkante reichenden Pilaster, die mit Rokokoornamenten abschließen. Im Erdgeschoß wurden die Fenster oval und im Dachbereich die Mansarderker umgestaltet. Ein Türmchen an der Südwestecke mit einer Zwiebelhaube

3. Abb. Blick von der 1. Galerie in den Rokokosaal

in Gebäudehöhe blieb erhalten, während mindestens zu dieser Zeit die Wandmalereien aus dem 16. Jahrhundert verloren gingen.

Größere Umgestaltungen erfuhr der Innenraum. Die Urteile gehen nicht weit auseinander, was den Umfang der Veränderungen anbetrifft. Die einen meinen, es seien nur noch die Außenmauern stehen geblieben, in die dann der Holzbau aus Regalen und Decken eingebracht sei; die anderen sagen, es sei in Anlehnung an die Gegebenheiten unter günstiger Raumausnutzung ein zweckvoller Saalbau entstanden. Und das ist in der Tat erreicht worden. Der erste und der zweite Stock wurden zu einem einheitlichen, übersichtlichen und beeindruckenden Saal zusammengezogen.

Der klar gegliederte Bau, der Buchreihen aufnehmen sollte, wirkt durch die Schauseite, d. h. mit der beeindruckenden Zahl und Vielfalt von Bücherrücken, nicht weniger mit den Rokokodekorationen, die an den Pfeilern und Geländern angebracht sind. Besucher zeigen sich überrascht von der Höhe des Saales, ein Eindruck, der durch die Art des Baues befördert wird. Die weißglänzende Farbe der Einbauten, Wände, Decken und ein spiegelndes Gold der Dekorationen erzeugen einen festlichen Charakter. Die verwendeten Schmuckformen sind dem Rokokostil verpflichtet, aber doch von beruhigter Art. Verhältnismäßig spät ist dieser Rokokosaal entstanden, zu einer Zeit, da erste, die antike Klassik reproduzierende Ansätze zu verspüren waren, Ansätze, die namentlich in Weimar und durch Goethe eine besondere Ausbildung erfahren haben. Gerade die beruhigten Formen dieses Rokokostiles erlauben, den Bibliothekssaal keineswegs als einen Fremdkörper im klassischen Ensemble Weimars zu empfinden. Eine kunstgeschichtliche Einordnung muß von der Einmaligkeit des Baues sprechen; es gibt keinen gleich großen Innenraum dieser Kunstepoche in Mitteleuropa und bestimmt keinen zweiten Bibliothekssaal dieses Stiles und dieser Schönheit.

Die weiteren baulichen Veränderungen und Ergänzungen gehören der folgenden Bibliotheksgeschichte an; die wichtigsten Bauarbeiten der letzten 200 Jahre seien jedoch in Kürze genannt: südlicher Anbau auf Anregung Goethes durch den bekannten Architekten Gentz 1803—05, Einbeziehung des ehemaligen Stadtturms von 1453 bei gleichzeitiger Aufstockung als Magazin 1821—25 und nördlicher Anbau durch Coudray und Einweihung zu Goethes 100. Geburtstag 1849. Heute stehen wir vor der Aufgabe, die Magazinmöglichkeiten erneut zu erweitern.

* * *

Nach allgemeiner Auffassung entsteht aus einer Büchersammlung dann eine Bibliothek, wenn die Bücher geordnet, registriert und katalogisiert werden und wenn mit einer systematischen Ergänzung die Erschließung bzw. die mögliche Entleihung einhergeht. Diese Merkmale treffen für den Besitz an Büchern des Herzogs Wilhelm Ernst von Sachsen—Weimar (1662—1728, Regierung ab 1683) zu. Von 1691 an kann man — unbeschadet weiterer Vorläufer — von einer fürstlichen Bibliothek in Weimar sprechen.

Durch mehrere Tatsachen wird dieser Vorgang unterstrichen. Es beginnt, wie üblich, die Umschau nach ganzen Bibliotheken, die man dem vorhandenen Bestand einverleiben kann. Meilensteine sind der Ankauf der Lilienheimschen Sammlung 1701 (Bibliothek des Geheimen Rats und Vizekanzlers in Weimar), der Bücherei Balthasar Friedrich von Logaus 1704 (schlesischer Adliger und Sohn des epigrammatischen Dichters Friedrich von Logau), eines Teilbestandes der Marquard Gudeschen Bibliothek 1706 (holsteinischer Gelehrter) und der Schurzfleisch-Sammlung 1722.

1723 wurden bereits 11,086 Werke gezählt. Der Herzog verfügte nun über eine für damalige Zeiten beachtliche Bibliothek.

Den eigentlichen Beleg für den Beginn der Existenz einer Bibliothek erschließen wir aus dem Auftrag vom 31. 1. 1691, die in Erbschaft zu übernehmenden Werke im Sinne eines Inventars zu erfassen.

Einige Jahre später erkennen wir die Absicht zum Ausbau der Bibliothek in Gestalt des herzoglichen Schreibens vom 19. 7. 1707; hier heißt es, die Bibliothek sei »der sowohl in- als auswärtigen gelehrten Welt« geöffnet. Der Herzog begnügt sich nicht mit der Pose des feudalen Stifters und der Ruhmsucht als Mehrer der Bibliothek, obwohl auch das in jenem Schreiben zu bemerken ist; er beruft zugleich mit dem zitierten Brief den ersten Direktor der Bibliothek, den Wittenberger Universitätsprofessor und den bekannten Gelehrten Conrad Samuel Schurzfleisch.

Wie die Bibliothek um 1739 beurteilt wurde, können wir in Wettens *Historischen Nachrichten von der berühmten Residenzstadt Weimar* nachlesen. Die Bibliothek ist im fürstlichen Schloß (heute Stadtschloß) aufgestellt; bei Wette heißt es: »Es stehet . . . diese Fürst[liche] ansehnliche und kostbare Bibliothek in 3 Gemächern: im ersten stehet die Fürstl. Hand-Bibliothek und was darzu geschaffet worden, im andern die Schurtzfleischische, im dritten die Logauische.«

Erst nach 1748 (dem Todesjahr des Herzogs Ernst August) wird eine zielbewußtere Amtsführung durch Wilhelm Ernst Bartholomäi und den ihm beigegebenen Bruder Johann Christian möglich. Der Vorgänger Gesner, der bereits einen durchgreifenden Neuaufbau versucht hatte, scheiterte an der Engstirnigkeit des Weimarer Fürsten, ging nach Göttingen, verwertete dort die in Weimar gemachten Erfahrungen, entwickelte die systematische Aufstellung, neue Katalogformen und den Typ der Gebrauchsbibliothek. Diese Entwicklung, die von dem Altertumswissenschaftler Christian Gottlob Heyne fortgesetzt wurde, führte zu einer Reformierung des zeitgenössischen Bibliothekswesens. Weimar hat diese Bewegung nicht oder nur teilweise und verspätet mitgemacht bzw. ging eigene Wege.

Für die Weimarische Bibliothek entsteht um 1750 eine Bücherkommission, ein fester Etat (400 Taler 1758) und eine weitere Amtsstelle für einen Bibliothekar. Es wird ein erster Sachkatalog angelegt, für den der Inhalt der Bücher ausschlaggebend war. Um 1760 taucht der Gedanke auf, der Bibliothek ein eigenes Gebäude zu geben.

Die Entwicklung der Bibliothek wird dann von Anna Amalia, später von Karl August gefördert, und zwar im Hinblick auf die Erweiterung des Bestandes und den Verwaltungsaufbau. Gleichzeitig vollzieht sich der Übergang von einer fürstlichen Bibliothek zu einer für die Öffentlichkeit bestimmten Institution. Wir haben es mit einem Charakteristikum der deutschen Bibliotheksgeschichte zu tun, denn der nämliche Vorgang ist für Wolfenbüttel und Dresden und manche andere Bibliothek zu verzeichnen. An die Stelle der Bibliothek des Hofes tritt der Typ der öffentlichen, für einen größeren Teil der Gesellschaft zugänglichen Bibliothek, ein Typ, der von der Entwicklung der bürgerlichen Klasse getragen, gefördert und genutzt wird. Der Rahmen wurde in Weimar noch von der Vergangenheit, der feudalen Prunksucht, bestimmt, sie ließ den Rokokosaal mit einer Schaubibliothek, die der fürstlichen Repräsentation entsprach, entstehen. Ihrem Bestande nach war die Bibliothek im wesentlichen eine historische, ja schon landesgeschichtliche; die Geschichtsliteratur nahm den ersten, die Theologie den zweiten Rang ein. In der Vermehrung spielt die Gelehrtenliteratur, vorwiegend lexikalischen Charakters, eine vorzügliche Rolle. Ankäufe, Erwerbungs-möglichkeiten durch die Vergabe von Privilegien an Weimarer, Jenaer und Eisenacher Buchhandlungen, Geschenke und vor allem der Verkauf von Dubletten sicherten den Zugang.

Wir können dem Zustand und der Geschichte der Bibliothek um die Mitte des 18. Jahrhunderts nicht nachspüren. Nur auf die beispielhafte Erschließung der Bestände in einem vollständigen Nominalkatalog und durch einen 60 Großfoliobände umfassenden Realkatalog sei hingewiesen.

Wie Schiller die Bibliothek noch vor seiner Übersiedlung nach Weimar schätzte, ersehen wir aus einem von Weimar an Körner gehenden Brief vom 18. August 1787; Schiller schreibt: »Die hiesige Bibliothec ist ansehnlich und in musterhafter Ordnung erhalten. Hier ist ein Realcataloge, daß jedes Buch in seinem Fache in wenigen Minuten zu finden ist. Die Geschichte und die Classischen Autoren [der Antike] sind vortrefflich besetzt.«

Dies ist, so fügen wir hinzu, das Verdienst Johann Christian Bartholomäis, der von 1750—78, also in fast drei Jahrzehnten, die Bibliothek unermüdlich ausbaute; er ist der erste bedeutende Bibliothekar in Weimar gewesen.

In die Folgezeit fallen zwei wichtige Erwerbungen: der Ankauf der Sammlung Schöber aus Gera (1779), mit der Minnesänger- und Meistersingerhandschriften des 14—16. Jahrhunderts nach Weimar gelangten; außerdem erfolgte nach Goethes Hinweisen die Erwerbung der Bibliothek des Jenaer Naturwissenschaftlers Büttner (1783); Teile dieser Sammlung gingen später an die Jenaer Bibliothek über, während ein in zwei Exemplaren vorhandener Katalog die Bestände vollständig von Weimar und Jena aus benutzbar machte; eine erste Art von Zentralkatalog entstand so, eine Idee, die also schon vor 1797 auftauchte. Der Katalog ist übrigens noch vorhanden und Jenaer Bestände lassen sich damit unverändert nachweisen.

Die Glanzzeit der Bibliothek in der Vergangenheit beginnt mit dem 7. Dezember 1797, als Goethe mit Christian Gottlob von Voigt, beide Minister im Geheimen Consilium, die »Oberaufsicht über die unmittlbarbaren Anstalten für Wissenschaft und Kunst in Weimar und Jena« und damit über die Weimari-sche Bibliothek erhielten. Bereits im März des gleichen Jahres war Christian August Vulpius in die Bibliothek eingetreten; er sollte ein verlässlicher Helfer Goethes werden.

Unabhängig von manchem Urteil Goethes über verstaubte Büchersammlungen, verknöcherte Bibliothekare und verschrobene Sammler schätzte der Dichter und mit ihm Schiller, Herder und Wieland den Wert der Bibliotheken überhaupt und den der Weimari-schen Institution hoch ein; im Austausch zwischen Schiller und Goethe spielen die Bibliotheksverhältnisse um 1798 eine Rolle; außerdem vermerken die Tag- und Jahreshefte sowie die Tagebücher Goethes sehr oft die Bemühungen um die Bibliothek. Wir sprechen mit Recht von einem Quellschatz für die Weimarer Klassiker, mit dem das Schaffen der Dichter in der Zeit bürgerlicher Emanzipation aufs engste verbunden ist.

Schriftliche Vorgänge belegen die Teilnahme Goethes an der Erwerbstätigkeit, die sich nach 1797 gewiß verstärkte. Ein erster Höhepunkt stellt die Eingliederung einer Stammbuchsammlung 1803—05 dar.

Ein buchhändlerisches Angebot veranlaßte 1817 den Ankauf von Meistersingerhandschriften und -werken aus Nürnberg. 1818 wurden weitere Buchmanuskripte erworben; eine wesentliche Rolle hat hier die Säkularisation gespielt. Aus dem Weimarer Kreis gelangten Nachlässe und Nachlaßteile von Herder (1805), Gore (1807), Fernow (1808) und Jagemann (1820) in die Bibliothek. Unter den Geschenken sind diejenigen Karl Augusts zu erwähnen. Der Herzog wünschte ab 1793 den Bezug des in Paris erscheinenden Amtsblattes *Moniteur universel* und er ließ das Revolutionsschrifttum sammeln, das 1798 in die Bibliothek kam. Unter denjenigen, die Stiftungen an die Bibliothek gelangen ließen, ist Goethe u. a. mit der Ausgabe seiner Werke (1816) vertreten.

Eine weitere Basis für Ergänzungen stellt das früh eingeführte Pflichtexemplarrecht für die Weimari-schen Landesteile dar, das — obwohl umständlich — einigermaßen funktionierte, die Bibliothek versorgte und sie zur ersten des Landes machte. Auch auf solche Weise wuchs die Bibliothek von ca. 60 000 Bänden im Jahre 1778 auf 120 000 1820. Innerhalb von vier Jahrzehnten hatte sich der Bestand verdoppelt, und zwar vor allem unter Goethes Aufsicht. Das ist von vorzüglicher Bedeutung, da gerade durch die Anschaffungspolitik das geistige Profil der Bibliothek bestimmt wird.

Die Regelung der Benutzung lag der Oberaufsicht besonders am Herzen. Am 26. Februar 1798 wurde eine »Vorschrift, nach welcher man sich bei hiesiger Fürstlicher Bibliothek, wenn Bücher ausgeliehen werden, zu richten hat« erlassen. Ich zitiere daraus drei Sätze: »Das Ausleihen und Einnehmen der Bücher geschieht nur an zwey Morgen in der Woche, Mittwoch und Sonnabends.« — »Das sämtliche Personal ist verbunden in diesen Tagen von 9 bis 1 Uhr gegenwärtig zu seyn.« — »Der Registrator führt das Buch und entfernt sich in diesen Stunden so wenig als möglich von demselben.«

Verwaltungsmäßiger Aufbau, Erweiterung der Bibliothek, stärkere Erschließung bzw. Benutzung der Bestände forderten genauere Regeln für den Geschäftsablauf. Goethe ging hier ins Detail, wie wir es auch aus seiner sonstigen amtlichen Tätigkeit kennen. Das wichtigste Dokument, das für damalige Verwaltungsverhältnisse eine bibliotheksgeschichtliche Bedeutung besitzt und selbst für die Gegenwart manchen Fingerzeig enthält, stammt vom 30. Juli 1817; es legt die Grundsätze für die Geschäftsführung zum wiederholten Male, aber besonders eingehend nieder, und zwar für das Vermehrungsbuch (im Bibliothekarlatein Akzessionsjournal), für den Schriftwechsel einschließlich Registratur und für das Bestellwesen. An anderer Stelle wird von dem sehr nützlichen Dienstagebuch gesprochen (29. 4. 1804). Nicht selten gehen die Anweisungen bis in die letzten Einzelheiten (bsp. »Sekretar Vulpius besorgt das nötige Translociren der Bücher. . .« (ebenfalls am 29. 4. 1804).

Mit dem gleichen Nachdruck, mit dem Goethe die Öffentlichkeit der Bibliothek erweitert, sorgt er unerbittlich für die Rückforderung von Büchern und für das notwendige Absolvieren von Revisionen.

Daneben gab es Anschaffungswünsche, die Goethe aus eigenem Interesse mitteilte; so beispielsweise am 7. Juli 1811: »Der Roman der Herrn von Loon: Der ehrlich Mann am Hof«. Dann wieder verlangt er Bücher für das eigene Studium.

In der Vorrede zu dem Verzeichnis der von Goethe entliehenen Bücher, dem Buche von Keudell und Deetjen mit dem Titel *Goethe als Benutzer der Weimarer Bibliothek* (Weimar 1931), weist Deetjen darauf hin, daß man anhand der 2276 ausgeliehenen Werke die Schaffensperioden Goethes verfolgen kann. In der Rezension zu dem Bande bemerkt Otto Lerche: »Bezeichnend für die Art der Bibliotheksbenutzung ist es für Goethe, daß er dieselben Bücher oft viele Male hintereinander auf kürzere oder längere Zeit ausleiht, daß es sich dabei nicht nur um Zeitschriftenbände und Teile großer Werke, sondern auch um Handbücher, Monographien und Lesestoffe an sich handelt. Auf Grund des vorliegenden Materials kann man somit die Psychologie des Bibliotheksbenutzers an einem ‚klassischen‘, besonders wertvollen Beispiele darstellen.«

Schließlich kennen wir genaue Anweisungen, wie ein Buch gebunden werden sollte, es ist reizvoll, die Intentionen Goethes mit dem Ergebnis am noch vorhandenen Original zu vergleichen.

Nachdem wir einige Einblicke in das Wirken Goethes als Oberaufsicht der Bibliothek und in die Entwicklung der ihm anvertrauten Institution geben konnten, wollen wir Mithelfer nennen, die im praktischen Dienst das Wohl der Bibliothek förderten in jener Zeit. Spilker war der erste Bibliothekar bis 1804, d. h. bis Karl August ihn Ungelegenheiten wegen zur herzoglichen Privatbibliothek versetzte. Nachfolger wurde Ernst August Schmid, der schon lange vorher bibliothekarische Aufgaben versah. Daneben sind tätig Johann Georg Keil, von 1797 bis 1827 Vulpius, der Schwager Goethes, mit besonderen Verdiensten um die Jenaer Schloß- und Universitätsbibliothek, Professor Friedrich Riemer, seit 1809 gelegentlicher Mitarbeiter, ab 1826 fest angestellt und nach Goethes Tod Direktor der Bibliothek von 1837—1845, sodann die mittleren Beamten wie Friedrich Theodor Kräuter (vom 15. Lebensjahre an), der Schreiber John, der als Kopist tätig war, auch Christian Schuchardt und sogar Eckermann. Alle diese Namen haben ihren festen Ort in der klassischen Epoche und in der Goethe-Forschung.

Die Oberaufsicht Goethes begleitete sein Ministerkollege Voigt bis zum Jahre 1819. Gelegenheit, über Goethes Anteil an der Entwicklung der Bibliothek zu sprechen, ergab sich, als der nördliche Anbau eingeweiht und im Rokokosaal die Festrede zum 100. Geburtstag des Dichters von Ludwig Preller, dem damaligen Direktor der Bibliothek (1847—1861), gehalten wurde. Als Zeugnis Goetheschen Tätigseins im Dienste der Bibliothek zitieren wir wenige Sätze: »Goethe selbst nennt eine Bibliothek gelegentlich das gesammelte Kapital vieler Generationen, welches geräuschlos unberechenbare Zinsen trage: und in diesem Sinne verwaltete er sie . . . so daß die Bibliothek mehr und mehr zur Pflanzschule vielseitiger Bildung und Anregung in weiten Kreisen wurde . . .«

Die Zeit der Klassik hatte räumlichen Ausbau, Fortschritte im Inneren, wesentliche Ausdehnung des Bestandes bei gleichzeitiger Bergung bedeutender geistiger Schätze und einer anwachsenden Vielfalt der geförderten Literaturgebiete ergeben. Unter Goethes Aufsicht hat die Weimarer Bibliothek, und das ist wohl beeindruckend, an Umfang und Bedeutung den dritten Platz unter deutschen Bibliotheken eingenommen.

Die zweite Hälfte des 19. Jahrhunderts brachte oftmals einen Stillstand, der mit dem Verlust des Anschlusses an die allgemeine Bibliotheksgeschichte endete. Zwar wurde der Bestand von ca. 150 000 Bänden um 1850 auf das Doppelte zu Beginn unseres Jahrhunderts gesteigert, was auf das Anwachsen der Buchproduktion überhaupt zurückzuführen ist, doch der innere Aufbau, die Beibehaltung einer vorzüglichen Katalogorganisation brach ab. Es sammelten sich bsp. mehr als zwei Dutzend Teilkataloge an, die nicht mehr im Hauptkatalog nachgetragen wurden und die die Übersichtlichkeit verlorengelassen ließen.

Während in den Zentren des gesellschaftlich-politischen Lebens — Hamburg, Berlin, Dresden, München — große leistungsfähige Bibliotheken im Zuge der Ausbreitung des Kapitalismus und im Einklang mit der industriellen Revolution entstanden, fiel Weimar auf einen zweiten Rang zurück. Das geschah nicht nur im Bereich des Bestandszuwachses, sondern vor allem durch das Versäumnis, die Katalogverhältnisse zu modernisieren, wie dies in den wichtigen Bibliotheken geschah. Die alphabetischen Kataloge wurden anderenorts nach den Regeln für wissenschaftliche Bibliotheken zu Zettelkatalogen umgestaltet, die die Massenbenutzung erst ermöglichten. 50 Jahre später, nämlich für die Zugänge ab 1929, mußte man auch in Weimar diese Entwicklung anerkennen, für die Sachkataloge gar erst ab 1949.

Von 1860 an sahen sich die Direktoren der Bibliothek einer Situation gegenüber, die sie nicht meistern konnten; sie wandten sich der Vergangenheit zu, obgleich die Widerspiegelung der Geschichte unserer Bibliothek im *Zentralblatt für Bibliothekswesen* geradezu dürftig genannt werden muß. Sie nahmen teil an der Erforschung der Landesgeschichte und publizierten gelegentlich aus den Schätzen der Bibliothek. Das gilt für Adolf Schöll (1861—82), für Reinhold Köhler (1882—92) und für den Hofhistoriographen Paul von Bojanowski (1893—1915). Werner Deetjen (1916—39) und Hermann Blumenthal (1939—41) suchten den Abstieg der Bibliothek aufzuhalten, begriffen aber, daß die Bibliothek im Grunde keine universale, sondern nur eine Aufgabe für die klassische deutsche Literatur, für die thüringische Landesgeschichte und für allgemeinere Bildungsbestrebungen haben konnte neben der sorgsamsten Pflege der überkommenen Schätze; so nachzulesen in mehreren Veröffentlichungen der 20er, 30er und 40er Jahre.

Zwei Höhepunkte gab es in diesem Zeitraum; Köhler wollte die Bibliothek mit der Literaturforschung verbinden und fand Beziehungen zu damals in Weimar erscheinenden literarhistorischen und kulturgeschichtlichen Zeitschriften. Deetjen und noch mehr Blumenthal begannen, nachdem die Bibliothek 1918 aus großherzoglichem Besitz in Landeseigentum übergegangen war, mit der höchst notwendigen Reorganisation; dem einen blieben in Anbetracht der ungünstigen finanziellen Verhältnisse nach dem 1. Weltkrieg größere

Erfolge versagt, der andere wurde durch einen vorzeitigen Tod aus seiner Tätigkeit gerissen.

Erwerbungsstätigkeit unter schwierigsten Bedingungen, zum Teil mit einem Sachetat von 2400. — Mark, Bezug der Zeitschriften bei gleichzeitiger Veräußerung von Dubletten, Abfinden mit unzureichender personeller Besetzung ergeben ein Spiegelbild der Bildungspolitik unter spätkapitalistischen Verhältnissen und als Folge eines imperialistischen Krieges.

* * *

Seit 1969 ist die Bibliothek, so sagten wir, zu einer Sammelstätte der deutschen Nationalliteratur und zu einem Zentrum der Literaturforschung geworden. Aus allen Literaturepochen sind reiche Schätze vertreten. Die Bibliothek besitzt rund 3000 Buchhandschriften, darunter Minnesängertexte. Das älteste Buch der Bibliothek, eine Evangelienharmonie und eine fragmentarische Pergamenthandschrift, ist vor und um 900 entstanden. Wie die meisten unserer mittelalterlichen Handschriften stammt es aus dem Thüringer Raum, in diesem Falle aus dem Kloster St. Petri in Erfurt. Säulen und Rundbogen, Initialen und Schrift in Rot und Gold bilden die ornamentale Ausschmückung. Um 1340 wurde eine *Biblia pauperum* und Apokalypse geschrieben; diese Handschrift weist zahlreich Bildbeigaben auf. Ein weiteres Glanzstück besitzen wir mit dem Gebetbuch der Margarete von Rodemacher; der um 1470 gefertigte Band wird in seinem Werte erhöht durch einen vorgebundenen Bilderteil mittelrheinischer Herkunft.

Aus dem Bestand von 500 Inkunabeln sind das *Liber Carthagine* von Terenz (Venedig 1482) und Sebastian Brants *Narrenschiff* (1494, deutsch bzw. 1497, lateinisch) zu nennen. Wir sind damit in der Zeit der Humanisten angelangt.

Die Epoche der Reformation ist vorzüglich in der Bibliothek vertreten. Wir besitzen vollständige Sammlungen der Drucke Luthers und Melancthons. Die gleichzeitige und folgende literarische Entwicklung vollzieht sich seit dem bürgerlichen Meistersang, der sein Zentrum in Nürnberg hatte. Von dem bekanntesten Meistersinger, Hans Sachs, kann die Bibliothek ein Porträt aus dem Jahre 1576 vorweisen. Goethe ließ Sammlungen dieser Zeit ankaufen, darunter eine Sammelhandschrift von 1555 und die Ankündigung eines Sängerwettstreits aus dem 17. Jahrhundert.

Aus dem gleichen Jahrhundert, der Barockzeit, sind umfangreiche Bestände in die Bibliothek gelangt, die mit den führenden Sammlungen aus dieser Zeit in den USA konkurrieren können. Es schließt sich das 18. Jahrhundert mit einer auf die Bestände verteilten Sammlung von dramatischer deutscher Literatur von 1450—1750 an, die der Leipziger Gelehrte Gottsched zusammengetragen hat und die in der Goethe-Zeit erworben wurde. Daneben sind andere Kollektionen für die literarisch-musikalische Literatur zu erwähnen.

Wenn wir uns der Zeit der Aufklärung, Klassik und Romantik (1750—1850) zuwenden, dann ist auf den Kern der Sammeltätigkeit hinzuweisen; rund 150 000 Bände vertreten diese für die deutsche Literatur wichtige Epoche. Sammlungen der Goethe-Gesellschaft sind an dieser Stelle zu nennen. Abgesehen von der Erwerbung der Sekundärliteratur und zu einzelnen Dichtern dieser Zeit, nimmt die Bibliothek die Erst-, Früh- und Werkausgaben der Autoren von Lessing bis Heine auf. Hinzukommen die Übersetzungen (Goethes »Faust« bsp. in über 50 Sprachen). Aus diesem Jahrhundert wurden Almanache, Taschenbücher und Kalender angesammelt, die — wie die sonstige Literatur zur deutschen Klassik — in einmaliger Vollständigkeit vertreten sind.

Das 19. Jahrhundert hat die Literatur dieser Zeit, Märchensammlungen, Kulturgeschichte und vergleichende Literaturwissenschaft eingebracht; besonders zu erwähnen

ist die Pflege anderer Literaturen, nicht zuletzt der slawischen. In den letzten Jahrzehnten ist dann die Haar-Sammlung mit wertvollsten bibliophilen Werken hinzugekommen und die Literatur der 20er Jahre bzw. seit 1945 die neue sozialistische Dichtung.

Ein wichtigstes Stoffgebiet der deutschen und Weltliteratur wird in Weimar besonders gepflegt: Faust. Die Sammlung von 12 000 Bänden, die seit 1955 in Weimar ist, reicht vom historischen Faust des 16. Jahrhunderts bis zur Gegenwart. Hier sind nahezu alle Dichtungen, Versuche und Arbeiten zum Faust-Thema vertreten, darunter magische Schriften, frühe Faust-Bücher, Musikalien, Illustrationen — kurz alle zugehörigen Manifestation. Wir erwähnen nicht zuletzt die ungarischen Übersetzungen des »Faust«, sondern auch das Faust-Drama von Madách.

In die Nähe der Literaturgeschichte gehören die Stammbücher; 800 solche Bändchen aus dem 17/18. Jahrhundert besitzt die Bibliothek seit 1803/05. In dem Büchlein des Johann Friedrich Weiß aus Coburg entdecken wir eine Eintragung Galileis vom 8. 3. 1629. In einem anderen Bändchen finden wir Zeichnungen und Ansichten aus vielen Ländern.

Eine weitere Literatursammlung wird von der Zentralbibliothek betreut; es handelt sich um die Bibliothek der Deutschen Shakespeare-Gesellschaft; die wissenschaftliche Vereinigung tagt nach wie vor zum Geburtstag des Dichters in Weimar. Mit mehr als 10 000 Bänden ist die Sammlung die wichtigste ihrer Art auf dem Kontinent.

Eine ähnliche Aufzählung anderer Gebiete verbietet sich von selbst. Wir erwähnen nur noch die Musikaliensammlung Anna Amalias, Musikautographen von Mozart (Klavierkonzert B-Dur), Haydn (La vera costanza), Gluck (Finale zu »Orfeo ed Euridice«) und Seckendorff (Arien und Chöre zu »Lila«) bzw. eine Liszt-Sammlung.

Für die Tätigkeit der Bibliothek ist die rund 140 000 Bände umfassende Zeitschriftenabteilung bedeutsam (mit Periodica aus den Anfängen des Zeitungs- und Zeitschriftenwesens, aus der Aufklärung, Klassik und Romantik, der Folgezeit und Gegenwart). Zur Zeit bezieht die Bibliothek 1600 Zeitschriften aus aller Welt, vor allem natürlich germanistischen Inhalts.

Ferner besitzt die Bibliothek zwei einmalige Weltkarten von 1527 und 1529, Globen und das »Astronomicum Caesareum« des Apianus (1540). Wertvolle Einbände (u. a. Arbeiten Krauses) sind ebenso vorzuweisen wie orientalische Handschriften. Daneben existiert ein Ingenieur- und Kunstbuch mit kulturhistorisch bedeutsamen Zeichnungen, entstanden um 1500.

Ein besonderes Charakteristikum der Bibliothek bildet die umfangreiche, in mehreren Jahrhunderten zusammengekommene Sammlung von Kunstgegenständen. Büsten von Goethe (Trippel, d'Angers), Schiller (Dannecker), Herder (Trippel), Wieland (Schadow, Kaufmann) und vieler anderer Persönlichkeiten der klassischen Zeit gehören zu den kostbaren Erinnerungsgegenständen. Besonders zahlreich sind die Arbeiten Klauers vertreten. Neben den Gemälden (»Abendgesellschaft bei Anna Amalia« von Kraus, »Goethe in seinem Arbeitszimmer« von Schmeller, »Schiller auf dem Totenbett« von Jagemann) finden sich zahlreiche Porträts deutscher Dichter und vieler Zeitgenossen Goethes (Lessing, Hebbel, Heinrich Meyer, Knebel, A. v. Humboldt). Unter den Künstlern sind Cranach, Caroline Bardua, Corona Schröter und Friedrich August Tischbein zu nennen. Die Kunstwerke werden heute von Mitarbeitern des Goethe-Nationalmuseums betreut.

* * *

Das Dasein einer Bibliothek, so sagten wir eingangs, ist in hohem Maße von ihrer Geschichte bestimmt. Verschiedentlich wurde auf Tatsachen und Gegebenheiten hingewiesen, die noch heute Gültigkeit haben. Die Bibliothek aber, die ihrer verpflichtenden

Tradition und ihrer wertvollen Bestände wegen auf allen Gebieten reorganisiert und modernen Bibliotheksverhältnissen angepaßt werden muß, fügt sich in die grundsätzliche Öffnung der Bibliotheken für unsere Gesellschaft seit 1945 ein.

Nachdem von der Geschichte der Bibliothek und im Überblick von den vorhandenen Beständen berichtet wurde, sollen thesenhaft die gegenwärtigen Aufgaben und die Funktion der Bibliothek charakterisiert werden:

1. Die Bibliothek bewahrt und erschließt den Bestand von 790 000 Bänden, in dem der Öffentlichkeitscharakter unterstrichen wird.
2. Die Bibliothek sammelt die Literatur von 1750—1850, berücksichtigt die Geschichte der deutschen Nationalliteratur zurück bis zu den Anfängen und vorwärts bis zur Gegenwart und stellt somit einen Teil des Weimarer Forschungszentrums für Aufklärung, Klassik und Romantik dar.
3. Die Bibliothek erwirbt vorzüglich Literatur auf den Gebieten Kunst und Musik, pflegt die regionalkundliche Literatur über Thüringen, übernimmt also eine Spitzenfunktion für diese Gebiete und ist tätig als spezialisierte Fachbibliothek bzw. für die Thüringenliteratur traditionell als Regionalbibliothek.
4. Die Bibliothek erschließt durch eine Neukatalogisierung rund 300 000 Bände und macht damit die vorhandenen Bestände im eigentlichen Sinne erst zugänglich (die ersten 200 000 Bände wurden katalogisiert).
5. Die Bibliothek nimmt bibliographische Aufgaben wahr für die Klassik und für die Thüringen-Literatur mit laufenden Bibliographien, mit einem Corpus von Personalbibliographien zu Goethe, Schiller, Lessing, Herder, Wieland, Heine und anderen Autoren sowie mit einer thematischen Bibliographie zum Faust-Thema (22 Bände umfaßt die bisher vorgelegte bibliographische Reihe).
6. Die Bibliothek erarbeitet Klassifikationen zur deutschen Literatur bzw. zur Aufklärung, Klassik und Romantik sowie zur Literaturwissenschaft.
7. Die Bibliothek sorgt für die Erhaltung und Restaurierung des kunsthistorisch bedeutsamen Rokokosaales und der anderen Gebäudeteile.

Es sei erlaubt, die Gedanken zusammenzufassen. 400 Jahre Geschichte des Gebäudes, vor allem 300 Jahre Geschichte der Bibliothek und 200 Jahre des Daseins der Bibliothek im Grünen Schloß verpflichten. Das ist eine Tradition, die — namentlich von Goethe herührend — anspricht zu Bemühungen, die der erneuten Verlebendigung des Bücherschatzes und der Öffnung der Sammlungen dienen. Nur so kann die Bibliothek als leistungsfähige Institution ihren Platz im sozialistischen Bibliothekswesen der DDR behaupten.

Die Bibliothek strebt auch die Zusammenarbeit mit Bibliotheken und Einrichtungen in anderen Ländern an. Als Mitglied der IFLA nimmt sie die Möglichkeiten zu Kontakten und zum Erfahrungsaustausch wahr; selbstverständlich arbeitet sie im Bibliotheksverband der DDR mit. Hervorzuheben sind die partnerschaftlichen Beziehungen zu Bibliotheken in der Sowjetunion und in den anderen sozialistischen Ländern. Besonders hervorzuheben ist die Kooperation mit der Allunionsbibliothek für ausländische Literatur in Moskau, die zur gemeinsamen Herausgabe der Herder-Bibliographie geführt hat. Ein besonders intensiver Buchtausch ist mit der Nationalbibliothek Széchényi und der Akademie-Bibliothek in Budapest zu verzeichnen.

Goethe äußerte einmal gegenüber Voigt (Beilage zum Brief vom 19. Dezember 1815): »Weimar hat den Ruhm einer wissenschaftlichen und kunstreichen Bildung über Deutschland, ja über Europa verbreitet; dadurch ward herkömmlich, sich in zweifelhaften literarischen und artistischen Fällen hier guten Rathes zu erholen.« Darf dies auf die Bibliothek bezogen werden, kann gleichermaßen auf die erneute Begründung dieses Rufes gebaut werden. Dem Geist der Bibliothek gemäß soll der gelehrte Leser und der Leser mit wissenschaftlichen Anliegen alle erdenkliche Förderung erfahren, mit dem vermittelten

Buch, mit der gegebenen Auskunft, mit dem erschließenden Katalog und mit der unentbehrlichen Bibliographie. Als Faktor der Wissenschaftspotenzen der Forschungs- und Gedenkstätten, als Bildungseinrichtung der Stadt Weimar und der thüringischen Bezirke, als Literaturzentrum für die Erforschung der Klassik und der deutschen Literatur geht die Weimarerische Bibliothek einer neuen, in die Zukunft weisenden Epoche entgegen.

HANS HENNING
(Weimar)

Az ötszáz éves ausztriai könyvnyomtatás. 1482-ből fennmaradt feltűcatnyi kis kötet, amely az évszám mellett a nyomtatás helyét, Bécs városát is feltűntette. A név szerint különben biztosan máig sem ismert nyomdászt tekintették tehát a bécsi könyvnyomtatás megalapítójának. A háromszáz éves jubileumra a nagyhírű tudós, könyvtáros és bibliográfus, Michael Denis jelentette meg a bécsi nyomdászat történetét 1560-ig összefoglaló kötetét. Száz esztendőre rá Anton Meyer állította össze az osztrák főváros immár négy évszázados nyomdászatának történetét két testes kötetben (1883–1887). Ilyen előzmények után nem hat meglepetésként, hogy a félezer éves évforduló alkalmával is újabb áttekintés látott napvilágot. Most Anton Durstmüller d. J. már nem csupán Bécs, hanem a mai Ausztria területén tevékenykedett műhelyek történetét foglalta össze imponáló kötetben (*500 Jahre Druck in Österreich*. Wien 1982. 392 lap).

Akárcsak száz évvel korábban, a mostani évforduló megünneplésére és megörökítésére szánt kiadvány esetében is a kezdeményezés, az összeállítás és a publikálás egyaránt az osztrák nyomdászok érdeme (Kiadó: Hauptverband der graphischen Unternehmungen Österreichs). Ennek tudható be, hogy amint egykor Meyer művét, úgy most Durstmüller kiadványát a korszerű nyomdászat lehetőségeinek igénybevételével rendkívül vonzó formában, igen szép köntösben jelentették meg. A 14 egész lapot betöltő színes tábla mellett nem kevesebb, mint további 440 reprodukció teszi látványossá a kötetet, amely emellett jelentős segítséget nyújt a könyv minél jobb áttekintéséhez is. A képek jelentős része a lapoknak a fűzés felőli harmadában helyezkednek el feliratukkal együtt, míg maga a könyv szövege a külső kétharmadon található, nagyobb méretű illusztrációkkal alátámasztva. A fejezeteken belüli részletesebb figyelemfelhívás a tartalomra a lapok említett belső harmadában, a képek közötti rövid utalásokkal történt, mintegy marginális jegyzetként.

Durstmüller nem vállalkozott önálló, új kutatásokra, Denistől, ill. Meyertől eltérően nem törekedett a régi bécsi kiadványok bibliográfiai regisztrálására sem. Azonban az e téren megjelent eddigi publikációk eredményeit igen gondosan és eredményesen állította össze nem csupán a kötet szövegében, de önálló kis bibliográfia formájában a könyv végén (367–385. l.) a szakirodalmat is. További kimagasló érdeme, hogy első ízben összefoglaló áttekintést adott a mai Ausztria Bécsen kívüli nyomdatörténetéről. E törekvését igen hasznosan támasztotta alá a könyv hátsó kötetéblájába illesztett hat, kihajtható táblákra nyomtatott, színes diagramm. Ezen évenként és országrészenként (Bécs, Tirol, Salzburg, Burgenland stb.) egyetlen pillantással megállapítható, hogy mikor, hol és milyen műhelyek tevékenykedtek. A diagramm ugyanakkor megmutatja azt is, hogy az egyes vállalkozások a névváltozások ellenére is hogyan függtek össze, ill. a jogutódok miként követték egymást.

Magyar szempontból különösen érdekesek a mai Burgenland adatai, amelyek — elsősorban Karl Semmelweis német nyelvű összefoglalója alapján — (*Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts*. Eisenstadt 1972) viszonylag megfelelően vannak képviselve (pl. 114, 115, 374 ábra). Az utolsó évtized magyar nyelvű szakirodalmának és főleg azok eredményeinek átvitelére azonban már

nem került sor (pl. a 178. ábrán közölt *Synodi provincialis decreta* (Szttripszky II. 2700/248) nem a nyugat-magyarországi Lorettóban, hanem az alsó-ausztriai Pottendorfban készült — (vö. MKsz 1975: 202).

A bécsi nyomtatványok magyar vonatkozásai is elfogadható helyet kaptak Durstmüller összeállításában. Így illusztrációval együtt (23. ábra) kiemelést nyert mint a legkorábbi bécsi fametszetekkel gazdagon díszített könyvek egyike a Werbőczy István által kiadott *Decem divinatorum preceptarum libellus*, amely a hazai szakirodalomban alig ismert. Ugyancsak jelentős és a mai idők számára is intő nyomdatörténeti dokumentumként került megemlítésre Werbőczy *Tripartitum*ának 1517. évi első kiadása (RMK III 214), mert a 71 ív terjedelmű kötetet a bécsi Singrenius-féle műhelyben — az Errata szövegének tanúsága szerint — negyven nap alatt készítették el. A 17. század elején megjelent magyar nyelvű bécsi nyomtatványok említése, ill. az azokról készült reprodukciók (pl. 36, 52.) inkább csak kuriózumszámba mennek ebben a könyvben.

Durstmüller munkája 1848-ig foglalja össze az ausztriai könyvnyomtatás történetét. Utószavában (363. l.) kilátásba helyezte, hogy az utolsó 134 esztendő eseményeit is össze kívánja állítani majd egy később megírandó második kötetben. Ezzel valóban teljessé válnék a Magyarországgal olyan tartós történelmi kapcsolatban állt ország nyomdatörténete. Ugyancsak a könyvnyomtatás félezer éves jubileuma adott egykor indítást a tipográfia magyarországi históriája összeállításának megkezdésére, sajnos immár egy évtizede hiába várja a szakmai közvélemény ennek a fontos munkának a megjelenését.

Az ausztriai jubileumot azonban nemcsak a fentiekben ismertetett összefoglaló kiadvánnyal ünnepelték, hanem reprezentatív kiállítás formájában is. Az Österreichische Nationalbibliothek saját, világhírű dísztermében 1982. május 7. és október 31. között rendezte ezt. A reprezentatív és igen instruktív kiállítás összeállítója az ÖNB főigazgató helyettese, Helmut W. Lang volt. Nem csupán a látogatók eligazítására, de utólagos tanulmányozásra is igen alkalmas a nyomtatott katalógus, amelynek formátuma — tudatosan — pontosan megegyezik Durstmüller említett könyvével, amelynek szerkezetét általában a kiállítás követte is (*1482—1982. 500 Jahre Druck in Österreich*. Wien 1982. 55 l.).

Külön érdekességként hat, hogy a katalógus elején (9—10. lap) rövid összeállítás olvasható az 1462. évre a bécsi délkörre nyomtatott érvágónaptárról. A szakirodalomban ugyanis újra és újra felmerül annak feltételezése (vö. *Beiträge zur Inkunabelkunde*. Dritte Folge I. Berlin 1965, 48—75), hogy ezt Bécsben Ulrich Han készítette. Azonban ez teljesen egyértelműen még nem nyert bizonyítást. A kiállítás ezzel az 1462. naptárral és Han római (1467—75) nyomtatványainak bemutatásával kezdődött. Jellemző a bécsi gyűjtemények gazdagságára, hogy a Donaueschingenben őrzött, 1462. évi unikum-naptártól eltekintve a 623 tételt felsorakoztató kiállítás megrendezéséhez máshonnan nem kértek kölcsön.

E kiállításon is természetesen számos magyar vonatkozású nyomtatványt lehetett látni (pl. 170. tétel = RMN^y 1080 = Szttripszky I 1876/83; 198. tétel = RMN^y 555; 199. tétel = RMN^y 634). Egyedül talán azt lehetett sajnálni, hogy ezek sorában nem volt fellelhető a *Tripartitum* előzőekben már említett és nyomdatörténetileg is igen érdekes, 1517. évi első kiadása.

BORSA GEDÉON

SZEMLE

Jókai-kódex, XIV–XV. század. A nyelvemlék betűhú olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi P. BALÁZS János. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. 378, 1. (Codices Hungarici VIII.)

A Codices Hungarici sorozat a legjelentősebb magyar szövegkiadói vállalkozások közé tartozik. Tudománytörténeti szempontból azért, mert példaként szemlélhető rajta, hogy miként fejlődött és hová jutott a XVIII. század vége óta a középkori magyar nyelvű szövegek kiadása. Minden egyes kötettel vizsgázik azonban több magyar tudományszak, sőt a tudományszervezés is: ha minden egyes kódex számos kutatási terület elsőrendű forrása, a sorozat minden kötetét az érdekelt szakemberek bevonásával és együttműködésével kell elkészíteni.

A sorozat nyelvészek kezdeményezésére, még 1942-ben, éppen a *Jókai-kódex*szel indult. Előszavát Pais Dezső írta, a sajtó alá rendezés munkáját Szabó Dénes végezte, s ugyancsak ő gondozott két további kötetet 1942–44-ben (*Apor- és Guarý-kódex*). A folytatás 1960-ig várattott magára. A kiadási eljárás ekkor olyképpen módosult, hogy a korábban csak a kézirat hasonmásából és bevezetésből álló kötetekhez betűhív másolat és a magyar szöveg latin eredetije járult: így egyesültek a vállalkozásban a régebbi Codices Hungarici és Mészöly Gedeon Új Nyelvemléktárának előnyei. (A Jókai-kódex mostani kiadásában tehát azért nincs hasonmás, mert a szerkesztő Szabó Dénes kiadását ismertnek veszi.)

A vállalkozás 1960 utáni köteteit korántsem kísérte akkora figyelemmel a kritika, mint amennyit fontosságuk miatt feltétlenül megérdemeltek volna, s ma már megállapítható, hogy egyedül Stoll Béla írt valóban alapos ismertetést a sorozat VII. köteteként megjelent Müncheni-kódexről. Megállapította, hogy a betűhív átírás sajtóhibáinak kijavítására „nem ártott volna

legalább még egy korrektúra”, és tárgyalta a latin megfelelő szöveg kérdését: „Kritikai kiadásban a fordítás alapjául szolgáló eredetinek a lehető legpontosabb megállapítása ugyanolyan követelmény, mint a kiadott szöveg teljes megbízhatósága ... A Müncheni kódex kiadásának azt a részét, amely a latin megfelelőt tárgyalja, nem tekinthetjük kifogástalannak.” (ItK 1972, 544, 546.)

Stoll a sorozat minden egyes kötetével szemben alkalmazandó legfőbb kritikai szempontokra mutatott rá, és biztos, hogy hasonló eredményre jutottak volna más kötetekről írva más kritikuskok is. Nem sok munkával megállapítható ugyanis, hogy hibás olvasatok más kötetekben is akadnak, és másutt is elég hibásak a latin szövegek. A *Cornides-kódex* egy magyar helyére már V. Kovács Sándor rámutatott (ItK 1969, 750); latinjában annyi a tévedés, hogy itt talán tipizálásuk is elegendő. Vannak mindenekelőtt nem létező szavak (665: palveas = paleis; 667: lummis = nimis; inpludere = inpendere); kihagyottak, melyek a magyar fordításban megtalálhatók (665: quam [ipse] in matre sugisti = melyet tenen magad zoptal anyadban) s olyanok végül, amiket a kiadók tévedésből egymás után kétszer írtak le (673: ipsum ipsum). Hasonló hibák a *Példák Könyvében* is előfordulnak (119: perpalare = propalare). Stoll Béla bírálatát tehát mind a korábbi szerzők magukra vehették, mind a későbbiek tanulsággal olvashatták.

V. Kovács Sándor vetette fel azt a kérdést már említett kritikájában, hogy az egyes kötetek „bevezető vagy kísérő” tanulmányai „további bizonyításra váró feltételezések” első publikálására valók-e. Ő úgy gondolja, hogy nem; nem ez a lényeg azonban, hanem az, hogy megjegyzésével a sorozat egyik erősen támadható pontját, a szerkesztésbeli következetlenségeket és a megfelelő szabályzat hiányát érinti. A kötetek szövegtörténeti jelölési rendszere ugyanis következtelen, s nem

felel meg semmiféle kül- vagy belföldön használatos normának. Az igaz, hogy a zárójelk használatán az egész magyar textológiának kellene a hazai és az idegen szokások egyeztetésével segíteni, s ez nem a kötet szerkesztők feladata: övék a következtetések lennének. Azt tehát, hogy ha a *Példák könyvének* egész első lapja át van húzva, az átirásban jelölni kell (ha csakugyan kell), s nem lehet eltekinteni tőle azért, mert egyéb törlések miatt jelölése az adott esetben túl bonyolult lenne. Jó lett volna világosan leszögezni, hogy a latinban természetesen, de a magyar szövegben is alkalmazott rövidítések az anyanyelvben feloldatlanul maradnak: ilyen pl. a *-ber-szótag*, az *m* és az *n*. Ugyanakkor: a „Harmichad” (3) i-je felől elmarad a vonás, átirni sem szabad „Harminchad”-nak. Meg kellene állapodni abban is, hogy hasonló mellett érdemes-e lapalji jegyzetben hívni fel a figyelmet minden törlésre, s kell-e megjegyzéseket tenni a fordítás módjára, különösen ha a latin szöveg kiadók általi értelmezése félreértésen alapul (111: veni).

A *Müncheni-kódex* kiadójának azzal az alapkérdésével, hogy lehetőleg a fordító előtt fekvő latin szöveget kell megadniuk, már a *Cornides-kódex* sajtó alá rendezői szembe kerültek, s utódaikhoz hasonlóan nem tudták megoldani a feladatot. Temesvári Pelbárttal nem volt bajuk, bár nem érthető, miért kellett éppen az 1586-i velencei kiadást követniük, ami évtizedekkel későbbi lévén a kódexnél, a fordítók semmiképpen nem teheték maguk elé. Jobban meggyűlt a kiadók baja a *Legenda aureával*: ennek (a sok változat közül) egy minden jel szerint tetszőleges szövegét vették elő, nem mérlegelve a Th. Graesse-féle kiadás felhasználásának lehetőségét, s nem foglalkozva azzal sem, hogy melyik nyomtatott kiadványt látták a magyar tolmácsolók. Emiatt azt sem tudhatni például, hogy egy latinból kiesett szövegrész (739: Caym fratrem suum occidere procuravi) a *Legenda aurea* változata-e vagy gondatlanságból maradt ki (a magyarban ugyanis megvan).

Ilyen előzmények után jelent meg P. Balázs János *Jókai-kódexe*. A kiadó sokat tanult elődei hibáiból, talán a kritikákból, s e szabályzat nélküli sorozat keretei között a legjobbat igyekezett nyújtani. Legfőbb jellemvonása a pontosság és a magyar kutatás által ráhagyományozott ismeretanyag — lényegében Katona Lajos eredményeinek — gondos megőrzése. Túlzásba talán csak akkor esik, amikor úgy végigjegyzetel a szöveg magyar oldalán minden javítást, mintha a kutató nem láthatná a Szabó Dénes kiadásában megjelent fakszi-

milét. (A gyakorlatban láthatja, de meg kell kerítenie a 40 éves könyv egyik példányát.) Egyértelműen érdeme, hogy állást foglal a latin és a magyar szavakban egyformán rendszeresen előforduló, teljesen szokványos rövidítések feloldása mellett: valóban nem akadna medievista, aki ezeket megtartaná [mo[n]da, legim[us], p[ate]r, f[r]ate[r], frat[er], p[re]dicator stb.).

P. Balázs János elődeihez hasonlóan találta magát szembe a latin szöveg fenntebb már érintett problémáival, s majdnem eljutott a legjobb megoldáshoz. Az eredetiek megkeresésével Katona Lajos után nem sokat kellett bajlódni; ami azonban még hiányzott, megtalálta. Munka közben észrevette s tudatosan hasznosította azt a ténnyt, hogy pontosan az a latin szöveg nem létezik már, ami a *Jókai-kódex* fordítója előtt feküdt: elővette tehát a már Katona által is használt Sabatier-kiadásokat, s ezeket úgy közölte le, hogy szövegkritikai apparátusukból jegyzetbe tette a magyaroknak jobban megfelelő változatot, és — még ugyancsak Katona nyomdokát követve — a Széchényi Könyvtár kéziratát (clmae 77) bedolgozta a variánsok közé. Gondolt rá, hogy a le nem fordított hoszszabb latin szövegrészeket is jelölje.

Az már nem a feltétlen érdemek közé tartozik, hogy Sabatier latin szövegeit gyakran a magyar helyesírásnak megfelelő interpunkcióval látta el. A tapasztalat arra tanít, hogy minden nemzet hajlamos a maga nemzeti ortográfiája szerint tagolni a latin mondatokat: nem lehet kétséges, hogy ebben a tekintetben egyetértésre kell jutniuk a magyar kiadóknak, de az egyetértés alapja nem lehet a magyar helyesírás. Még kevésbé helyeselhető, hogy a kiadó nem hasznosította a Sabatier és Katona kora óta megjelent számos új kritikai szövegkiadást. Bonaventura *Ferenc-legendáját* ma már nem XVIII. századi kiadásból szokás idézni, Bartholomaeus de Pisis *Conformitates*e ugyancsak megjelent újabbban, s magát a *Speculum perfectionist* is másként tárgyalja a mai tudomány, mint a Katona koráé. Különösen Marino Bigaroni *Compilatio Assisiensis*é kellett volna tekintetbe venni (Porziuncula 1975), amire Szörényi László volt szíves felhívni a figyelmemet.

A latin szövegekkel kapcsolatban általában sem árt hangsúlyozni, hogy valamely régi, XVII—XVIII. századi nyomtatott kiadás használatával aligha juthatunk közelebb a középkori magyar szöveg eredetiéhez. A legjobb, kritikai kiadást kell tehát elővenni, és annak (esetleg kiegészített) szövegváltozatait a jegyzetbe téve közelíteni meg az eredetit, amiből a magyar fordítás készült; abban a meggyőző-

désben persze, hogy a fordítás alapjául szolgáló eredeti örökre elveszett: megközelíteni lehet ugyan, rekonstruálni azonban soha.

P. Balázs János *Jókai-kódex* kiadása — az itt még nem említett *Birk-kódex* után — kétségtelenül a legjobb a Codices Hungarici 1960-nal megindult új sorozatában. Szüksége lenne azonban a sorozatnak szerkesztőre és az ő irányításával elkészített, szakemberek által megvitatott kiadási szabályzatra. Lázs Sándornak a *Magyar Nyelvben* nemrég megjelent cikke alkalmas arra, hogy a benne kifejtett javaslatok alapján végre szabályzat készüljön, s — az ismert és elismerésre méltó előzmények után — a magyar nyelv- és irodalomkutatásban felmerhetetlen jelentőségű kódexek a korszerű mai tudományosság színvonalán jelenjenek meg újból nyomtatásban, — az elkövetkezendő évszázad számára.

TARNAI ANDOR

Clavis Typographorum Librariorumque Italiae 1465—1600. Edidit Gedeon BORSA. Tom. I—II. Bp. 1980. Akadémiai Kiadó.

A könyvnyomtatás Európában, Németországot követően, — ahol a feltaláló, Johannes Gutenberg élt és működött, — elsőként, 1465-től Itália területén terjedt el. Sőt, az itáliai nyomdászat és könyvkiadás már az ő nyomtatványok időszakában, azaz a 15. században számszerűleg, de minőségi (könyvművészeti, tipográfiai) tekintetben is sok szempontból felülmúlta a németországit, s a 16. század folyamán is a legtöbb európai nyomda és kiadó — köztük kiemelkedő officinák és teljesítőképes kiadói vállalkozások — az Appennini-félszigeten működött. Nem véletlen tehát, hogy egy, a 15—16. századi európai nyomdákat és kiadókat számba vevő nemzetközi vállalkozás keretében Borsa Gedeon a budapesti Akadémiai Kiadó és a Baden-Baden-i Valentin Koerner Verlag gondozásában első két kötetként az itáliai tipográfiai és könyvkiadók számbavételéhez és tevékenységük vizsgálatához szolgáló „kulcs-”ot (*clavis* = kulcs) adta a kutatók kezébe. A *Clavis* ugyanis olyan nyomdász- és kiadástörténeti kézikönyv, alapvető segédlet, amely a mai Itália területén 1601 előtt működő nyomdászok és kiadók tevékenységi idejére, működési helyére vonatkozó adatokat tartalmazza sokoldalúan, több szempontból is.

A kiadó, Borsa Gedeon a mű Előszavában a nyomdászok és könyvkiadók számbavételén túl, amely a kiadványt a könyvtörténeti kutatás nélkülözhetetlen segéd-

könyvvé teszi, a további felhasználási területeket jelöli meg:

1. A történettudományt, elsősorban a helytörténetet, ezen belül is valamely korabeli itáliai terület vagy helység nyomdászattörténetét; 2. a könyvtári feldolgozó és a bibliográfiai feltáró munkát, ahol a mű az Itáliából származó régi nyomtatványok kapcsán felmerülő problémák megoldásához, tisztázásához fontos adalékokkal, információkkal szolgálhat. Megjegyzni továbbá, hogy mivel az utóbbi időben a 15—16. századi nyomtatványok kutatása, feltárása világszerte egyre inkább előtérbe került, s ugyanazon nyomdászok és kiadók neve több, egymástól némileg eltérő formában fordul elő kiadványaikon és a szakirodalomban egyaránt, feltétlenül megvalósítandó ezek egységes használata. A *Clavis*ba felvett névformák ezt az egységesítést kívánják szolgálni. Végül szól arról, hogy — mivel a továbbiakban terve van véve egy, az egész világ 1601 előtt működő nyomdászainak és kiadóinak hasonló kiadványban történő számbavétele — e mű tapasztalatai és tanulságai, s a róla megjelenő kritikák észrevételei, kiegészítései és korrekciói felhasználhatók lesznek ezen átfogó mű összeállításakor, szerkesztésekor. Ezért is kéri a szerkesztő a használókat (jelezve néhány problémát és máris felmerülő nehézséget), hogy megjegyzéseiket — a további munkát segítő — juttassák el hozzá.

A *Clavis* előszava, az ezt követő Útmutató a könyv használatához, továbbá a fejezetcímek és a tartalomjegyzék — lévén nemzetközi érdeklődésre számot tartó kiadványról szó — latin, olasz és német nyelven jelent meg. A használatot segítő Útmutatóban közli Borsa Gedeon azokat a tájékoztató megjegyzéseket, amelyek a kiadványban feldolgozott anyagra, adatokra, az adatok közlését eldöntő feltételekre, a szerkesztési nyelvre, a személynevek megkülönböztetési lehetőségeire és módozataira, a jogi személyekre és a névtelen (anonym) nyomdákra, továbbá a két kötet felépítésére, szerkesztetere (főrészek és függelék) vonatkoznak. Ez a használati Útmutató tulajdonképpen alapos, átgondolt, részletekbe menő, az alapvetően fontos és kisebb szerkesztési problémákat egyaránt tisztázó szerkesztési útmutató is egyben; segítségével, tanulmányozása nyomán a kutató, a használó biztosan eligazodik a gazdag és jól elrendezett adatanyagban.

A *Clavis* — ahogy említettük — a mai Itália területén 1601 előtt működő nyomdászokról és kiadókról ad áttekintést. A szerkesztő e két tevékenységi területen dolgozó személyeket, testületeket világosan és egyértelműen megkülönbözteti egymás-

tól. Nyomdásznak csak a műhelyek tulajdonosait és vezetőit tekinti, az azokban dolgozó többi személyt (korrektorokat, segédek stb.) még akkor sem veszi figyelembe, ha a közreműködésükkel készült nyomtatványokon szerepel is a nevük. Kiadóként (*-gal jelölve) azokat szerepelteti, akik saját nyomdával nem rendelkeztek és nyomtatott műveket foglalkozásszerűen, haszonszerzés céljából mások nyomdájában készíttettek. A kiadást csak szellemi munkájukkal segítő személyek (szerkesztők, fordítók, kommentátorok stb.), illetve a kiadási költségeket nem a profitszerzés érdekében vállaló egyének (mecenások, saját munkáikat kiadó szerzők stb.) nem kaptak helyet a mű főrészeiben szereplő kiadók között. A tevékenységük valamely időszakában kiadóként is működő nyomdászok az adott időben is nyomdászként szerepelnek. Csak azok a nyomdászok és kiadók kerülhettek a műbe, akiknek a munkájáról saját kiadványaik vagy megbízható levéltári források tanúskodnak. A szakirodalom adatait alapos kritikai vizsgálódás után fogadta csak el a szerkesztő. Az egykorú nyomtatványokon valamilyen okból szándékosan hamisan szerepeltetett, fiktív nyomdász-, kiadó- vagy városneveket „pseud.” jelöléssel és a nevek olasz nyelvű feloldásával kiegészítve a főrészben közölte. Az adatokat — bizonytalanság esetén — kiegészítő szövegeket az egységesség végett a 15—16. századi európai tudományosság nemzetközi nyelvén, latinul fogalmazta meg.

A nyomdászok és kiadók adatainak az összegyűjtéséhez, kiválasztásához, felvételehez a különböző kiegészítésekhez és korrekciókhoz Borsá Gedeon jelentékeny mennyiségű publikált és publikálatlan forrásanyagot dolgozott fel. A már közreadott források között nyomdák és kiadók jegyzékei, gyűjtemények katalógusai, bibliográfiák, enciklopédiák, tanulmánygyűjtemények, évkönyvek és folyóiratok szerepelnek. A nem publikált forrásanyagba néhány könyvtár nyomdászatalógusa és a különböző levéltárak anyaga tartozik. Külföldi és hazai könyvtárak szövegei és írásban ugyancsak hasznos adatokkal, információkkal segítettek a szerkesztési munkát. (A források jegyzéke s az adatokat szolgáltató levéltárak neve és könyvtárakos névjegyzéke a mű függelékében található.)

A *Clavis* szerkezetileg 2 nagyobb egységből: a főrészből és a függelékből áll. A főrészek a nyomdászokról és a kiadókról működési helyükhöz és tevékenységük időtartamának az adatait közölve adnak áttekintést. Az impresszum adatainak megfelelően ez az első rész 3 nagyobb fejezetre

tagolódik: 1) személynevek, 2) időrend és 3) működési hely szerint. A Személynevek című I. részben a nyomdászok és kiadók a megállapított egységes névforma szerint vannak ábécé-rendbe sorolva, az ettől eltérő összes névformáról utalás történik a felvett névalakra, amely után az összes többi névvariáns betűrendben felsorolva található. A nevet a nyomdász vagy a kiadó működési időszakát jelölő évszámok követik, majd harmadik helyen a tevékenységi hely (több helység esetén ezek időrendben következnek) áll.

A természetes személyek nevét e részben (de a másik két főrészben is) még akkor is egyenként vette fel a szerkesztő, ha közös nyomdával vagy kiadóval rendelkeztek, azaz nyomdászi vagy kiadói munkásságot csak közös cégen belül folytattak. Első módosító javaslatunk erre a szerkesztői megoldásra vonatkozik: a jövőben ajánlatos lenne ilyen esetekben a közös cég mindkét tagjának a neve után kölesönösen jelölni, hogy társa volt a másiknak. Ha a tájékozódni kívánó szakembernek, kutatóknak erről esetleg nincsen tudomása, megtevesztő információt szerez a *Clavis*-ből. A cégtársak ilyen jellegű jelölése módot adna arra is, hogy egy-egy ország nyomdai és kiadói vállalkozásainak a számát megállapíthassuk; az Itáliával foglalkozó két kötet alapján erre ugyanis nincsen lehetőség; ennek segítségével csak a nyomdászok és kiadók száma határozható meg, a cégeké azonban nem.

Az „Időrend” című II. rész évenként, s egy éven belül helységnevek szerint ábécé-rendben tartalmazza a nyomdászok és a kiadók nevét. A III. részben működési hely szerint található. Itt a helységek a mai hivatalos elnevezésük szerinti betűrendben követik egymást; minden más, akár az egykorú nyomdai művekben, akár a szakirodalomban található, s ettől eltérő névformáról utalás történik a mai helynévre. Egy-egy helységen belül a nyomdászok és kiadók a működési idejük szerinti időrendben, az azonos időszakban tevékenykedők ábécé-rendben következnek. E rész végén „Itália” cím alatt azok a 15. századi névtelen nyomdák kaptak helyet, amelyek nem voltak lokalizálhatók.

A főrészhez több fejezetről álló Függelék csatlakozik, amely részint a főrészben szereplő adatokat más szempontból világítja meg, részint kiegészíti azokat. A „Kihagyott személyek” című fejezetben azoknak az adatai kaptak helyet, akik a főrészből a szerkesztési koncepcióból adódóan kimaradtak (pl. mecenások, segédek, korrektorok stb.). Második észrevételként szabadjon itt megjegyeznünk, hogy hasznos lenne a későbbiekben feltüntetni, hogy

e személyek tevékenysége melyik nyomda, illetve kiadó keretében történt. Munkájukkal ugyanis hozzájárultak az ott készült kiadványok létrejöttéhez, tartalmi, illetve tipográfiai megformálásához. „Az előnevek jegyzéke” című részben a főrészben szereplő előnevekről történik utalás a családnévre, vagy más olyan megkülönböztető névformára, amelyen az illető személy szerepel. Függelékben kaptak helyet azok az örmény, cirill, görög és héber nyelvű munkákat készítő nyomdászok és kiadók is, akik csak nem latin betűkkel dolgoztak. Következő fejezete a Függeléknek az „Egy városon belüli közelebbi helyadatok jegyzéke.” E helyadatok (pl. utcák, utak, hidak, várak, kapuk, egyes épületek) a város neve után betűrendben találhatók. Meggondolandó, hogy indokolt-e ezeket a főrész III. részétől (Működési hely) elszakítva itt közölni. Kutatási szempontból tekintve semmiképpen nem! A megfelelő városnév után az illető nyomdász, ill. kiadó nevével feltüntethető lenne az a közelebbi hely, ahol ő a városon belül működött. A kutató a nyomda helyét keresve a városnévvel keresi azt; logikusan, szervesen oda is tartozik. A források — már említett — jegyzéke előtt még egy fontos része van a függeléknek, s ez „A nyomdahelyek jegyzéke Itália térképével”. Minden olyan itáliai helység, ahol 1601 előtt nyomdász vagy kiadó dolgozott, megtalálható a betűrendes helynévjegyzékben, s ennek segítségével a térképmellékleten. Tartalmazza a helynévjegyzék az ott dolgozó nyomdászok és kiadók tevékenységi idejét, valamint a nyomdászok és kiadók számát: a 15. században, a 15–16. században, a 16. században, továbbá 1601 előtt összesen.

E rövid ismertetésből is kiténik, hogy a *Clavis Typographorum Librariorumque Italiae 1465–1600* valóban fontos kézikönyv. Nélkülözhetetlen segédkönyve nemcsak a történettudománynak, a helytörténetnek, a nyomdásztörténetnek s a könyvtári és bibliográfiai tevékenységnek, ahogyan ezt Borsa Gedeon a mű Előszavában szerényen körvonalazta. Jóval több ennél! Nem nélkülözheti a művelődés- és a tudománytörténeti kutatás sem. A 15–16. századi Itália Európa egyik legjelentősebb, gazdasági, politikai, tudományos, irodalmi, művészeti, művelődési szempontból kiemelkedően fontos területe. Az ott megjelent nyomdatermékek tartalmi, tipográfiai és könyvművészeti elemzése, s az ezeket létrehozó nyomdászok és kiadók tevékenységének vizsgálata Európa és az egész emberiség művelődését tekintve lényeges feladat. S ehhez nyújt hatékony segítséget a Borsa Gedeon kiadásában napvilágot látott kiadvány, amelynek folytatása, s

annak keretében az egész világ 15–16. századi könyvnyomtatóinak és könyvkiadóinak számbavétele maradóan eredményes lesz a kiváló kutató koncepciózus könyvtörténeti munkásságának.

FÜLÖP GÉZA

Szabó Flóris: A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. Bp. 1981. OSZK. 240 p. Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 2.

A *Magyar Könyvszemle* múlt évi harmadik számában mutatta be Vizkelety András a *Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai* c. sorozat első kötetét. (MKSzle 97/1981/3. 249–250. p.) A második kötet ismertetésének bevezető soraiiban hadd utaljunk az ő recenziójára, amelyben számba vette a hazai kéziratkatalógusok megjelenésének bevezető soraiiban hadd utaljunk az ő recenziójára, amelyben számba vette a hazai kéziratkatalógusok megjelenésének előzményeit, a jelen sorozat létrehozóit, gondozóit, résztvevőit.

A sorozat második kötete a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár 1850 előtti kézíratainak leírását tartalmazza. A kéziratokkal való ismerkedés első szakaszában rögtön szembetűnik, hogy az egyik legrégibb könyvtárunkból hiányoznak közel hétszáz év magyar művelődéstörténetének dokumentumai. Hogyan lehetséges az, hogy Pannonhalmán, amelynek neve is azt van hivatva kifejezni, hogy mindig szoros kapcsolatban volt az ország anyagi és szellemi kultúrájával, nem találkoznak a magyar múlt könyvtörténeti emlékeivel? (Itt jegyezzük meg: a könyvtár kódexeiről külön katalógus készül, mi itt kizárólagosan a magyarországi eredetű kódexek és kéziratok hiányáról beszélünk!)

A kötet elején levő könyvtártörténeti összefoglaló azonban szinte illusztrálja a fentebbi állításunkat. A Főapátsági Könyvtár részesedett az ország virágzó évszázadainak eredményeiből, és osztozott a viharos időszakok viszontagságaiban. Története szinte modell egy általános magyarországi középkori könyvtár történetéhez. Az alig száz éves könyvtárnak 1090 körül kb. 200 művet tartalmazó 80 db kódex volt a birtokában. Bár a későbbi évszázadokból sajnos nem rendelkezünk ilyen konkrét bizonyítékokkal a könyvtárat illetően, de ismerve a szerzetesi élet rendszabályait, az iskola — az oktatás — a könyvmásolás — a liturgikus élet kapcsolatait, következtetni tudunk a könyvtár további növekedésére, amely biztosan összhangban volt a pannonhalmi bencések XIV. századi fénykorával. A rend történetének alakulásával változott a könyvtár sorsa is. A hanyatlást

ebben a vonatkozásban már a kortársak is regisztrálták: az 1508-as rendi vizitációkor készült összeírásban Pannonhalmra nem is szerepelt. Valószínű, ha kiemelkedő helyet foglalt volna el a magyarországi bencés apátságok közül, itt is részletes leltárt készítettek volna. A három részre szakadt ország sorsában osztozott az apátság is. A török elől az értékesebb könyveket, kincseket elmenekítették, végül Pozsonyba kerültek, ahol az esztergomi érsekék házában letétként őrizték őket. Ezek a könyvek azonban soha nem kerültek vissza Pannonhalmára. A katalógusból tehát ezért hiányoznak a középkori magyarországi kéziratok.

A rendi élet csak 1637 után indult meg újra Pannonhalmán. A Mária Terézia uralkodása idején bekövetkezett fellendülést, amely a könyvtár jelentős gyarapodását is magával hozta, megszakította II. József abolicíós rendelete. A felosztáskor készített összeírásból tudjuk, hogy a könyvtár a kerengő északi szárnyának — akkor még létező — emeletén helyezkedett el. Ekkor 4232 kötetet vettek lajstromba, de kéziratokról nem készítettek külön feljegyzést. Amikor 1802-ben visszaállították a rendet, a gimnáziumi oktatást kapták a bencések feladatul. A könyvtár állományát ennek megfelelően kellett bővíteni: az iskolai oktatást, a tanári felkészülést és a teológiai képzést kellett a könyvtári beszerzésekkor szem előtt tartania a könyvtárosoknak. A jelenlegi kézirtatár története tulajdonképpen ekkor kezdődött. 27 db. kéziratot kapott vissza a könyvtár a felosztott és jobbára elárverezett könyvtár anyagából.

A Főapátsági Könyvtár kéziratainak gyarapodásában jelentős szerepet játszott Paintner Mihály exjezsuita kéziratgyűjteménye, amelyet 1825-ben kapott ajándékba a könyvtár. A rend tagjainak hagyatéka is növelte a kéziratok számát, és jelentősen gyarapodott az állomány különböző ajándékozás kapcsán is. Pl. Paur Ivánnak, Széchenyi István levéltárosának a gyűjteményével.

A Főapátsági Könyvtárban három nagy gyűjteménybe osztották a kéziratokat: Benedictina névvel jelölik a bencés rendtagok hagyatékát magában foglaló és állandóan növekedő csoportot. A nem bencés eredetű anyagot két részre osztják: a nem bencés eredetű magyar nyelvű kéziratok, amelynek a Hungarica nevet adták, ez a gyarapodás sorrendjében egymás mellé kerülő magyar nyelvű kéziratok csoportja. A nem bencés eredetű idegen nyelvű anyagot a Jesuitica csoportba katalogizálják. Az elnevezéssel róttá le a könyvtár háláját Paintner Mihály emléke

előtt, mivel az ő gyűjteménye alkotja ennek a csoportnak a nagy részét. Az elnevezés kicsit félrevezető, mert ide nemcsak jezsuita vonatkozású kéziratok kerültek, hanem pl. idegen nyelvű történelmi, nyelvészeti munkák is. A kéziratok feldolgozója a könyvtár történetének ismeretése végén pontos eligazítást nyújt a katalógus használatához, amelyet egy közös betűrendbe szedett hely- és névmutató könnyít meg.

A katalógus részletes tanulmányozása során a XVIII/XIX. század művelődésének és műveltségének a képe bontakozik ki előttünk. A kéziratok között számos olyat találunk, amely a kor történetírásának szolgált forrásul: Pray György oklevélmásolatai, Paintner másolatai, jegyzetei, anyaggyűjtése. Az akkori jelenkor történelmére vonatkozik a Rákóczi-szabadságharcra foglalkozó egykorú kézirat (893. tétel), a türelmi rendelet másolatai (1029. tétel), a francia forradalom naptári reformjáról készített jegyzet (779/1. tétel), a Napóleon elleni gúnyvers és az országgyűlésekkel kapcsolatos jegyzetek (565. tétel). Egykorú ismeretlen szerzőjű kézirat Széchenyi István *Hitelére* reagál (624. tétel). A kor természettudományát is képviselik kéziratok a könyvtárban. „Sätze aus der Naturlehre” (826. tétel) és őriznek egy 1775-ből származó, orosz nyelvű kéziratot, amely Lomonoszovnak 1759-ben nyomtatásban megjelent művének másolata (965. tétel). A korabeli könyvtárosokat Michael Denis képviseli, bár igaz, hogy nem könyvtári szakember, hanem tudósi és költői minőségben (963., 1008/12. 1009/12. tétel). A magyar könyv és könyvtártörténetre is találunk forrást: „Schier, X.: *Dissertatio de Regiae Bibliothecae Mathiae Corvini ortu, lapsu, interitu et reliquiis.*” (805/9—15. tétel), *De versione Bibliorum Ungarica.* (805/16—17. tétel), *Etwas von den Buchdruckereyen des 15-ten und 16-ten Jahrhunderts in Ungarn und Siebenbürgen.* (861/2. tétel). Találkozunk szakmai kézirattal is: *Instructio pro Bibliothecario Universitatis Regiae.* (861/11. tétel). Különösen gazdag forrásanyag áll rendelkezésre a jezsuita színtérrel és a magyarországi felvilágosodás és reformkori iskolatörténettel foglalkozó kutatóknak. Természetesen a könyvtár jellegéből következően gazdag kézirat anyag van a teológiának. Itt csupán érdekességként idézzük ebből az anyagból azt a horvát nyelvű prédikációskötetet, amely Rómer Flóris tulajdonában volt. (1041. tétel) A kor teológiai áramlatai közül a janzenizmus van jelen. (1046. tétel). Találunk értekezést az unitárius teológiáról (1104. tétel) és egy anabaptista kéziratot 1654-ből, (945. tétel).

Utoljára hagytuk a könyvtár azon kéziratának ismertetését, amelyek a könyvtárat szorosan a felvilágosodás és a reformkor magyar irodalmához kapcsolják. Talán nem is azt kellene hangsúlyozni, hogy számos Kazinczy-levél van Pannohalmán, vagy Guzmics Izidor és Czuczor Gergely hagyatékát is itt őrzik, és hogy a levélírók között találjuk Vörösmarty Mihályt, Virág Benedeket, Verseghy Ferencet, Széchényi Ferencet, Faludi Ferencet, Bajza Józsefet. Sokkal jelentősebbnek azt a tényt érezzük, hogy utolérhetjük a mű és az olvasó kapcsolatát a kor irodalmi műveinek másolataiban vagy az azokra való reagálásban. Ebből a szempontból nem érdektelen Mikes leveleiből kiírt recept: „Hasznos jegyzetek és kivonatok Mikes Kelemen leveleiből”. (634. tétel). Bessenyei György munkáinak 1778 előtti másolata a pesti pálos könyvtáráé volt, majd a pápai Bencés Gimnázium tanári könyvtáráé lett a XIX. században. (641. tétel). Másolták Faludi Ferenc verseit is, (627. tétel) és egy RMK kötetet is: Liszti László: *Magyar Márs, a vagy Mohách ... emlékezete*. (669. tétel). A könyvtár anyagában számos kéziratot énekeskönyvet is találunk, ezek azonban már ismeretek voltak a szakirodalomban a katalógus megjelenése előtt is.

A Pannonhalmi Főapátság könyvtárában lévő 1850 előtti kéziratok katalógusának tanulmányozása újból bebizonyította, hogy mennyire fontos volt ennek a sorozatnak a létrehozása. Olyan szerzőkről, művekről is tudomást szerezhet a kutató, akiknek nem a személye és műve, hanem a működése, illetve művük léte a fontos. Gyakorlatilag a XVIII—XIX. század fordulójának és a reformkornak művelődés-és kortörténetéhez eddig nehezen hozzáférhető forrásanyagot helyeztek a sorozat létrehozói és a jelen kötet szerzője a kutatók kezébe.

KÖRMENDY KINGA

A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 1981 II.
Budapest 1982, 365 l.

Egy régi vállalkozás felújításáról számolhatunk be, hiszen a Ráday Gyűjtemény első évkönyve több mint negyedszázada jelent meg. Az utóbbi évtizedben lassanként ismét ébrednek az egyháztörténeti kutatások, több kitűnő tanulmánykötet mellett a *Studia et Acta Ecclesiastica* három vaskos kötetet jelzi ezt. Öröndetnek, hogy most új fórumot is kapott művelődéstörténeti kutatásainknak e hosszú ideig meglehetősen elhanyagolt területe. Az új évkönyv célkitűzései a régié: elsősorban a Ráday Gyűjtemény anyagának közzététele,

mély, tartalmi feltárása, s ehhez kapcsolódó tanulmányok közlése, de helyet kaptak a kötetben olyan tágabb értelemben vett művelődéstörténeti írások is, amelyeknek témája kapcsolatos az egyházak tevékenységével vagy vallási felfogásával.

Könyvészeti szempontból ismertetésünk élére Koós Judit tanulmánya kívánkozik: *A Rádayak könyvgyűjteményének kialakulása és könyvművészeti ritkaságai*, amely a könyvtár történetének összegző ismertetése után Ráday Gedeon bibliofil szempontokat követő gyűjtemény-gyarápító tevékenységét követi nyomon. A kötetben harmadik egy gondosan annotált, fekete-fehér illusztráció mutatja be a könyvtár legbecesebb könyvművészeti értékeit. *Szathmári Paks Pál levelei Franakerből*, amelyeket az évkönyv adattári részében Hörcsik Pál közöl, ugyanehhez a témához kapcsolhatók, hiszen a későbbi sárospataki tanár mint Ráday pártfogoltja egyben „könyveszerző ügynök” is volt. Ráday Pál feleségének, Gedeon anyjának, Kajali Klárának Beliczay Angéla által közölt levelei pedig nemcsak a bibliofil főúri családról alkotott képünket mélyítik el, hanem fényt vetnek a XVIII. századi „nagyasszonyok” egyik tipikus alakjának életmódjára, érdeklődési körére, feladataira is.

A könyvkiadás, nyomdatörténet témakörét több rövidebb közlemény is érinti: Benda Kálmán *Lipsiai Pál levele 1619-ből*, a XVII. század elején Debrecenben működött nyomdász életéről, magyar nyelvtudásáról tesz közzé eddig ismeretlen adatokat. Richard Pražák *Szenci Molnár Albert Prágában* című rövid tanulmányában Szencinek néhány humanista prágai kiadvány létrejöttében játszott szerepét ismerteti, s addig ismeretlen latin nyelvű verseket is közöl Molnár Alberttől. Pál Endre és Fekete István közös írása, *Egy előfizetési névjegyzék tanulságai 1803-ból* értékes művelődés-szociológiai adatokkal szolgál Márton József 1803-ban Bécsben megjelent magyar—német és német—magyar szótára előfizetőinek társadalmi, területi rétegződését elemezve. Miskolczi Ambrus *Az iránitadás és a társadalmi rétegződés Erdélyben 1820—30-ban* pedig már kifejezetten a művelődés-szociológia területére vezet az olvasót, az írni tudók vékony rétegét mint potenciális olvasóközönséget is számba véve.

A pedagógiatörténettel foglalkozók érdeklődésére több jelentős és nagyobb lélegzetű írás is számíthat. Szücs Jenő a sárospataki kollégium „fundációját” helyezi új megvilágításba az iskola eddig számon tartott alapítási évszámát is jelentősen módosítva, az események menetét a maguk dinamikájában felsorakoztatva, Sá-

rospatak reformációjának kezdetei című munkájában. Tóthné Polonyi Nóra *A református egyház küzdelme önálló iskoláigye védelmében 1790—1848* eddig teljesen feltáratlan forrásanyagra építve szemlélteti, hogy a református egyházkerületek éppen erőtlenségükre, azaz decentralizált voltukra támaszkodva őrizhették meg oktatásuk függetlenségét az uniformizáló és a birodalom oktatási rendszerébe való integrálódást célzó, fennállásukat is veszélyeztető bécsi követelésekkel szemben. A szerző mondani valóját az adattári részben bőségesen dokumentálja is: *Iratok a Dunamelléki Református Egyházkerület iskolapolitikájához a 19. század elejéről* című forrásközlésével.

Szabó Miklós néprajzi tárgyú cikke mellett a további rövidebb közlemények és adatközlések e folyóirat profiljához kevésbé vágnak. Ezek szerzői: Szakály Ferenc, Gouth Kálmán, Bucsay Mihály, Bottyán János, Sas Péter egy-egy nagy alkotó munkásságához szolgáltatnak fontos és minden esetben új adatokat. Szegedi Kis István és Skaricza Máté, Bél Mátyás, Kossuth Lajos, Ady Endre és Koós Károly életéhez kapcsolódnak ezek az írások.

HELTAI JÁNOS

Rozsondai Marianne: Anton Koberger működése és a Koberger-kötések problémája. Bp. 1978. Az MTA Könyvtárának közleményei. 148 l. 75 t.

A szerző 1976-ban nyújtotta be bölcsészdoktori disszertációját az Eötvös Loránd Tudományegyetemhez *Anton Koberger, a nyomdász, kiadó és könyvkereskedő a kötéskutatás tükrében* címmel. A most ismertetett mű ennek átdolgozott, újraserkesztett és további kutatási eredményekkel gazdagított változata. Maguk a kutatások 1969 óta folynak. Az Akadémia Könyvtárában ekkor indult meg a történeti kötéstáblák rendszeres feldolgozása. Az ősnymtatvány-állomány és az antiqua-gyűjtemény kötéseiről a kötéskatalógus elkészült. A katalóguscédulák nemcsak a könyv adatait és a kötéstáblák leírását tartalmazzák, de a kötéstáblán látható díszek (bélyegzők, görgetők, lemezek) levonatait is.

A kutatási eredmények kis részét néhány cikk már ismertette. A kötések egy nagyobb csoportja a nürnbergi Anton Kobergerrel volt összefüggésbe hozható. Az Akadémia Könyvtára Koberger-kötéseiről a szerző először az 1974-es *Gutenberg-Jahrbuch*-ban jelentetett meg összefoglaló tanulmányt, majd a kiadói kötések problémája felől közelítve meg a témát, a *Magyar Könyvszemlé*-ben (1977/2).

Rozsondai Marianne ezek után kiterjesztette a Koberger-kötések kérdésének kutatását az Országos Széchényi Könyvtár és az Egyetemi Könyvtár ősnymtatvány-állományára is. Így született meg a most bemutatott összefoglaló könyv 1978-ban.

A bevezető után a szerző ismerteti Anton Koberger életrajzát (1440-es évek első fele—1513), majd a következő fejezetekben sok-sok művelődéstörténeti érdekességet felemlítve bemutatja Nürnberget, a várost, ahol Koberger élt, szól a könyvillusztrálásról, ezzel kapcsolatban Koberger és Albrecht Dürer kapcsolatáról, majd Koberger nyomdászati, kiadói és könyvkereskedői tevékenységéről.

A harmadik nagy fejezet magáról a kötéskutatásról szól, erről nyújt rövid áttekintést, de csak olyan részletességgel és azzal a szándékkal, hogy a következők megértését elősegítse.

A könyv legfontosabb és legnagyobb fejezete a negyedik. Elsősorban a szakemberek szűkebb körének szól. A szerző mintegy négyezer ősnymtatványból kiszűrt hetvenöt Koberger-féle kötetet elemez. A kötéstáblák díszítésének szerkezete, a felhasznált ornamentika, bélyegzők, görgetők, lemezek egyezése és különbsége alapján a tárgyalta kötések tizenkét csoportra osztja. Sorrendjük Kyriss nürnbergi könyvkötőműhelyeinek sorrendjét követi. A ma elfogadott gyakorlat szerint két kötés egy műhelyből való származásának kimutatásához legalább három azonos bélyegző szükséges. Ettől, ha csak lehet, a szerző sem tér el. A kötések elemzésénél a felhasznált díszítő motívumokat a nemzetközi szakirodalomban már ismert és meghatározott gótikus díszítő motívumokkal veti össze. (Elsősorban Kyriss, Ernst: *Verzierte gotische Einbände im alten deutschen Sprachgebiet. 1—4. Bd. Stuttgart, 1951—1953, valamint Schmidt, Adolf: Verlegereinbände Anton Kobergers zu Nürnberg in der Landesbibliothek zu Darmstadt. Archiv für Schreib- und Buchwesen 2 (1928) című művére hivatkozik.)*

Kutatása eredményeit az ötödik fejezetben foglalja össze. Megállapítja, hogy bár a kötések tizenkét csoportba sorolása jogos, az egyes csoportok között mégsem lehet éles határt húzni, tehát a tizenkét csoport semmiképpen sem jelent ugyanannyi műhelyt. De egyértelműen megállapítja, hogy a kötések Nürnbergben készültek, mégpedig vagy a Koberger-nyomda könyvkötőműhelyében — a szerző bebizonyítottan tartja ennek létezését is —, vagy más nürnbergi könyvkötőnél, de Koberger megrendelésére és költségére. A szerző osztja a német kötéskutatók álláspontját a kiadói kötésekkel illetően. Vagyis a XV. sz.-i

kiadói kötések esetében nem az a lényeg, hogy ki kötötte azokat, hanem az, hogy kinek a megrendelésére és költségén. Így tehát jogosan használhatjuk a Koberger-féle kiadói kötések fogalmát a XV. században.

Az összefoglalóban a szerző kijelöli a további feladatokat is. Legfontosabbnak tartja a hazai, a XV. század végén, XVI. század elején hazánkba került Koberger-nyomtatványok Magyarországon készült kötéseinek felkutatását. Ezek lennének Koberger budai könyvkereskedelmi kapcsolatainak kézzelfogható bizonyítékai.

A könyvhöz még hetvenöt képtábla tartozik, a kötéstáblák bélyegzőinek 1:1 méretben készült levonatainak fényképeivel. Szépek ezek is, a többi bőséges illusztráció is. Szerepük korántsem „csak” díszítő. Ezek nélkül szakember is aligha tudná nyomon követni a szerző mély elemzéseit, laikus megérteni is nehezen. Így viszont érvelés meggyőző, világos, további kutatásokhoz nélkülözhetetlen.

Külön ki kell emelni, hogy Rozsondai Marianne közli a témára vonatkozó irodalom csaknem teljes jegyzékét; a kötéskutatás iránt érdeklődőknek nagy szolgálata tette ezzel. A könyvben való eligazodást jól segíti a konkordancia-jegyzék, a be-kötött művek jegyzéke, a kötéstáblák csoportonkénti megoszlásának feltüntetése. A német nyelvű összefoglaló jó tömörítése a műnek.

Ismertetésünk befejezéseként: csak elismeréssel lehet szólni a szerző alapos, időigényes munkájáról, széles körű tájékozottságáról. Bár könyve elsősorban szakembereknek szól, mégis alkalmas arra, hogy a bibliofilek táborában a kötéskutatás iránti érdeklődést felkeltse, megalapozza, elmélyítse.

BEÖTHYNE KOZOCSA ILDIKÓ

Moritz Csáky: Von der Aufklärung zum Liberalismus. Studien zum Frühliberalismus in Ungarn. Wien 1981. 272 l. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften

A magyar történeti kutatás sajátos módon többnyire megállt 1795-nél, hogy azután nagy ugrással 1825-nél folytassa. Az indoklás az volt, hogy a magyar jakobinusok kivégzésével és bebörtönzésével a felvilágosodásból fakadó demokratikus és polgári törekvéseket elfojtották, s azok majd csak a reformkorban indulnak újra, előről kezdve mindent. E szerint a felfogás szerint az 1790-es évek és az 1820-as évek mozgalmai közt nincs összefüggés, nincs kapcsolat.

Csáky Móric ezt a kereken három és fél évtizednyi időt veszi vizsgálat alá, 1790-től 1825-ig. Elsősorban a kor politikai gondolkozása érdeklő, az, hogyan vélekedtek az emberek az államról, annak feladatairól, konkrétan a magyar alkotmányról, Magyarországnak a Habsburg-birodalomban való helyzetéről és a polgári irányba mutató politikai, valamint társadalmi reformról. Vizsgálja a könyv az itt élő különböző nemzetiségeket egybefogó Hungarus-tudat és patriotizmus jelenlétét, majd az új magyar tudatformák jelentkezését, amelyek már a nacionalizmus szellemében fogantak. Hogy nyomon követhesse az eszmék terjedésének útját, áttekinti az iskolarendszert, a tananyagot és a különböző iskolákból kisugárzó szellemet, mint ami formálta a közvéleményt, az emberek mentalitását. Kutatásaiban a szerző mindig az elsődleges anyaghoz nyúlt vissza, eddig alig vagy sehogyan sem nézett levéltári iratokat szőllalt meg, s amit külön is szeretnénk kiemelni, gazdagon idézi a korabeli nyomtatott és kéziratok röpirat-irodalmát. Figyelemre eddig alig méltatott brosrúkat, pár oldalas eszme-futtatásokat is bevon kutatásaiba mint a politikai és társadalmi gondolkodás forrásait.

A könyv legfontosabb eredményeit így foglalhatjuk össze: az 1790-es évek politikai és társadalmi reformtörekvései korántsem tűntek el 1795-tel. A rendőri terrornak sikerült megakadályoznia, hogy a politikai életben nyíltan szóhoz jussanak, a társadalom mélyében azonban tovább éltek. Az 1790-es nemesi patrióta-reformmozgalom és a magyar jakobinusok radikális társadalmi törekvései — mondja Csáky — kezdettől fogva sok szállal kapcsolódtak egymáshoz. A forradalmi próbálkozást a jakobinusok elleni per elnémította, a reformtörekvések azonban tovább éltek, az arisztokrácia egy része és a művelt köz-nemesség körében egyaránt. 1825-ben tehát nem a semmiből, a nullpontról indult a reformkorszak, hanem a 18. század végi hagyományok friss hajtásaként, a megváltozott körülmények között persze részben megváltozott tartalommal. A külső szemlélő előtt tetszalottnak tűnő időszak, az 1790—1825 közötti évek — mondja Csáky — valójában a nagy változás ideje, amikor a felszín alatt a magyar politikai törekvések a felvilágosodásból átfordulnak a liberalizmusba. A felvilágosodás persze részben tovább él, egyre halványuló jelenségei feltalálhatók a reformkorban is, ahogy a liberalizmus csírái is jelen vannak már az 1790-es években. Míg azonban II. József halálakor még a felvilágosodás dominál, a reformkor kezdetén már a liberalizmus az irányító eszme.

Csáky Móric kutatásai egy eddig elhanyagolt korszakot helyeztek az előtérbe. Eredményei több vonatkozásban megkérdőjelezzik az eddigi uralkodó felfogást (anélkül, hogy a szerző erre utalna), amikor a reformtörekvések 1795 utáni, felszín alatti tovább élését bizonyítja, igazolva ezzel egyes korábbi nézeteket (H. Balázs Éva). Megállapításai bizonyára vitákat váltanak ki (egy Hajnóczy József által írt, a nevelés ügyével foglalkozó kézirat téves datálására a kritika már rámutatott), s ez további kutatásra ösztönöz. Egyrészt közjogi vonatkozásban (hogyan képzelték el a magyar vezető körök az országnak a Habsburg-birodalomban elfoglalt helyzetét), másrészt pedig a belső, társadalmi átalakulást, valamint magyarok és nem magyarok egymáshoz való viszonyát illetően. Csáky Móric a társadalmi vezető rétegek felfogását vizsgálja, a kutatásnak azonban a köznemesi rétegekre és a városi polgárokra is ki kellene terjeszkednie. Úgy véljük, ebben segítséget adhatnak többek közt a korabeli városi, családi könyvjegyzékek, hagyatéki leltárak könyvrajstomjai, a cenzúra ellenére is igen élénk és nemegyszer szókimondó levelezés, valamint az iskolai tananyag és az oktatás szellemének ismerete. Csáky Móric megállapította, hogy a reformkor politikai vezető rétegének ismereteit és nézeteit az ország különböző területein azonos szellemben oktató és nevelő iskolák hozták egységes szintre, a szélesebb társadalmi tömegekre vajon nem érvényes? Ezek a vizsgálatok közelebbről vihetnek bennünket annak a kérdésnek az eldöntéséhez is, hogy vajon az Európa-szerte győzelmesen terjedő nacionalizmussal szemben valóban megvolt-e a fejlődésben a továbbélési lehetősége a régi Hungarus patrióta tudatnak, ahogy ezt Csáky Móric sejteti. Egyébként a források közé talán érdemes volna a szárnyait ekkor igen nehéz körülmények közt és lassan bontogató magyar hírlapirodalmat is bevonnai, amelynek — a cenzúra gáncoskodásai ellenére is — bizonyára volt része az egységesülő politikai közvélemény kialakításában.

BENDA KÁLMÁN

Otto Mazal: Byzanz und das Abendland, Ausstellung der Handschriften- und Inkunabelsammlung der Österreichischen Nationalbibliothek. Handbuch und Katalog. Akademische Druck- u. Verlagsanstalt. Graz/Austria 1981, 538 oldal, 96 (köztük 32 több színű) képpel.

O. Mazal professzor, a bécsi Nemzeti Könyvtár kézirat- és inkunabulum-osztályának vezetője főként a bécsi nemzetközi

bizantinológiai kongresszus tiszteletére rendezett szép kiállítás katalógusát úgy készítette el, hogy az nemcsak katalógusként értékes, hanem kitűnő kultúrtörténeti összefoglalásokat is nyújt.

A mű elején a szerző bevezetést ad a bizánci és a nyugati világ kulturális kapcsolatainak kérdésébe, majd a mintegy 400 kiállított mű katalógusa következik tárgycsoportok szerint. Mindegyik csoportot rövid összefoglalás előzi meg. Így először a „Róma-gondolat” történetéről olvashatunk, a rájuk vonatkozó kiállított művek bibliográfiával történő felsorolása előtt, majd Bizánc és Nyugat történetének kapcsolatairól esik szó a 4.—15. századokban. Ezeket az általános jellegű részeket az egyes szaktudományok, szám szerint tíz, rövid középkori történetet követi, a történeti részek után a bemutatott művek katalógusával és bibliográfiájával. A bibliográfia előtt az egyes munkák könyvtárba kerülésének történetét olvashatjuk, s így többször szerepel Johannes Sambucus — kár, hogy magyar nevét nem említi a szerző, s így nem derül ki a kiváló nagyszombati orvos, későbbi királyi medicus magyar volta...

A katalógus nélkülözhetetlen mindazoknak, akik a középkori könyvek iránt érdeklődnek, sőt a rövid, de lényegremutató összefoglalások a középkori műveltség és tudomány történetével foglalkozók számára is hasznos segítséget nyújtanak. A könyv szervesen egészíti ki O. Mazal korábbi, hasonló jellegű összefoglalását, ill. katalógusát (*Wissenschaft im Mittelalter. Ausstellung von Handschriften und Inkunabeln der Österreichischen Nationalbibliothek. Prunksaal 22 Mai bis 18. Oktober 1975, Wien, Österreichische Nationalbibliothek, 1975, 296. oldal + 32 kép.*)

KÁDÁR ZOLTÁN

Abdruck aller in der Wagnerischen Buchdruckerey in Ulm dermahlen sich befindenen Schriften. Mit einem Nachwort von Elmar SCHMITT. Reprint: Konstanz 1982. Universitätsverlag. 76, 32 [5] lev. + [12] l.

Az 1677-ben alapított ulmi Wagner-nyomda a 17. század végén egyike volt Németország vezető műhelyeinek. Matthäus Wagner korai halála után (1694) kiskorú fia, Christian Ulrich Wagner I. (1686—1763) a 18. század első évtizedében vette át az officina vezetését. Azonos nevű fia (1722—1804), aki 1750-től vezette az ulmi nyomdát, még apján és nagyapján is túltett igényesség terén. Az immár harmadik generációbeli Wagnernek szinte vérében

volt a szakma minden részletének ismerete, de emellett különös súlyt helyeztek a kiadványok kifogástalan, sőt esztétikailag kifejezetten vonzó formában történő elkészítésére. (Akaratlanul is felmerül a párhuzam a magyar viszonylatban majd két évszázaddal későbbi gyomai Kner Izidorral, ill. fiával, Imrével.)

Christian Ulrich Wagner II. tudatosan igyekezett készletét gyarapítani. Arra törekedett, hogy egyrészt a megfelelő típusokból minden szükséges méret felett rendelkezék, másrészt a neki legjobban tetsző betűket megszerezze. Hogy milyen következetesen tudta e fenti, kettős célkitűzését megvalósítani, azt jól tükrözi a most teljes terjedelmében hasonló formában közreadott betűmintakönyve, amelynek eredetijét az ulmi Stadtbibliothek őrzi. Az apa által 1749-ben kiadott első ilyen összeállításból, sajnos, példány nem maradt fenn, annál fontosabb, hogy a fiú által 1765-ben közreadottból igen. Ebben nem kevesebb, mint 94 betűtípusból látható minta, ami képet ad e műhely felszerelésének gazdagságáról. Három év múlva már 15 további típus bemutatásával függelékkel jelentett meg hozzá. Ennek bevezetőjében — többek között — arról írt, hogy egy más műhelyben használt bizonyos kis cicero antikva típus igen megtetszett neki, de még nem tudta megszerezni. További három esztendő múltával újabb függelékkel készített betűmintakönyvéhez, amelyben hét újabb típust mutatott be műhelyéből. Ebben már szerepel az a bizonyos kis cicero antikva, amelyről korábban írt és azóta Franciaországból sikerült megkapnia. Rendkívüli tiszteletet ébreszt ez a szinte szenvedélyes vonzalom, amellyel a szép betűk beszerzésére törekedett. Az officina fennállásának századik évfordulóján Chr. U. Wagner, 1777-ben immár a harmadik függelékkel adta közre kilenc újabb típus bemutatásával az 1765. évi betűmintakönyvéhez. Összesen tehát 125 típusból nyújt a mostani háromaskiadás áttekintést, amivel túltett a neves Entder-féle nürnbergi műhely 121 betűtípusán, amely 1733-ban *Die wahlbeigehrichtete Buchdruckerey* címen adott közre, és valóban mintaképül szolgált akkoriban a többi nyomda számára. (Összehasonlítással álljon itt, hogy a viszonylag jól felszerelt löcei Brewer-műhelyben Pavercsik Ilona kutatásai szerint a 18. század első felében egyszerre kb. 40 típust használtak. A nagyszombati Egyetemi Nyomdában természetesen többet.)

Az ulmi Wagner-nyomda a már említett gazdagságán és igényességén kívül még azzal kitűnik, hogy termékeiből egy példányt gondosan félreraktak és megőriztek. E szinte hiánytalan gyűjtemény ma a helyi

városi könyvtár büszkesége. Várható, hogy a kiadványok bibliográfiája, valamint az összes könyvdísz (záródísz, fejléc, iniciálé stb.) rendszerezett és teljességre törekvő reprodukciója a közeljövőben napvilágot fog látni. Erre a különleges szakmai csemegére sokan várnak már világszerte. E feladat megoldására Elmar Schmitt vállalkozott, aki utószóval látta el az általa most megjelentetett érdekes és fontos betűmintakönyvet.

BORSA GEDEON

Henryk Bogdański, Dziennik podróży z lat 1826 i 1827. Red. Józef DŁUGOSZ i Józef Adam KOSIŃSKI. Kraków 1980. Wydawnictwo Literackie, 253.

A kiadvány az 1824-ben Lembergől Bécsbe, onnan 1826-ban Pesten át Görögországba indult, majd 1827-ben Triesztből Magyarországon keresztül Przemyslbe hazatérni kényszerült diák kortörténeti érdekességű, kiadatlan útinaplóját tartalmazza. Az Ossolineumból előkerült kéziratból eddig csupán az a pár lap jelent meg egy gyűjteményben, amelyek a jeles könyvtár-alapító utolsó bécsi napjairól és haláláról emlékeznek (*Józef Maksymilian Ossoliński. Człowiek i pisarz.* Lwów 1928). A monarchia országait érintő kultúrtörténeti érdekességek közül ezúttal csak a magyarországi művelődéstörténeti elemeket említjük, s a könyvekre, könyvtárakra vonatkozó pesti megfigyeléseket emlíjük ki.

A joghallgató H. Bogdański irodalmi, történeti érdeklődésű honfitársával, Franciszek Zablockival, szabadon látogatják a pesti egyetemet, könyvtárát, a „Museum Nationale” gyűjteményeit, a pesti német és budai színházat s kávéházakat; a sajtóból galíciai, lengyelországi hírekről értesülnek. S ha a politikai eszmecserékre s találkozássokra alkalmas kávéházi életéről megjegyzik, hogy ilyen a galíciai titkosrendőrség miatt Lwówban elképzelhetetlen, a könyvtárakban már találnak olyan könyveket, amelyek olvasása itt is tilos (51. l.). Viszont a pesti könyvtárosok kirakataiban az újak között láthatók olyan „liberálisabb szellemű” könyvek, amelyek a bécsi vagy lengyelországi útletekből egyaránt hiányoznak (52. l.). Sőt államférfiak és szabadsághősök képeit is látta, amelyeket másutt a hatóság „begyűjtött”. Az egyetemi könyvgyűjteményt (ksei) 60000 műre becsüli; de a különböző épületekben raktározott, kevés új könyvet tartalmazó állomány nincs megfelelően rendezve, kicsi az olvasóterem, igaz hogy az olvasó is kevés. Úgy találják, hogy a kevésbé fejlett magyar irodalmi nyelven viszonylag kevés

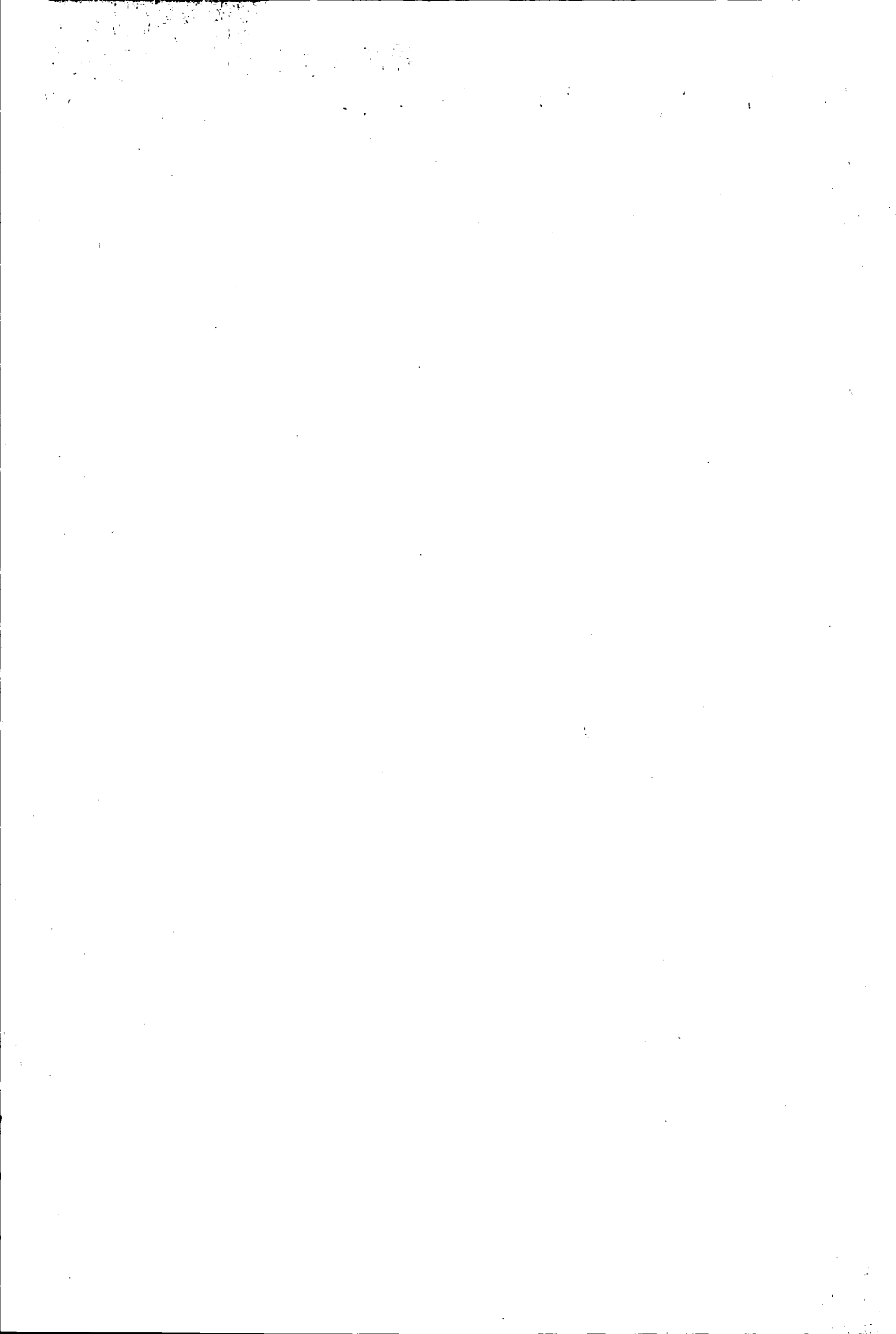
könyvet írtak; a magyarok anyanyelvükön és a latinon kívül idegen élő nyelven alig olvasnak. A szegényes budai és pesti kölesönkönyvtárban jobbára ismert és hitvány „romansokat” kölesönöznek. A nemzeti könyvgyűjteményt (kisegyezbír narodowy), amely 40000-re tehető, még nem nyitották meg az olvasók előtt. Ezek nagy része magyarul és latinul íródott, s a nemzeti művelődést szolgálják. Közlebbi értékelést nem tud adni, mert még nincs katalógusjegyzék a rendezetlen könyvekről, s ezért ez a „kincs” nem áll az olvasók rendelkezésére; anyagi alap hiányában egyelőre így is marad (77—78).

Érdemes emlékeztetni az ifjú naplóírónak Ossoliński bécsi könyvtárában alkalmazott Szcześny Boczkowskival fenn tartott kapcsolatára, s ezzel összefüggésben az 1790 óta Bécsben lakó, 1809-től császári udvari könyvtárigazgatóvá kinevezett J. M. Ossoliński munkásságára vonatkozó méltató följegyzésekre (207—212, 238—240), az ott tanuló lengyel diákok legfőbb művelődési központjának jellemzésére.

Bogdański Przemysłbe s Lwówba vissza-

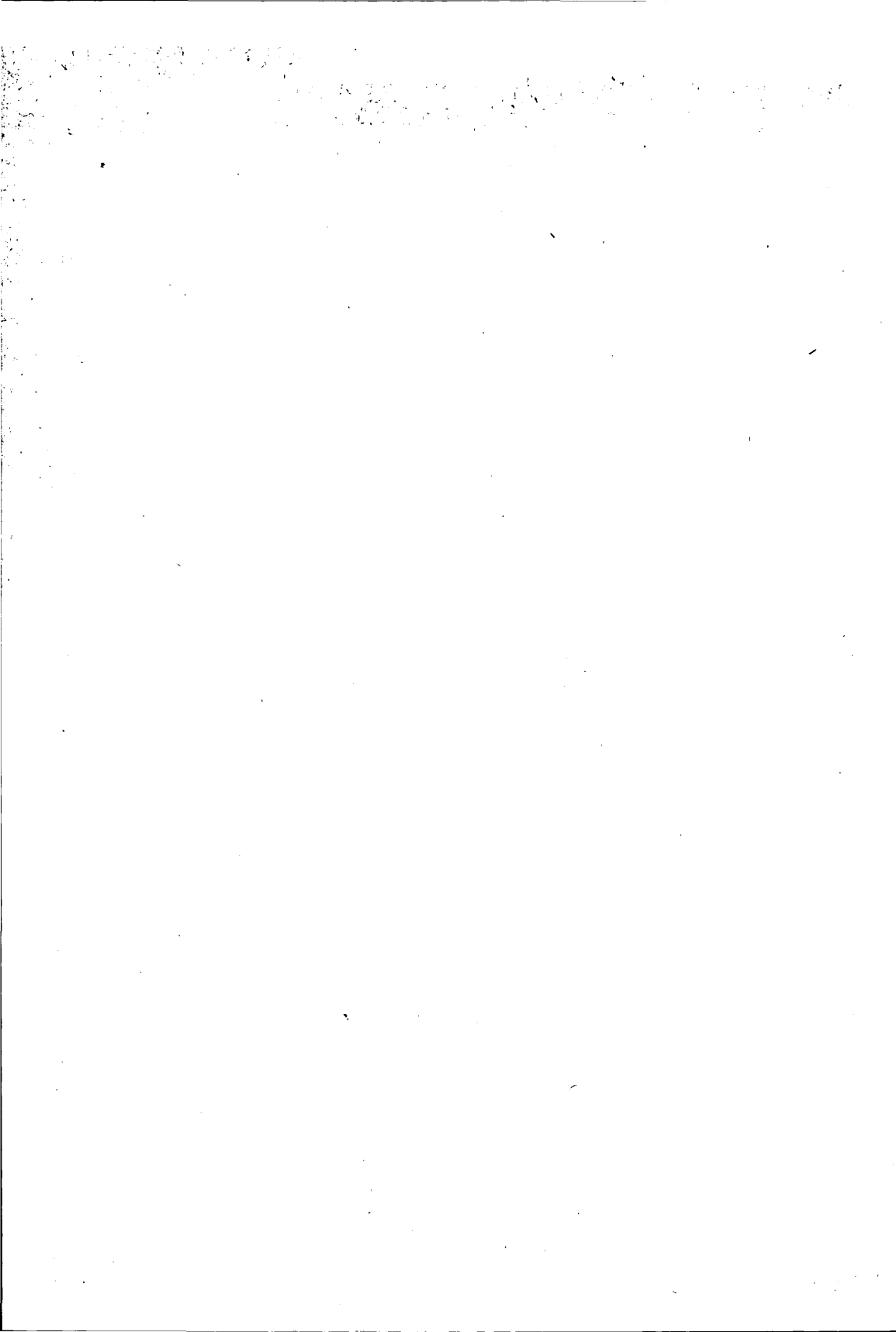
térve, levelezésben maradt Zablockival, akinek sikerült a Múzeum könyvtárában különféle művekhez hozzájutnia. 1827 őszén arról értesíti, hogy megtalálta a *Letzte Wahrung für Pohlen* c. könyvet, amely Hugo Kollataj, *Ostatnia przestroga dla Polski* (Warszawa 1790) broszúrájának 1794-ben Bázelen megjelent fordítása. Ismerve barátja alkotmányjogi érdeklődését, Kollataj egy másik művének német fordításáról is említést tesz, s eredetijeként *Początek i koniec Konstytucji 3-go Maja 1791* c. munkát jelöl, helyesen *O ustanowieniu i upadku konstytucji polskiej 3 Maja 1791* (Metz 1793), amelyet S. B. Linde fordításában még abban az évben kiadtak Lipcsében. Számos új francia és angol nyelvű könyvre is hivatkozik, szinte olvasónaplószerűen sorol föl általa elért műveket. Hasonló könyvek felkutatására ösztönzi Bogdańskit az otthoni gyűjteményekben. A pesti eseményekről is tudósító levelezés (229—237) értékes kiegészítése a könyvtörténeti érdekességű naplókiadásnak.

HOPP LAJOS

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1982. X. 27. — Terjedelem: 8,4 (A/5) ív
83.11360 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

<i>Mészáros István</i> : Az 1806-i Ratio Educationis népiskolai tankönyvei	129
<i>Heverdle László</i> : A Martinovics-páholy antiklerikális sajtópolitikája	138
<i>Kőszegfalvi Ferenc</i> : „Délsziget” 1946—1947 (Egy hódmezővásárhelyi irodalmi folyóirat története)	154

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Bessenyei József</i> : Egy olvasó nemesúr a 16. században	165
<i>V. Kovács Sándor</i> : Balassi Bálint antik olvasmányaihoz	170
<i>Csonka Ferenc</i> : Újabb adatok Bocatius(?) egyik röpiratához	171
<i>Zsigmondy Árpád—Zsigmondy Árpádné</i> : Adalékok két 17. századi naptárhoz	181
<i>Kókay György</i> : Egy Bessenyei-mű sajtóvisszhangja 1773-ban	182
<i>Fried István</i> : Pompéry János, a cenzúra és a horvátok	184
<i>Sándor László</i> : A kárpát-ukrajnai magyar könyv- és lapkiadás, nyomdászat és könyvkereskedelem 1919—1980-ig	186

FIGYELŐ

<i>Borsa Gedeon</i> : Kiállítás a magyar reneszánszról Schallaburgban	195
<i>Henning, Hans</i> : Die Bibliothek der Nationalen Forschungs- und Gedenkstätten ...	197
<i>Borsa Gedeon</i> : Az ötszáz éves ausztriai könyvnyomtatás	208

S Z E M L E

Jókai-kódex, XIV—XV. század. Bev. és kiad. P. Balázs János. Bp. 1981. (<i>Tarnai Andor</i>)	210
Clavis Typographorum Librariumque Italiae 1465—1600. Ed. G. Borsa (<i>Fülöp Géza</i>)	212
Szabó Flóris: A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kéziratkatalógusa. Bp. 1981. (<i>Körmendy Kinga</i>)	214
A Ráday Gyűjtemény Évkönyve II. (<i>Heltai János</i>)	216
Rozsondai Marianne: Anton Koberger működése és a Koberger-kötések problémája (<i>Beöthyné Kozocsa Ildikó</i>)	217
Csáky, Moritz: Von der Aufklärung zum Liberalismus. Wien, 1981. (<i>Benda Kálmán</i>)	218
Mazal, Otto: Byzanz und das Abendland. Graz, 1981. (<i>Kádár Zoltán</i>)	219
Abdruck aller in der Wagnerischen Buchdruckerey in Ulm dermahlen sich befindenen Schriften. Konstanz, 1982. (<i>Borsa Gedeon</i>)	219
Bogdanski, Henryk: Dziennik podrozy lat 1826 i 1827. Kraków, 1980. (<i>Hopp Lajos</i>)	220

SOMMAIRE

<i>Mészáros, István</i> : Les manuels d'école primaire de la Ratio Educationis de 1806	129
<i>Heverdle, László</i> : La politique de presse anticléricale de la loge Martinovics	138
<i>Köszegfalvi, Ferenc</i> : „Délsziget” 1946–1947. (L'histoire d'une revue littéraire de Hódmezővásárhely)	154

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Bessenyei, József</i> : Un lecteur de la noblesse au XVI ^e siècle (La liste des livres de Ferenc Zay de 1553)	165
<i>V. Kovács, Sándor</i> : Les lectures antiques de Bálint Balassi	170
<i>Csonka, Ferenc</i> : Des données nouvelles à un des pamphlets de Bocatius (?)	171
<i>Zsigmondy, Árpád—Mme Zsigmondy</i> : Quelques contributions à deux calendriers du XVII ^e siècle	181
<i>Kókay, György</i> : L'écho de presse d'un ouvrage de Bessenyei de 1773	182
<i>Fried, István</i> : János Pompéry, la censure et les Croates	184
<i>Sándor, László</i> : La publication des livres et des revues, l'imprimerie et le commerce des livres hongrois dans l'Ukraine des Karpathes de 1918 à 1980	186

CHRONIQUE

<i>Borsa, Gedeon</i> : Une exposition sur la renaissance hongroise à Schallaburg	195
<i>Henning, Hans</i> : Die Bibliothek der Nationalen Forschungs- und Gedenkstätten. Vergangenheit und Gegenwart der Zentralbibliothek der deutschen Klassik	197
<i>Borsa, Gedeon</i> : Le cinq centième anniversaire de l'imprimerie d'Autriche	208

REVUE

Le codex Jókai, XIV ^e —XV ^e siècles. La transcription fidèle et le correspondant latin du monument linguistique. Introduction et notes par János P. Balázs. Bp. 1978. (Codices Hungarici VIII.) (<i>Tarnai, Andor</i>)	210
Clavis Typographorum Librariorumque Italiae. 1465—1600. Ed. G. Borsa (<i>Fülöp, Géza</i>)	212
Szabó, Flóris: Le catalogue des manuscrits de la Bibliothèque de l'Abbaye de Pannonhalma. Les manuscrits antérieurs à 1850. Bp. 1981. Bibliothèque Nationale Széchényi. (Les catalogues des bibliothèques ecclésiastiques de Hongrie. 2.) (<i>Körmeny, K.</i>)	214
Les Annales de la Collection Ráday 1981. Bp. 1982. (<i>Heltai, János</i>)	216
Rozsondai, Marianne: L'activité d'Anton Koberger et le problème des reliures Koberger. — Bp. 1978. (<i>Mme Beöthy—Kozocsa, Ildikó</i>)	217
Csáky, Moritz: Von der Aufklärung zum Liberalismus. Wien, 1981. (<i>Benda, Kálmán</i>)	218
Mazal, Otto: Byzanz und das Abendland. Graz, 1981. (<i>Kádár, Zoltán</i>)	219
Abdruck aller in der Wagnerischen Buchdruckerey in Ulm dermahlen sich befindenen Schriften. Konstanz, 1982. (<i>Borsa, Gedeon</i>)	219
Bogdanski, Henryk: Dziennik podrozy lat 1826 i 1827. Red. Józef Dlugosz i Józef Adam Kosinski. Kraków, 1980. (<i>Hopp, Lajos</i>)	220